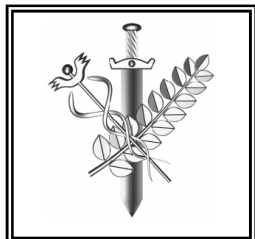

ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ВНУТРІШНІХ СПРАВ

ПРАВО

І БЕЗПЕКА

Науковий журнал
Scientific journal

№ 1 (60) 2016

Засновник та видавець –
Харківський національний університет внутрішніх справ

Виходить 8 разів на рік

Заснований у травні 2002 р.

Науковий журнал посів II місце в конкурсі
на краще наукове періодичне видання
в системі МВС України у 2010 та 2012 роках,
III місце – у 2014 році

Харків 2016

Журнал «Право і Безпека» є фаховим
з юридичних наук
(наказ МОН України від 12.05.2015 № 528)
та із психологічних наук (спеціальність
19.00.06 «Юридична психологія»)
(наказ МОН України від 06.03.2015 № 261)

Рекомендовано до друку
та до поширення через мережу Інтернет
Вченою радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ,
протокол № 2 від 23.02.2016

Головний редактор: *Головко О. М.*, д-р юрид. наук, проф.
(Харківський національний університет внутрішніх справ)

Т.в.о. відповідального секретаря редколегії: *Білоус П. О.* (ХНУВС)

Редакційна колегія журналу за галузями науки:

Юридичні: *Музичук О. М.*, д-р юрид. наук, проф. (ХНУВС) – заст. гол. ред.

Смельянов В. П., д-р юрид. наук, проф. (ХНУВС)

Комзюк А. Т., д-р юрид. наук, проф., засл. діяч науки і техніки України (ХНУВС)

Марцеляк О. В., д-р юрид. наук, проф., засл. юрист України (Київський національний університет імені Тараса Шевченка)

Мельник К. Ю., д-р юрид. наук, проф. (ХНУВС)

Мічурін Є. О., д-р юрид. наук, проф. (ХНУВС)

Синявська О. Ю., д-р юрид. наук, проф. (ХНУВС)

Трубников В. М., д-р юрид. наук, проф. (Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна)

Юхно О. О., д-р юрид. наук, проф. (ХНУВС)

Психологічні: *Балабанова Л. М.*, д-р психол. наук, проф. (ХНУВС) – заст. гол. ред.

Барко В. І., д-р психол. наук, проф. (ХНУВС)

Євдокімова О. О., д-р психол. наук, проф. (ХНУВС)

Землянська О. В., д-р психол. наук, проф. (ХНУВС)

Кузнецов М. А., д-р психол. наук, проф. (Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди)

Тімченко О. В., д-р психол. наук, проф. (Національний університет цивільного захисту України)

Федоренко О. І., д-р пед. наук, проф. (ХНУВС)

Соціологічні: *Руценко І. П.*, д-р соціол. наук, проф. (ХНУВС) – заст. гол. ред.

Бакіров В. С., д-р соціол. наук, проф., акад. НАН України, член-кор. НАПН України (ХНУ ім. В. Н. Каразіна)

Погрібна В. Л., д-р соціол. наук, проф. (Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого)

Сапга М. М., д-р соціол. наук, проф. (ХНУВС)

Тягло О. В., д-р філос. наук, проф. (ХНУВС)

Хижняк Л. М., д-р соціол. наук, проф. (ХНУ ім. В. Н. Каразіна)

- ✓ Статті журналу рецензуються членами редколегії за відповідними галузями науки. За достовірність наукового матеріалу, професійного формулювання, фактичних даних, цитат, власних імен, географічних назв, а також за розголошення фактів, що не підлягають відкритому друку, тощо, відповідають автори публікацій. Думки авторів можуть не збігатися з позицією редколегії.
- ✓ Журнал включено до міжнародної наукометричної бази «Index Copernicus International», доступ до паспорту видання: http://journals.indexcopernicus.com/++_p24783657,3.html.
- ✓ Електронна копія журналу безоплатно розміщується у відкритому доступі на веб-сайті видання (<http://pb.univd.edu.ua>), на сайті Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського НАН України у розділі «Наукова періодика України» (<http://nbuv.gov.ua/j-tit/PiB>), у репозиторії Харківського національного університету внутрішніх справ KhNUIAIR (<http://dspace.univd.edu.ua/xmlui/>).
- ✓ Журнал зареєстровано в «Polska Bibliografia Naukowa» (PBN, Польська наукова бібліографія) – на порталі Польського міністерства науки і вищої освіти; доступ до паспорту видання: <https://pbn.nauka.gov.pl/journals/48136>.
- ✓ Журнал зареєстровано в «Research Bible» («ResearchBib») – міжнародній мультидисциплінарній відкритого доступу базі даних наукових журналів, публікацій та конференцій; доступ до поточної інформації про видання: <http://journalseeker.researchbib.com/view/issn/1727-1584>.
- ✓ Журнал включено до повнотекстової бази даних наукових журналів відкритого доступу «Open Academic Journals Index» (OAJI); доступ до паспорту видання: <http://oaji.net/journal-detail.html?number=2258>.
- ✓ Доступ до профілю журналу в Google Scholar: <https://scholar.google.com.ua/citations?user=Vi9GuilAAAAJ>.
- ✓ При передруку посилання на журнал «Право і Безпека» обов'язкове.

ЗМІСТ

СТАТТЯ НОМЕРА

БУГАЙЧУК К. Л.

ІНСТИТУТ ПРИВАТНИХ ДЕТЕКТИВІВ ЗА КОРДОНОМ:
ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ..... 7

БАРКО В. І., БОНДАРЧУК М. Т.

ПСИХОЛОГІЧНІ УМОВИ ЕФЕКТИВНОЇ ПСИХОПРОФІЛАКТИЧНОЇ РОБОТИ
КЕРІВНИКІВ ПІДРОЗДІЛІВ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ УКРАЇНИ..... 13

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ ТА ПРАВА, КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО, МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

ГРЕЧЕНКО В. А.

ПРОТИДІЯ МІЛІЦІЇ УСРР КРАДІЖКАМ КОНЕЙ (КОНОКРАДСТВУ)
У 1920-ТІ РОКИ 20

ІЛЬІН О. В.

СУДОВА СИСТЕМА НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ
У СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ В 1781–1796 РР. 24

НАДУТИЙ А. В.

ТЕРИТОРІАЛЬНА ЄДНІСТЬ, ЦІЛІСНІСТЬ І НЕДОТОРКАНИСТЬ:
ДО ПИТАННЯ ПРО СПІВВІДНОШЕННЯ ПОНЯТЬ..... 29

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС, ФІНАНСОВЕ ПРАВО, ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО

БАСАРАБ О. Т.

ФОРМУВАННЯ ЗАКОНОДАВСТВА У СФЕРІ ОХОРОНИ
ДЕРЖАВНОГО КОРДОНУ УКРАЇНИ НА РІЗНИХ ЕТАПАХ ЙОГО РОЗВИТКУ 35

ЗУБОВ М. В.

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ПРОЦЕСУ РОЗШУКУ БЕЗВІСНО ВІДСУТНІХ ОСІБ..... 40

КОМЗЮК В. Т.

ОРГАНІЗАЦІЙНІ ФОРМИ РЕАЛІЗАЦІЇ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО
СТАТУСУ МИТНИХ ОРГАНІВ УКРАЇНИ..... 44

КРУГЛОВА А. Є.

КЛАСИФІКАЦІЯ ФОРМ ОЦІНЮВАННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ ДІЯЛЬНОСТІ
ОРГАНІВ ТА УСТАНОВ ВИКОНАННЯ ПОКАРАНЬ 50

МУЗИЧУК О. М.

СИСТЕМА КОНТРОЛЬНО-НАГЛЯДОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ У СФЕРІ ЗЕМЕЛЬНИХ
ВІДНОСИН В УКРАЇНІ: СУЧАСНИЙ СТАН І ШЛЯХИ ВДОСКОНАЛЕННЯ..... 54

ПРОКОПЕНКО О. Ю.

ЩОДО ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ «СУБ'ЄКТ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ
ПРАВОПОРЯДКУ В РЕГІОНІ» 58

СВЯТОКУМ І. О.

ДОСВІД ВИКОРИСТАННЯ ПЛАНІВ ПОЛІЦЕЙСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ
У ВЕЛИКОБРИТАНІЇ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ЙОГО ЗАСТОСУВАННЯ В УКРАЇНІ 64

СОЛНЦЕВА Х. В.

ОРГАНІЗАЦІЯ ПОЛІЦЕЙСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В УКРАЇНІ ТА США: СТРУКТУРА 69

СУБОТА С. І.

ОСОБЛИВОСТІ ВЗАЄМОДІЇ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА
ТА ПОЛІЦІЇ В УМОВАХ ТОТАЛІТАРНОГО ПОЛІТИЧНОГО РЕЖИМУ 73

ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА ПРАВООХОРОННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ**АБЛАМСЬКИЙ С. Є., ЮХНО О. О.**

ОКРЕМІ ПИТАННЯ УЧАСТІ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ
ПРЕДСТАВНИКА ЮРИДИЧНОЇ ОСОБИ, ЩОДО ЯКОЇ ЗДІЙСНЮЄТЬСЯ
ПРОВАДЖЕННЯ 80

БОНДАРЕНКО В. Е.

ПРОКУРАТУРА В СИСТЕМЕ СУБ'ЄКТОВ ВНЕШНЕГО КОНТРОЛЯ
И НАДЗОРА ЗА СОБЛЮДЕНИЕМ ЗАКОНОВ ПОДРАЗДЕЛЕНИЯМИ
НАЦИОНАЛЬНОЙ ПОЛИЦИИ УКРАИНЫ, ОСУЩЕСТВЛЯЮЩИМИ
ОПЕРАТИВНО-РОЗЫСКНУЮ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ, ДОЗНАНИЕ,
ДОСУДЕБНОЕ СЛЕДСТВИЕ 84

БРИЛЬОВ М. О.

ПРОБЛЕМИ ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВОЇ
ПРОТИДІЇ ЗЛОЧИНАМ, ПОВ'ЯЗАНИМ ІЗ РОЗКРАДАННЯМ
БЮДЖЕТНИХ КОШТІВ ПІД ЧАС БУДІВНИЦТВА, РЕМОНТУ
Й ЕКСПЛУАТАЦІЇ АВТОМОБІЛЬНИХ ДОРІГ 90

ВЕРГЕЛЕС В. В.

ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВІ МОЖЛИВОСТІ ПІДРОЗДІЛІВ
КАРНОГО РОЗШУКУ ПІД ЧАС ПРОТИДІЇ НЕЗАКОННОМУ
ОБИГУ КУЛЬТУРНИХ ЦІННОСТЕЙ 94

ГОРДІЄНКО В. О.

ВПЛИВ НОРМ ЗАКОНУ УКРАЇНИ «ПРО ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВУ
ДІЯЛЬНІСТЬ» НА ПРОЦЕС ПРОТИДІЇ ПІДРОЗДІЛАМИ КАРНОГО
РОЗШУКУ ЗЛОЧИНАМ ПРОТИ ВЛАСНОСТІ, ЯКІ ВЧИНЯЮТЬСЯ
РАДИКАЛЬНО НАЛАШТОВАНИМИ ОСОБАМИ 99

КОВАЛЕНКО А. В.

ОБСТАВИНИ, ЩО ПІДЛЯГАЮТЬ З'ЯСУВАННЮ ПІД ЧАС РОЗСЛІДУВАННЯ
ПОСЯГАНЬ НА ЖИТТЯ ТА ЗДОРОВ'Я ЖУРНАЛІСТІВ 103

КУРИЛЕНКО Д. В.

ЩОДО РІВНОСТІ СТОРІН КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ
У ЗАЛУЧЕННІ СУДОВОГО ЕКСПЕРТА 108

МАЗІЙЧУК В. А.

ОСОБЛИВОСТІ ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВОГО ПОПЕРЕДЖЕННЯ
НЕПРАВОМІРНОЇ ВИГОДИ В АПК УКРАЇНИ..... 112

МАЛИНОВСЬКА Т. М.

ПОПЕРЕДЖЕННЯ НАСИЛЬСТВА НАД ЖІНКАМИ В СІМ'Ї..... 117

ОРТИНСЬКА Н. В.

ПРОЦЕДУРА МЕДІАЦІЇ ЯК ФОРМА ВІДНОВНОГО ПРАВОСУДДЯ
ДЛЯ НЕПОВНОЛІТНІХ..... 121

ПЕНЬКОВ С. В.

ОСОБЛИВОСТІ ОРГАНІЗАЦІЇ ЗАСТОСУВАННЯ СЛУЖБОВИХ ТВАРИН
ПІД ЧАС ПРОТИДІЇ ЗЛОЧИННОСТІ..... 125

ЕКОНОМІКА, ПІДПРИЄМНИЦТВО, ЦИВІЛЬНЕ, ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО**КОВАЛЕНКО О. О.**

РОЗГЛЯД СУДОМ СПРАВ ПРО ОГолоШЕННЯ ФІЗИЧНОЇ ОСОБИ
ПОМЕРЛОЮ ТА ВСТАНОВЛЕННЯ ЮРИДИЧНОГО ФАКТУ СМЕРТІ..... 130

КРОЙТОР В. А.

СИСТЕМА ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВИХ ЗАСОБІВ ЗАХИСТУ ЖИТЛОВИХ ПРАВ..... 135

СУПРУН Т. С.

ОСПОРЮВАННЯ БАТЬКІВСТВА ПІСЛЯ СМЕРТІ ОСОБИ,
ЯКА ЗАПИСАНА БАТЬКОМ ДИТИНИ..... 140

ЮРИДИЧНА ПСИХОЛОГІЯ**БАЛАБАНОВА Л. М., КОВАЛЬ А. А.**

ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ
СУДДІВ АПЕЛЯЦІЙНОГО СУДУ..... 146

БАРКО В. І., БАРКО В. В., КИРІЄНКО Л. А.

ПСИХОЛОГІЧНА ДІАГНОСТИКА СТАВЛЕННЯ ПОЛІЦЕЙСЬКИХ
ДО КЕРІВНИЦТВА ЗА ДОПОМОГОЮ МЕТОДУ
СЕМАНТИЧНОГО ДИФЕРЕНЦІАЛУ..... 151

БОНДАРЕНКО Я. Г., СЕРГІЄНКО Д. В.

ОСОБЛИВОСТІ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ГОТОВНОСТІ ФАХІВЦІВ СПЕЦІАЛЬНИХ
ПІДРОЗДІЛІВ ДО ДІЙ В ЕКСТРЕМАЛЬНИХ СИТУАЦІЯХ..... 157

КОЖУШКО А. Р.

ОСОБЛИВОСТІ САМООЦІНКИ ЗАСУДЖЕНИХ ДО ПОЗБАВЛЕННЯ
ВОЛІ ЖІНОК НА ЕТАПІ РЕСОЦІАЛІЗАЦІЇ..... 162

ХАРЧЕНКО С. В.

ІНДИВІДНІ ЧИННИКИ ФОРМУВАННЯ СОЦІАЛЬНОГО ІНТЕЛЕКТУ..... 167

ЧУХРАЄВА Г. В.

ТЕОРЕТИЧНІ ТА ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ ПРОФЕСІЙНОГО
ПСИХОФІЗІОЛОГІЧНОГО ВІДБОРУ ПРАЦІВНИКІВ ПОЛІЦІЇ..... 171

ДО УВАГИ АВТОРІВ НАУКОВОГО ЖУРНАЛУ «ПРАВО І БЕЗПЕКА»

ПОРЯДОК ПОДАННЯ МАТЕРІАЛІВ ДЛЯ ПУБЛІКАЦІЇ В НАУКОВОМУ
ЖУРНАЛІ «ПРАВО І БЕЗПЕКА»177

СТАТТЯ НОМЕРА

ЮРИДИЧНІ НАУКИ

УДК 342.95

К. Л. БУГАЙЧУК,

кандидат юридичних наук, доцент,

начальник науково-дослідної лабораторії з проблем протидії злочинності

Харківського національного університету внутрішніх справ

ІНСТИТУТ ПРИВАТНИХ ДЕТЕКТИВІВ ЗА КОРДОНОМ: ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ

Проаналізовано особливості організації та діяльності приватних детективів у США та країнах Західної Європи. Досліджено основні права та обов'язки приватних детективів, вимоги до їх професійної підготовки, а також питання здійснення контролю за діяльністю приватних детективів. Особливу увагу приділено питанням взаємодії приватних детективів та органів поліції під час розслідування кримінальних справ та виявлення фактів вчинення кримінальних злочинів.

Ключові слова: *приватний детектив, правоохоронна діяльність, розшук, поліція.*

Bugaychuk, K.L. (2016), "Institution of private detectives abroad: comparative and legal analysis" ["Instytut pryvatnykh detektyviv za kordonom: porivnialno-pravovyi analiz"], *Pravo i Bezpeka*, No. 1, pp. 7–13.

Постановка проблеми. Здійснення приватної детективної розшукової діяльності вже давно потребує відповідної легалізації на теренах нашої країни. Протягом чотирьох останніх років до Верховної Ради України вже було подано два законопроекти «Про приватну детективну (розшукову) діяльність» № 1093 від 13.12.2012 та № 3726 від 28.12.2015. У пояснювальних записках до цих документів було зазначено, що у більшості країн світу приватна детективна (розшукова) діяльність визнана на державному рівні, врегульована законами та оптимально використовується для збільшення можливості громадян і юридичних осіб щодо захисту своїх законних прав та інтересів. Зокрема, Сполучені Штати Америки, Великобританія, Франція, Німеччина, Канада, Індія, Ізраїль, Японія, Норвегія, Іспанія, Італія, Португалія, Мексика, Російська Федерація та багато інших країн світу являють собою ті регіони планети, де запровадження інститутів приватних детективів, приватних детективних підприємств (агентств) та їх об'єднань стало у свій час наслідком реагування влади на нагальні соціальні виклики, і тому на сьогодні існування та діяльність таких недержавних інституцій є у них явищем звичайним, усталеним і достатньо унормованим національним законодавством. На жаль, незважаючи на викладене, перший законопроект був знятий з розгляду, а другий Головне науково-експертне управління Верховної Ради України запропону-

вало повернути на доопрацювання. Вважаємо, що в них недостатньо був врахований досвід закордонної діяльності приватних детективів, а також застосовані такі правові конструкції, що неприйнятні для нашої країни

Враховуючи це, у пропонованій статті ми висвітлюємо основні засади регулювання такої діяльності за кордоном задля їх однозначного розуміння та оптимального втілення у чинне законодавство України.

Стан дослідження. Зазначеній темі присвячували свої праці М. М. Мотуз, О. Ю. Черденченко, В. О. Черков та П. О. Попов, О. Ю. Чорний [1–4], проте вважаємо, що це питання потребує більш уважного вивчення в контексті сучасних тенденцій розвитку цього інституту в закордонних країнах.

Метою статті є узагальнення досвіду організації та роботи інституту приватних детективів за кордоном.

Виклад основного матеріалу. У Сполучених Штатах Америки питання діяльності недержавних служб безпеки належить до юрисдикції штатів. Аналіз нормативно-правових актів, що регулюють діяльність приватних детективів у США, дозволяє виокремити певні положення її правового регулювання:

– у США немає єдиного федерального закону про приватну детективну діяльність, тому її нормативно-правове регулювання здійснюється у кожному штаті окремо;

– у США виділяють три основних види приватних правоохоронних організацій: розшукові бюро, охоронні агентства, служби безпеки в різних промислових та комерційних структурах;

– у переважній більшості штатів для здійснення детективних функцій необхідна спеціальна ліцензія, яка видається органами влади певного штату, і за умов наявності такої ліцензії детектив має право займатися охоронно-розшуковою діяльністю (залежно від класу ліцензії) тільки на території того штату, де він отримав ліцензію [5; 6].

Взагалі у США існує три класи ліцензій, які видаються приватним детективам:

– ліцензія класу «А», яка передбачає основною сферою діяльності приватного детектива тільки збір інформації. Детектив, який отримав таку ліцензію, не має права займатися охоронною діяльністю;

– ліцензія класу «В», яка передбачає основною сферою діяльності приватного детектива здійснення охоронної функції. Детектив, який отримав таку ліцензію, не має права займатися збором та накопиченням інформації про особу;

– ліцензія класу «С» – комбінована ліцензія, яка надає їй власнику право займатися як розшуковою роботою (ліцензія класу «А»), так і виконувати охоронні функції (ліцензія класу «В») [3; 4; 7].

Перед отриманням відповідної ліцензії на право займатися приватною детективною діяльністю кандидат в детективи повинен скласти письмовий іспит і зробити відповідний вступний внесок.

У деяких штатах місцевим законодавством передбачені окремі додаткові вимоги, що висуваються до осіб, які мають право займатися приватною детективною діяльністю. Так, наприклад, у штаті Каліфорнія для отримання ліцензії кандидату необхідно мати досвід практичної роботи в галузі розслідувань не менш ніж 6 тисяч годин (тобто 750 робочих днів), але, щоправда, за наявності юридичної освіти достатньо мати й 2 тисячі годин відповідної роботи. Крім того, в цьому штаті замість одного потрібно скласти два іспити – зі знання законодавства США та англійської мови.

У штаті Нью-Йорк за «Законом Манкіні» приватним розшуком можуть займатися як окремі особи, так і групи осіб, об'єднані в бюро та фірми. Попередньо ці особи повинні одержати дозвіл на проведення слідчої, охоронної, патрульної і розшукової діяльності в апараті губернатора штату. При цьому необхідно, щоб хоч один співробітник з новостворюваного розшукового бюро мав принаймні трирічний

стаж роботи в поліцейських, слідчих або аналогічних службах. Характерно, що до анкети, яка здається в апарат губернатора штату, кожен потенційний співробітник зобов'язаний додати власну дактилокарту [8].

Також слід звернути увагу на взаємодію приватних детективних агентств із державними правоохоронними органами та відзначити, що:

– у процесі розслідування приватний детектив у США не може спиратися на криміналістичні обліки поліції, хоча на практиці, звичайно, використовуючи неформальні особисті зв'язки, що підтверджують і самі американські детективи та поліцейські, це відбувається досить часто;

– у США приватний детектив не має права отримувати інформацію від поліції та не зобов'язаний передавати їй власні відомості, за винятком прямих доказів про вчинення тяжких або особливо тяжких злочинів;

– в офіційних відносинах між співробітниками приватних детективних агентств і державної поліції панують, як правило, суворо ділові відносини, що, звичайно, не виключає й тісних, а в деяких випадках і дружніх стосунків, які, проте, знаходяться за межами суто службового співробітництва;

– досить негативним для інтересів детектива є, наприклад, виявлення адвокатом іншої сторони під час розгляду справи в суді, що для збору інформації щодо його клієнта детективом були задіяні неофіційні джерела;

– у разі виявлення співробітництва (приватний детектив – поліцейський) судді й присяжні, як правило, вкрай негативно ставляться до подібних методів добування інформації, внаслідок чого судовий розгляд може бути програний.

Водночас приватні розшукові бюро у США самостійно або разом із правоохоронними органами можуть:

– збирати інформацію про злочини або погрози стосовно уряду США й окремих штатів;

– встановлювати й одержувати біографічні й інші дані на окремих громадян, організації, підприємства і т. ін.;

– проводити розшук зниклих осіб, загубленого або викраденого майна;

– проводити пошук свідків і збирати докази для правоохоронних і судових органів;

– здійснювати фізичну охорону фірм і приватних осіб тощо [4; 6].

Свою діяльність співробітники приватних охоронних організацій та детективних бюро зобов'язані здійснювати в точній відповідності до Конституції США та законодавчих актів штатів. У випадку порушення законів такі особи позбавляються дозволу на проведення

розшукової діяльності, а в разі серйозних порушень можуть бути притягнуті до кримінальної відповідальності згідно із законом.

На сьогодні в США налічується понад 3500 розшукових агентств, бюро і компаній. В одному лише Нью-Йорку є 713 зареєстрованих приватних детективних агентств і в два рази більше незареєстрованих. Найбільшого поширення у сфері приватного розшуку набула діяльність великих розшукових агентств. У США це насамперед приватні детективні агентства Пінкетона, Бернса, Уокенхата і Кідда – так звана «Велика четвірка», на частку яких припадає приблизно половина загального грошового обороту всіх розшукових фірм і контор країни. Так, наприклад, розшукова корпорація «Міжнародне детективне агентство Бернса» нараховує 15000 платних висококваліфікованих співробітників, які спеціалізуються в найрізноманітніших галузях, включаючи вистежування і затримання злочинців, збір інформації, обробку даних, бухгалтерську справу тощо. Агентство має 50 великих філій у Нью-Йорку, Детройті, Лос-Анджелесі, Торонто, на Багамах, в Лондоні та багатьох інших містах [9, с. 197].

У Великій Британії в 2001 році був ухвалений закон, який ввів обов'язкове ліцензування приватної детективної діяльності, а відповідно, і реєстрацію приватних детективів. Із прийняттям цього закону був створений спеціальний орган, який здійснює ліцензування та перевірку приватної детективної діяльності, – Орган індустріальної безпеки Великої Британії (Security Industry Authority, далі – SIA) [10]. Зазначений орган із травня 2015 року почав діяти в структурі британського МВС.

Детективні агентства Великої Британії, зокрема, виконують такі завдання:

- розробка заходів безпеки за контрактами з урядовими органами;
- ведення переговорів з терористами, які захопили заручників;
- виконання завдань клієнтів щодо спостереження за їхніми близькими родичами;
- виявлення факторів подружньої зради;
- установлення фінансового становища і кредитоспроможності майбутніх партнерів у бізнесі.

Приватний детектив у Великій Британії має достатньо широкий вибір технічних засобів для здійснення своєї діяльності. Крім того, детективу доступна навіть криміналістична лабораторія поліції Лондона. Особи, які пройшли перевірку в державних органах на добропорядність і професійну придатність, мають право доступу до центрального національного полі-

цейського комп'ютера, за допомогою якого щоденно видається до 120 тисяч довідок за запитом про правопорушників.

Крім того, приватний детектив у цей час може легко, не порушуючи закону, отримати відомості щодо підданих країни. Наприклад, є термінали, через які на цілком законних підставах можна отримати доступ щонайменше до 100 баз даних, у тому числі й до комп'ютеризованого довідника компанії «British Telecom», а також до повного поіменного списку британських виборців і судових досьє. Також звернемо увагу на те, що близько 70 % англійських приватних детективів раніше працювали в поліції. Це, у свою чергу, обумовлює той факт, що у Великобританії підтримується дуже тісне інформаційне співробітництво між приватними детективними агентствами та державними правоохоронними органами (поліцією) під час розслідування злочинів та захисту прав і свобод громадян [3].

Сьогодні у Великобританії існує велика кількість приватних розшукових агентств. Найбільш повний перелік таких бюро (із зазначенням контактної інформації) представлений на офіційному сайті Асоціації британських слідчих (Association of British Investigators, <http://www.theabi.org.uk>).

У Франції приватний детектив – це особа, яка займається розслідуванням і проводить наукові дослідження в порядку приватного обвинувачення за певну винагороду. Законодавство Франції чітко відокремлює професію приватного детектива від професії юриста, діяльності нотаріуса, поліції та інших близьких за сутністю професій. У Кодексі національної безпеки (книга VI, розділ II) закріплено поняття детектива як особи, котра професійно займається діяльністю, що виходить за рамки офіційних поліцейських процедур у галузі приватного права, з метою захисту інтересів особи на умовах конфіденційності [11].

До 18 березня 2003 року підготовка приватних детективів у Франції не була обов'язковою, однак після внесення відповідних змін до законодавства така підготовка стала обов'язковою. Університет Пантеону в Парижі з 2006 року пропонує 2-річну програму підготовки детектива з видачею диплома державного зразка. Детективи у Франції не мають права на носіння вогнепальної зброї [12].

Діяльність приватних детективів у Франції здебільшого здійснюється щодо:

- вирішення сімейних конфліктів (справи про зраду, насилля в сім'ї);
- вирішення трудових спорів (незаконне звільнення, розкриття комерційної таємниці, недоброчесна конкуренція);

- вирішення економічних справ (бізнес-ризиків, вивчення кандидатів на роботу, контроль персоналу);

- вирішення фінансових питань у приватному секторі (кредитні історії клієнтів, справи про спадщину);

- вирішення організаційних бізнес-питань (вивчення конкурентів, здійснення заходів безпеки бізнес-структури, правова підтримка підприємницької діяльності);

- вирішення страхових справ;
- збору інформації в інтересах клієнта у кримінальних справах [12].

Основні вимоги до приватного детектива у Франції:

- особа повинна бути громадянином Франції або іншої держави, що входить до Європейського Союзу;

- особа повинна пройти обов'язковий курс навчання у встановленому МВС Франції навчальному закладі (на сьогодні це Паризький університет Пантеону) [13];

- протягом останніх 5 років особа не повинна працювати в поліції, розвідувальних, контррозвідувальних органах або військових формуваннях;

- особа не повинна мати судимості за вчинення кримінального злочину;

- особа не повинна мати адміністративних та інших дисциплінарних покарань (наприклад, позбавлення права на роботу за професією або відмови у довірі в будь-якій формі);

- особа не повинна перебувати під слідством.

Спеціальний дозвіл видається особі на термін від 5 до 10 років. Оформлюється такий дозвіл протягом 6 місяців.

Взаємодія приватних детективів з державними правоохоронними органами Франції згідно із законодавством здійснюється таким чином:

- 1) міністр внутрішніх справ, міністр юстиції, орган судової влади в межах повноважень можуть витребувати від детектива, який обслуговує певну територію, будь-яку потрібну інформацію для забезпечення національної безпеки, підтримання громадського порядку, попередження та розкриття злочинів (інформація, що цікавить відповідні державні структури повинна бути підготовлена та надана детективом у найкоротший строк);

- 2) якщо під час виконання своїх службових обов'язків детективу стане відомо про будь-які факти вчиненого злочину або такого, що готується, він повинен негайно поінформувати про це прокурора або суд на відповідній території [3].

В Іспанії діяльність приватних детективів регулюється законом № 23 1992 року та Королівським декретом № 2364 1994 року. Відповідно

до цих нормативно-правових актів приватна детективна діяльність відмежовується від приватної охоронної діяльності. Приватний детектив не може займатися діяльністю, яку виконують приватні охоронні агентства, і, відповідно, навпаки.

Для здійснення приватної детективної діяльності в Іспанії особа повинна відповідати таким вимогам:

- досягти 21 року та не мати судимості;

- мати громадянство однієї з держав – членів Європейського Союзу або держав – учасниць Угоди про Європейську економічну зону;

- особа раніше не мала бути усунутою від служби у збройних силах або в органах безпеки;

- протягом 2 останніх років особа не повинна була у складі відповідних уповноважених державних органів здійснювати контроль за діяльністю приватних детективних агентств;

- особа повинна мати необхідні знання та навички щодо здійснення функцій приватного детектива;

- особа повинна мати відповідний диплом, що надає право здійснення приватної детективної діяльності [14; 15].

Дипломи, що надають право здійснення приватної детективної діяльності, видаються університетами та іншими навчальними закладами, які затверджені Міністерством внутрішніх справ Іспанії. Такими навчальними закладами є: Університет безпеки та науки у Валенсії, Інститут кримінології в Барселоні, Інститут кримінології в Мадриді, Інститут кримінології в Аліканте, Коледж у Сан-Пабло, Саламанський університет підготовки фахівців безпеки.

Функції іспанських детективів щодо збору інформації та доказів реалізуються здебільшого в галузі приватного права, фінансової, економічної та комерційної діяльності, а також у сфері особистої безпеки осіб.

Приватним детективам забороняється вести справи про службові злочини. У разі виявлення фактів службових злочинів детектив негайно інформує про це державні правоохоронні органи. Також детективам заборонено використовувати спеціальні технічні прилади, які можуть порушити права і свободи людини щодо приватного життя, телефонних розмов, переписки тощо.

Потрібно відзначити, що детектив під час захисту прав і свобод людини, інтересів держави за надходження відповідного запиту зобов'язаний надати повну інформацію про предмет запиту державним правоохоронним органам. Також він зобов'язаний негайно повідомити в державні правоохоронні органи про виявлені ним будь-якого роду факти вчинення посадових злочинів, про такі, що готуються, або про вчинені тяжкі та особливо тяжкі злочини і передати

до правоохоронних органів усю відому інформацію та докази [15].

В Іспанії існує Етичний кодекс приватних детективів, який розповсюджується на всіх членів Асоціації приватних детективів Іспанії (Asociación Profesional de Detectives Privados de España). Відповідно до його положень принципами приватної детективної діяльності є:

- незалежність від стороннього впливу;
- чесність;
- здійснення діяльності відповідно до правил гідності професії;
- дотримання інтересів клієнта;
- дотримання професійної таємниці;
- об'єктивна істина та достовірність інформації.

Крім того, цим документом закріплюються обов'язки приватних детективів у відносинах із колегами, клієнтами, органами правосуддя, слідства, розкриваються зміст «професійної таємниці» приватного детектива, правила та принципи її дотримання, а також правила реклами своєї професійної діяльності [16].

В Італії приватна детективна діяльність регулюється розділом IV (ст. 133–141) Кодексу законів про громадську безпеку (Testo unico delle leggi di pubblica sicurezza) 1931 року.

Державні органи, юридичні та приватні особи в Італії мають право звертатися з метою здійснення розслідування або отримання будь-якої інформації, що їх цікавить, у приватні детективні бюро (служби, агентства). Для здійснення приватної детективної діяльності в Італії потрібно отримати спеціальну ліцензію, яка видається відділом ліцензування поліцейської дільниці за погодженням з місцевим органом державної влади (Управлінням префектури (області)).

Отримання відповідної ліцензії можливо за певних умов, зокрема:

- ліцензіат повинен бути повнолітнім громадянином Італії або громадянином однієї з країн Європейського Союзу;
- ліцензія не може бути надана для здійснення діяльності, що відноситься до компетенції виключно державних правоохоронних органів або буде порушувати права та свободи людини;
- ліцензіат повинен мати відповідний рівень освіти, високі професійні та моральні якості, не мати судимості.

Приватні детективи в Італії для виконання своїх функціональних обов'язків можуть отримати право на носіння вогнепальної зброї в порядку, передбаченому законодавством.

Приватні детективи зобов'язані негайно давати відповіді на всі запити, зроблені посадовими особами поліції, державних органів чи

агентами національної безпеки. За порушення положень законодавства у сфері регулювання приватної детективної діяльності особа може понести покарання у вигляді позбавлення волі на строк до 2 років або штрафу.

Обсяг послуг, що надаються приватним детективом (агентством), міститься у спеціальній «таблиці послуг». Детектив не має права надавати послуги, які не зазначені в цій таблиці. Така таблиця має бути схвалена і затверджена префектом (керівником органу державної влади на відповідній адміністративно-територіальній одиниці) [3; 17; 18].

Основні напрями діяльності приватних детективів Італії:

- розслідування у приватному секторі (захист честі та гідності особи, збір доказів);
- розслідування у сфері комерційної діяльності компаній (щодо підробок товарних знаків, патентів, продукції, розповсюдження комерційної таємниці);
- розслідування у сфері торговельної діяльності (недостачі, порушення бухгалтерської звітності);
- розслідування у страховій сфері (шахрайство щодо страхових випадків, дорожньо-транспортних пригод тощо);
- розслідування у кримінальній сфері (збір інформації та доказів у рамках захисту особи у кримінальному провадженні);
- розслідування у сфері обігу комерційної інформації (оцінка ризиків, кредитоспроможності, кандидатів на роботу за умови дотримання принципів недоторканності приватного життя особи) [18].

Проведене дослідження дозволяє нам зробити певні **висновки та узагальнення**:

1. Діяльність приватних детективів за кордоном регулюється спеціальним законодавством. Спеціальне законодавство різних країн здебільшого розділяє сфери приватної детективної діяльності та приватної охорони.
2. У багатьох країнах існує державний орган контролю за приватною детективною діяльністю.
3. Для приватних детективів встановлені цени за громадянством, освітою, спеціальною підготовкою тощо.
4. У навчальних закладах існують окремі програми з підготовки приватних детективів. В окремих випадках таке навчання проводять спеціальні школи або центри.
5. Для виконання своїх функціональних обов'язків приватні детективи можуть отримати право на носіння зброї в порядку, передбаченому законодавством.
6. Приватні детективи інколи обмежуються у використанні спеціальних процесуальних

заходів, які належать до сфери державних правоохоронних структур, – обшуку, виїмки, допиту, використання спеціальних засобів для фото- і відеозйомки.

7. Приватним детективам може надаватися доступ до інформаційних баз правоохоронних органів, підприємств, установ.

8. Ліцензія приватного детектива може мати просторові та часові обмеження.

Перспективними напрямками подальших досліджень вважаємо формулювання пропозицій до проектів нормативних актів, які будуть регулювати питання організації та здійснення приватної детективної діяльності.

Список використаних джерел

1. Мотуз М. Тенденції розвитку приватної детективної діяльності в Україні [Електронний ресурс] / Мотуз Марія // Актуальні питання державотворення в Україні : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. студентів, аспірантів та молодих учених (21 квіт. 2011 р.) / Київ. Нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – Київ : [Київ. ун-т]. – С. 387. – Режим доступу: http://law.knu.ua/images/abook_file/conf2011_kpp_motuz.pdf.
2. Чередниченко О. Ю. Проблемні питання правового забезпечення детективної діяльності суб'єктів підприємництва в Україні [Електронний ресурс] / Чередниченко О. Ю. // Управління фінансово-економічної безпекою: інформаційно-аналітичне забезпечення та конкурентна розвідка = Management of financial and economic security: information-analytical support and competitive intelligence : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., Ялта, Крим, 30 верес. – 6 жовт. 2013 р. / Харків. нац. ун-т міськ. господарства ім. О. М. Бекетова. – Харків : ХНУМГ ім. О. М. Бекетова, 2013. – [2] с. – Режим доступу: <http://eprints.kname.edu.ua/38681/1/181-182.pdf>.
3. Черков В. О. Приватна детективна діяльність в розвинутих країнах світу / В. О. Черков, П. О. Попов // Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка. – 2010. – Вип. 2. – С. 248–259. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vlduvs_2010_2_35.
4. Чорний О. Ю. Міжнародний досвід взаємодії держави та недержавних органів забезпечення безпеки суб'єктів господарювання та його застосування в Україні [Електронний ресурс] / Чорний О. Ю. // Вісник Харківського національного технічного університету сільського господарства імені Петра Василенка. – 2012. – Вип. 125 : 15-річчю ННІ Бізнесу і менеджменту присвячується. – [13] с. – Режим доступу: http://www.khntusg.com.ua/files/sbornik/vestnik_125/46.pdf.
5. How to Become a Private Investigator [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.lowkeypi.com/how-to-become-a-private-investigator>.
6. A State by State Guide on How to Become a Private Investigator [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://privateinvestigatoredu.org>.
7. История создания частных детективных агентств в мире [Електронний ресурс] / Проект «Безопасность для всех» ; источник: siskar.ru. – 20.11.2008. – Режим доступу: <http://sec4all.net/modules/myarticles/article.php?storyid=374>.
8. Частный детектив Франции, Германии, Англии и США – кто он? [Електронний ресурс] // Детективное агентство : [сайт]. – Режим доступу: <http://detektives.ru/stati/chastnyiy-detektiv-frantsii-germanii-anglii-i-ssha.html>.
9. Керницький І. С. Гарантування економічної безпеки корпорацій у Сполучених Штатах Америки [Електронний ресурс] / І. С. Керницький, М. І. Копитко // Наукові записки Львівського університету бізнесу та права. – 2011. – Вип. 6. – С. 196–199. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzlubp_2011_6_46.
10. Regulation of Private Investigations [Електронний ресурс] // Security Industry Authority : [сайт]. – Режим доступу: <http://www.sia.homeoffice.gov.uk/Pages/licensing-private-investigations.aspx>.
11. Code de la sécurité intérieure : dernière modification: 18 février 2016 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://goo.gl/G6UmLO>.
12. La profession en 53 points essentiels [Електронний ресурс] // Centre d'information sur les détectives et enquêteurs privés : [сайт]. – Режим доступу: <http://ufedp.online.fr/detectives-50questions.htm>.
13. Formation élitiste & diplôme prestigieux [Електронний ресурс] / Union Fédérale des Enquêteurs de droit privé. – Режим доступу: <http://enqueteur.gandi-site.net>.
14. Detective privado // Wikipedia : la enciclopedia libre [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://es.wikipedia.org/wiki/Detective_privado.
15. Quieres ser detective? [Електронний ресурс] // Asociación Profesional de Detectives Privados de España : [сайт]. – 22.03.2010. – Режим доступу: <http://www.apdpe.es/¿quieres-ser-detective>.
16. Código Deontológico [Електронний ресурс] // Asociación Profesional de Detectives Privados de España : [сайт]. – 13.12.2010. – Режим доступу: <http://www.apdpe.es/codigo-deontologico>.
17. Vademecum operativo : Disposizioni operative per l'attuazione del Decreto Ministeriale 1.12.2010, nr. 269, in materia di capacita tecnica e qualita dei servizi degli istituti di vigilanza ed investigazione privata [Електронний ресурс]. – 59 р. – Режим доступу: <http://img.poliziadistato.it/docs/VADEMECUM%20OPERATIVO%20definitivo.pdf>.
18. Investigatore privato (ordinamento italiano) // Wikipedia : l'enciclopedia libera [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [https://it.wikipedia.org/wiki/Investigatore_privato_\(ordinamento_italiano\)](https://it.wikipedia.org/wiki/Investigatore_privato_(ordinamento_italiano)).

Надійшла до редколегії 19.02.2016

**БУГАЙЧУК К. Л. ИНСТИТУТ ЧАСТНЫХ ДЕТЕКТИВОВ ЗА ГРАНИЦЕЙ:
СРАВНИТЕЛЬНО-ПРАВОВОЙ АНАЛИЗ**

Проанализированы особенности организации и деятельности частных детективов в США и странах Западной Европы. Исследованы основные права и обязанности частных детективов, требования к их профессиональной подготовке, а также вопросы осуществления контроля за деятельностью частных детективов. Отдельное внимание уделено вопросам взаимодействия частных детективов и органов полиции при расследовании уголовных дел и выявлении фактов совершения уголовных преступлений.

Ключевые слова: *частный детектив, правоохранительная деятельность, розыск, полиция.*

**BUGAYCHUK K. L. INSTITUTION OF PRIVATE DETECTIVES ABROAD:
COMPARATIVE AND LEGAL ANALYSIS**

The features of organization and activities of private detectives in the US and Western Europe are analyzed. Basic rights and duties of private detectives, requirements for their training, as well as issues of control over their activities are investigated. Particular attention is paid to the interaction between private detectives and police in the investigation of criminal cases and detection of criminal offenses.

Based on the study, following conclusions have been reached: activities of private detectives abroad are regulated by special legislation which divides the spheres of private detective activities and private security; for private investigators abroad qualifications for citizenship, education, training are required; there are special training courses for private detectives in colleges; private detectives cannot carry out certain procedural actions that fall into the purview of state law enforcement agencies: search, seizure, interrogation, use of special photo and video recording devices; private detectives can be granted access to the databases of the law enforcement agencies, enterprises, institutions.

Keywords: *private detective, law enforcement, search, police.*

ПСИХОЛОГІЧНІ НАУКИ

УДК 159.922

В. І. БАРКО,

*доктор психологічних наук, професор,
професор кафедри соціології та психології
факультету № 6 (права та масових комунікацій)
Харківського національного університету внутрішніх справ;*

М. Т. БОНДАРЧУК,

*заступник начальника навчального відділу
Інституту інтелектуальної власності Національного університету
«Одеська юридична академія» в м. Києві*

**ПСИХОЛОГІЧНІ УМОВИ ЕФЕКТИВНОЇ ПСИХОПРОФІЛАКТИЧНОЇ
РОБОТИ КЕРІВНИКІВ ПІДРОЗДІЛІВ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ УКРАЇНИ**

Охарактеризовано психологічні умови здійснення керівником ефективної психопрофілактичної роботи з поліцейськими. Звернено увагу на те, що діяльність поліцейських належить до числа складних, супроводжується значними фізичними та психологічними навантаженнями на працівників, нерідко несе загрозу для їх життя і здоров'я. Зроблено акцент на ідеї проактивного підходу, який лежить в основі сучасних концепцій поліцейського менеджменту та покликаний забезпечити психологічну профілактику негараздів у поліцейській організації, попередження конфліктів, стресів, невдоволення працівників. Розкрито психологічні умови здійснення керівником проактивного менеджменту, підкреслено необхідність здійснення спеціальної психологічної підготовки управлінців поліції шляхом проведення професійно-психологічних тренінгів.

Ключові слова: *психологічні умови, психопрофілактична робота, поліція, керівники, професійно-психологічний тренінг.*

Barko, V.I. and Bondarchuk, M.T. (2016), "Psychological conditions of effective psychological and preventive work accomplished by chiefs of the units of the National Police of Ukraine" ["Psychologichni umovy efektyvnoi psykhoprofilaktychnoi roboty kerivnykiv pidrozdiliv Natsionalnoi politsii Ukrainy"], *Pravo i Bezpeka*, No. 1, pp. 13–19.

Постановка проблеми. Національна поліція України – це новий державний правоохоронний орган, який почав функціонувати у липні 2015 року. Відповідно до закону України «Про Національну поліцію» від 2 липня 2015 р. метою його діяльності є служіння суспільству шляхом забезпечення охорони прав і свобод людини, протидії злочинності, підтримання публічної безпеки і порядку. Структура Національної поліції України побудована за зразком поліції провідних західноєвропейських країн. Українські поліцейські виконують службові завдання у тісній взаємодії з населенням, діють на основі неухильного дотримання законності, прав людини і громадянина.

Службова діяльність поліцейських традиційно належить до складних видів професійної діяльності, супроводжується значними психофізіологічними і фізичними навантаженнями на працівників, великою кількістю ризиків для їх життя і здоров'я, характеризується стресогенністю, необхідністю протидіяти кримінальному оточенню, застосовувати заходи фізичного впливу, зброю, спеціальні засоби тощо. Дослідження зарубіжних учених свідчать, що складні умови роботи поліцейських нерідко призводять до порушень у їх психічній діяльності, появи посттравматичних розладів, схильності до девіантної поведінки і професійної деформації. Тому важливим напрямком підвищення ефективності функціонування нового правоохоронного органу є проведення керівником спеціальної психопрофілактичної роботи з персоналом поліцейських підрозділів, завданням якої є всебічне забезпечення психологічного здоров'я працівників, здатності успішно протидіяти стресовим чинникам, конфліктам та іншим факторам ризику, що супроводжують їх професійну діяльність.

Метою статті є характеристика психологічних умов здійснення керівником ефективної психопрофілактичної роботи з працівниками поліцейських підрозділів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз теорії та практики здійснення психопрофілактичної роботи, а також психологічних засад управління персоналом поліції показав, що цим питанням приділяли увагу багато вітчизняних і зарубіжних науковців (О. М. Бандурка, О. В. Землянська, С. І. Яковенко, Б. Г. Бовін, М. І. Мягких, В. Є. Петров, М. Свон, Р. Чарльз та ін.). Моделі поліцейського менеджменту пройшли значний еволюційний шлях: від бюрократизованих, «реактивних» до сучасних гуманістичних ідей, спрямованих на підтримання психічного й фізичного благополуччя поліцейських і соціально-психологічного клі-

мату колективів підрозділів. Дослідники відзначають складність професійної правоохоронної діяльності та вказують на специфічні психологічні особливості, властиві менеджменту персоналом поліції, зокрема: 1) опосередкованість операцій управління через наявність статутних відносин; 2) неалгоритмічний характер багатьох операцій; 3) жорстка детермінація операцій часовими параметрами, заданими організаційними умовами; 4) значний обсяг та різноманітність оперативних задач і дій; 5) соціотехнічний характер управлінських дій; 6) висока психологічна напруженість діяльності; 7) залежність ефективності управлінських дій від індивідуально-психологічних якостей суб'єкта управління; 8) залежність результату діяльності поліцейського управління від чинників, які перебувають поза межами регулюючого впливу.

Сучасним напрямком світового поліцейського менеджменту є *проактивний підхід* до управління персоналом поліції, який виник на ґрунті досягнень суспільного та підприємницького менеджменту, увібрав у себе досягнення попередніх підходів – системного, поведінкового, ситуаційного, якісного тощо. Він базується на ідеях завчасної психопрофілактики і попередження проблем та негараздів усередині поліцейської організації та в зовнішньому середовищі за рахунок дотримання керівником таких психологічних умов: а) забезпечення гуманістичного особистісно-орієнтованого підходу до працівників поліції; б) організації ефективної командної роботи та лідерства в поліцейських підрозділах; в) мотивації та стимулювання роботи працівників поліції, їх особистісного розвитку [4–5].

Виклад основного матеріалу. У січні-лютому 2016 року нами було проведено дослідження, спрямоване на визначення психологічних проблем, які виникають у процесі правоохоронної діяльності працівників Національної поліції України. З цією метою був розроблений опитувальник для визначення психологічних проблем у діяльності поліцейських, який включав у себе декілька видів запитань, що стосувалися їх думок, очікувань, планів, мотивів, поведінки. Він містив закриті запитання (пропонувався набір можливих відповідей) у поліваріантній, шкальній або табличній формах, а також напівзакриті (крім переліку можливих відповідей, містили графу для висловлювання власної думки) і відкриті запитання (відповідь формулював сам респондент). Було опитано 250 працівників патрульної поліції ГУНП в Миколаївській та Черкаській областях.

Вік респондентів становив від 25 до 35 років, стаж роботи – від декількох місяців до 5 років, 32 % опитаних – жінки. Використовувався не випадковий (спрямований) спосіб побудови експериментальної вибірки, умовою якого є вірне представлення в експериментальній вибірці досліджуваної генеральної сукупності. Такий підхід дозволив відобразити реальне співвідношення поліцейських із різним досвідом і довести обсяг вибірки до кількості, що дозволяє формулювати статистично надійні висновки на задовільному рівні значущості ($p \leq 0,05$).

Дослідження дозволило встановити важливі аспекти, які стосуються психологічних проблем у діяльності поліцейських і чинників, що можуть впливати на стан їх психологічного здоров'я. Зокрема було встановлено, що ставлення працівників поліції до власної професійної діяльності, системи управління і своїх керівників є досить негативним. Так, задоволеність своєю професійною діяльністю висловили 55 % опитаних, натомість 18 % виявили сильне незадоволення, а 27 % – помірне невдоволення. Більшість поліцейських (67 %) усвідомлюють суспільну користь виконуваної професійної діяльності, проте 12 % її не відчують, а 21 % опитаних не змогли висловити чітку позицію з цього питання. Не все гаразд у поліцейських складається у сфері стосунків з керівництвом, ставленні до методів управління, поваги і оцінці авторитетності та лідерських якостей керівника. Так, стосунки з керівником оцінили як позитивні близько половини (45 %) опитаних, 26 % респондентів вважають їх негативними. Стиль управління керівників поліцейських підрозділів є переважно авторитарним, про що зазначили 72 % опитаних. Серед методів роботи з підлеглими значною є частка примусових, вважають 61 % респондентів; як вважають 68 % опитаних працівників, заохочення з боку керівництва не є поширеним явищем, натомість 65 % респондентів відзначають, що досить часто практикуються покарання. Високим є рівень вимогливості (52 % опитаних) і рівень контролю роботи підлеглих з боку керівників (67 %).

Майже третина опитаних поліцейських (32 %) відзначили лідерські якості свого керівника, проте 40 % вважають, що він не є лідером, а 28 % респондентів не змогли чітко висловити свою позицію з цього приводу. Крім того, приблизно половина опитаних (46 %) зазначили, що керівники знають своїх працівників недостатньо, і вказали на наявність проблем у взаємодії управлінців з підлеглими.

Деякі працівники поліції (35 %) відзначили, що їм складно зустрічатися зі своїм керівництвом. Для керівників поліції характерна завищена оцінка своїх лідерських якостей та ефективності застосовуваних методів, яка, здебільшого, не збігається з думкою персоналу (34 % опитаних). Не завжди адекватними є застосовувані керівниками методи впливу і стилі керівництва, дії при вирішенні конфліктів (40 % респондентів). З приводу критеріїв оцінки ефективності роботи поліцейських респонденти вважають, що головними є якість і продуктивність діяльності, ставлення з боку населення і ступінь досягнення поставленої мети. Конфлікти є досить поширеним явищем у професійному середовищі працівників поліції, на чому наголошував 62 % респондентів. Найчастіше відбуваються конфлікти з керівництвом (20 % опитаних), між працівниками підрозділу (22 %), із громадянами під час виконання службових обов'язків (20 %). У професійній діяльності поліцейських значними є втомі і фізичні навантаження (38 % опитаних), психологічні навантаження (35 %) і стреси (34 %). Як вважають 70 % респондентів, значними також є загрози для життя і здоров'я працівників поліції під час несення служби. Більшість поліцейських відчують труднощі у спілкуванні з громадянами під час виконання службових обов'язків (53 %), хоча ставлення громадян до них у більшості випадків є позитивним, про що зазначили 69 % опитаних. Досить високим є рівень авторитетності поліцейських серед громадян, на що вказали 67 % респондентів.

Багато опитаних працівників поліції відчують труднощі в управлінні власними емоціями (48 % опитаних), у розумінні емоційного стану інших людей (40 %), у здатності (в разі потреби) впливати на поведінку громадян (38 %). Майже третина поліцейських вказують на часті виникнення негативних психічних станів (агресії, тривоги, остраху, підозрливості, ненависті тощо) у процесі професійної діяльності (29 %), відчують потребу у психологічній допомозі у процесі діяльності (31 %). Також значними є потреби у професійно-правовій підготовці поліцейських (40 % опитаних), у професійно-психологічній підготовці (52 %) та у фізичній підготовці (30 %).

Доброчисливість і взаємопідтримка в колективі поліцейських підрозділів є значними, вважають 79 % опитаних, однак самотійність дій працівника під час несення служби є недостатньою (70 %). Поліцейські (25 % респондентів) вважають досить поширеними прояви девіантної поведінки у своєму професійному

середовищі, її основними проявами є агресивність, надконтроль, зверхність і ригідність. Керівники, у свою чергу, також дотримуються думки про наявність проявів девіантної поведінки серед підлеглих (33 % респондентів). Три основні прояви (агресивність, зверхність і надмірне вживання алкоголю) спостерігаються найбільше. При відборі на керівні посади опитані працівники поліції ставлять на перше місце такі критерії, як уміння керівника працювати з людьми, інтелект, практичний досвід, порядність і чесність, глибокі теоретичні знання.

Таким чином, проведене констатувальне дослідження виявило значну кількість психологічних проблем у діяльності працівників Національної поліції України. Подальше підвищення ефективності діяльності поліцейських, поліпшення її умов і стану психологічного здоров'я працівників убачається в розробці системи психологічного забезпечення службової діяльності поліцейських, спрямованої на психопрофілактику, збільшення задоволення поліцейських професійною діяльністю, ефективну міжособистісну комунікацію, розвиток лідерського потенціалу, командну роботу, профілактику конфліктів і дистресів у професійній діяльності тощо.

Як зазначалося, теоретики проактивного поліцейського управління визначили основні психологічні умови ефективного менеджменту, яких повинні дотримуватись керівники: забезпечення гуманістичного особистісно-орієнтованого підходу до працівників поліції; організація ефективної командної роботи та лідерства в поліцейських підрозділах; мотивація і стимулювання роботи персоналу поліції, особистісний розвиток працівників. Розглянемо їх детальніше. Перша умова – забезпечення гуманістичного підходу до працівника з боку керівництва. Це означає, що керівник у будь-яких ситуаціях службової діяльності виявляє повагу до поліцейського як до особистості, довіряє йому, цінує накопичений ним практичний і життєвий досвід, знання. Також цей підхід також реалізується керівником у процесі організації обміну думками, здійснення зворотного зв'язку з підлеглими у нетравмуючій формі доброзичливого спілкування. Він передбачає демократичний, колегіальний стиль управлінської діяльності керівника, делегування працівникові частини власних повноважень у деяких ситуаціях службової діяльності. Також гуманістичний підхід означає, що керівник дотримується ідеї про існування прихованих можливостей особистості працівника, наявність у нього нереалізованого потенціалу, який з різних причин може бути заблокованим, не

повністю розкритим [5; 6]. Отже, гуманістичний підхід пов'язаний з вірою керівника у можливості професійного розвитку й особистісного росту поліцейських. Досвід показує, що такий підхід значно підвищує ефективність діяльності поліцейської організації, підвищує самооцінку поліцейського, задоволення від роботи і стан психологічного здоров'я.

Друга умова – забезпечення командної роботи і лідерства у поліцейському підрозділі. Колективи і команди – це групи вищого рівня, які характеризуються спільністю значущих цілей, високим рівнем згуртованості, психологічною сумісністю. На відміну від колективу, який може бути масштабною соціальною системою (організацією) без тісного контакту її членів, команда являє собою обмежене соціальне об'єднання, яке працює всередині великого колективу і для якого характерне ідентифіковане членство, наявність чітко визначеного завдання або сукупності завдань. Необхідною умовою роботи команди є взаємодія її членів завдяки обміну інформацією, використанню спільних ресурсів, взаємній координації зусиль і взаємному реагуванню з метою успішного виконання спільного завдання. Дослідження показують, що команді властиві такі специфічні ознаки: постійний персонал; чіткий розподіл ролей; присутність соціально цінних типів суспільних відносин (довіра, взаємодопомога, взаєморозуміння, згуртованість тощо, які забезпечують позитивний емоційний клімат, високу працездатність і стійкість); наявність усвідомленої та прийнятої всіма мети; позитивний емоційний фон членів команди; задоволення потреб особистості у значущості, повазі; наявність лідера, який очолює команду. Типові професійні групи працівників поліції, які об'єднують співробітників за функціональним принципом (патрульна, кримінальна, спеціальна поліція тощо), повинні діяти як команди. Для створення команди поліцейського підрозділу керівник має стати її лідером, поєднати у собі добре розвинені здібності організатора, професіонала і особистості, яку поважають усі члени групи. Внаслідок процесів групової диференціації у кожного працівника утворюється свій статус, тобто місце в групі, обумовлене його правами і обов'язками (груповою роллю), а також престиж – ступінь визнання групою людських заслуг та достоїнств [4].

Власні дослідження показали, що для успішного формування і згуртування команди керівник повинен: визначити організаційну структуру команди, підібрати її склад, розподілити функції і обов'язки; призначити керівників і

відповідальних за певні напрямки; своєчасно планувати, розподіляти і координувати роботу; чітко пояснювати цілі та завдання; долати перешкоди й уникати конфліктів; забезпечити активність команди силою авторитету і прикладу, зацікавити кожного члена команди, допомагати, підтримувати, показувати перспективу; залучати усіх до вирішення завдань проекту; забезпечувати підтримку з боку керівництва, створювати привабливий імідж команди.

Для організації успішної взаємодії особистості та групи керівнику поліцейського підрозділу слід враховувати індивідуально-психологічні особливості працівників, які входять до складу групи. Необхідно брати до уваги такі особливості людей, які важко піддаються або взагалі не піддаються зміні чи корекції (тип вищої нервової діяльності, тип темпераменту). У складі групи поліцейських повинні бути працівники з різними показниками індивідуально-психологічних особливостей. Досвід показує, що правильно укомплектована команда, в якій оптимально збалансовані різні особистісні якості поліцейських і враховані міжособистісні відносини, буде діяти значно ефективніше, ніж спонтанно підібрана група.

Керівнику потрібно вміти візуально визначити основні властивості вищої нервової діяльності, темпераменту і характеру своїх підлеглих для того, щоб правильно будувати команду. Важливо знати ознаки, за зовнішніми проявами яких керівник може судити про ступінь сформованості таких якостей вищої нервової діяльності, як сила процесу збудження та гальмування, слабкість і рівень лабільності нервової системи. За допомогою спостереження керівник може визначити, до якого типу особистості – сильного чи слабого – належить поліцейський. Якщо керівник помічає прояв показників сили збудження чи гальмування у 70–80% випадків, то такий працівник належить до сильного типу, є витривалим, сміливим, тривалий час працездатним, стійким до стресів. Часті прояви слабкості нервової системи означають, що поліцейський не може витримувати значні нервово-психічні навантаження, проявляти рішучість і впевненість, діяти сміливо й наполегливо.

Висока лабільність свідчить про швидкість орієнтації, реагування, засвоєння знань і умінь. Низька, навпаки, притаманна людям флегматичним, ґрунтовним, які добре подумують, перш ніж діяти. До складу працездатної команди повинні входити люди різних типів, не ефективною буде група, до якої входять, наприклад, лише поліцейські з неврівноваженою нервовою системою або з низькою лабільністю

нервових процесів. Позитивні сторони кожного типу найповніше проявляються у поєднанні з протилежними рисами типу-антиподу. Наприклад, встановлено, що поліцейський з високою лабільністю і силою нервових процесів буде продуктивно взаємодіяти із врівноваженим, розсудливим, низько лабільним. Крім цього, у сформованій команді учасники завжди розподіляються за виконуваними ролями, дуже важливо, щоб керівник-лідер міг забезпечити їх оптимальний розподіл. Б. Басс виділяє три можливі групові ролі відповідно до трьох можливих позицій, тобто орієнтацію на вирішення завдання, на відносини з іншими людьми і на самого себе. Працівник, орієнтований на вирішення завдання, найкраще здійснює ініціювання, інформаційний пошук, передачу інформації, думок, оцінок і почуттів, координування, оцінювання, забезпечення консенсусу. Працівник, орієнтований на підтримку відносин у групі, схильний до підбадьорення і підтримки, гармонізації відносин, посередництва, забезпечення компромісу. Працівник з орієнтацією на себе схильний до домінування, блокування, агресивності, відходу від проблеми, пошуку допомоги. Англійський дослідник Р. М. Белбін вважає, що для створення дійсно ефективної групи необхідно підібрати людей, які будуть виконувати вісім ролей – шефа, формувальника, мозкового центру, монітора-оцінювача, дослідника, працівника команди, координатора команди, фінішера.

Дослідження успішних команд поліцейських підрозділів дозволило виділити кілька психологічних принципів командної роботи, зокрема: а) надання керівником зворотного зв'язку і прийняття його від інших членів команди, бажання і готовність членів команди допомагати один одному; б) сприйняття членами команди самих себе як одного цілого, успіх якого залежить від взаємодії; в) розвиток командної взаємозалежності, за якої кожному члену команди не лише можливо, а й потрібно покладатися на партнерів у здійсненні командної місії; г) командне лідерство керівника, який є зразком для інших членів команди, бере участь у командній роботі, його вплив на роботу команди дуже великий.

Третя умова – мотивація і стимулювання роботи персоналу поліції, особистісний розвиток працівників. Досвід показує, що в гуманістичній концепції проактивного управління основним методом мотивації і стимулювання поліцейських є заохочення. Воно являє собою схвалення діяльності та поведінки підлеглого, полягає у задоволенні фундаментальних потреб особистості у безпеці і визнанні, підвищенні

соціального статусу. Заохочення сприяє закріпленню позитивних форм поведінки поліцейського. Крім того, заохочувальні заходи є еталоном поведінки для інших. Дослідження показують, що застосування керівником заохочення пов'язане із дотриманням низки вимог: а) воно має бути справедливим та своєчасним, враховувати характер дій, цінність мотивації та ступінь докладених працівником зусиль; б) застосовуючи заохочення, керівник повинен дотримуватись міри, занадто часті заохочення можуть призвести до розвитку егоїзму, самовпевненості, неадекватної самооцінки; в) заохочення слід поєднувати із пред'явленням нових вимог; г) заохочення сприяє виявленню і розвитку позитивних якостей працівника.

Заохочення може застосовуватися у формі схвалення, є позитивним відгуком про поведінку підлеглого. Воно виражається короткою реплікою, яка підтверджує, що поліцейський діє правильно. Наприклад, словами «вірно», «молодець», «так тримати» керівник висловлює задоволення і стимулює активність підлеглого. При схваленні керівнику також важливо дотримуватись низки психологічних правил, зокрема: а) воно повинно бути не абстрактним, а конкретним, із зазначенням, які саме дії і чому заслуговують на заохочення; б) схвалення має слідувати завжди одразу за діями поліцейського, які заслуговують на це; в) схвалення має відповідати особистому внеску кожного працівника, ніхто із фактичних учасників виконання завдання не може бути забутий керівником.

Важливими формами заохочення є також подяка керівника, яка заноситься до особової справи, нагородження працівника – вручення йому матеріальних цінностей (грошей, цінних подарунків), знаків вшанування (нагрудних знаків, почесних грамот), дострокове присвоєння чергового спеціального звання. Формою заохочення є також дострокове зняття з підлеглого раніше накладеного стягнення.

Створення перспектив просування по службі являє собою ще одну форму заохочення та засіб особистісного розвитку працівників поліції. Службове зростання є важливим шляхом реалізації потреб особистості у визнанні та приналежності до групи. Керівник повинен показати підлеглому можливі варіанти службового росту, підкреслити важливість належного виконання своїх обов'язків і підвищення власного професійного та інтелектуального рівнів. Непоодинокими є випадки, коли поліцейського висувають на керівну посаду, зважаючи лише на його заслуги на попередньому місці роботи, без урахування його здібностей,

мотивації, знань і умінь, тобто коли він не готовий до ролі керівника. Для запобігання подібним ситуаціям важливо систематично вести моніторинг потенціалу працівника, аналізувати його зростання як компетентного спеціаліста і людини, об'єктивно і суб'єктивно здатної очолити колектив. Корисно тимчасово ставити кандидата на керівну посаду в реальні умови діяльності управління, делегувати йому частину повноважень керівника поліцейського підрозділу, оцінюючи при цьому якість виконання різних функцій та зміни у морально-психологічному стані особистості цього працівника. З метою особистісного розвитку поліцейських доцільно застосовувати технологію професійно-психологічного тренінгу. Такий тренінг розроблений групою фахівців під керівництвом одного з авторів цієї статті В. І. Барка, має на меті розкриття перспектив особистісного і професійного розвитку поліцейських, виявлення особистісного потенціалу, здібностей і можливостей працівників, допомогу поліцейським у плануванні життя та службової кар'єри. Тренінг ґрунтується на засадах гуманістичної психології, перший досвід його використання свідчить про інтерес до нього з боку поліцейських і його ефективність.

Висновки. Досвід роботи поліцейських менеджерів розвинутих країн свідчить про зростання уваги до вивчення психологічних чинників ефективності роботи поліції, створення належних умов для збереження фізичного і психологічного здоров'я персоналу, проведення психопрофілактичної роботи. Діяльність поліцейських належить до числа складних, супроводжується значними фізичними та психологічними навантаженнями на працівників, нерідко несе загрозу для їх життя і здоров'я. В основі сучасних концепцій поліцейського управління лежать ідеї проактивного підходу, який покликаний забезпечити психологічну профілактику негараздів у поліцейській організації, попередження конфліктів, стресів, невдоволення працівників. Психологічними умовами здійснення проактивного управління є: реалізація керівником гуманістичного особистісно-орієнтованого підходу до працівників поліції; організація ефективною командної роботи та лідерства в поліцейських підрозділах; мотивація і стимулювання роботи працівників поліції, їх особистісного розвитку. Проактивний підхід до управління забезпечує високу ефективність роботи поліцейських підрозділів, з метою його реалізації важливо здійснювати спеціальну професійно-психологічну підготовку керівників поліції, спрямовану на формування навичок профілактичної

роботи з персоналом, причому ефективним практику професійного навчання поліцейських засобом такої підготовки є упровадження в технології професійно-психологічного тренінгу.

Список використаних джерел

1. Барко В. І. Робоча книга керівника органу внутрішніх справ (психолого-педагогічний аспект) : навч. посіб. / В. І. Барко, В. І. Зелений, Ю. Б. Ірхін. – Вінниця : Книга-Вега ; Вінниц. обл. друк., 2009. – 248 с.
2. Журавлев А. Л. Коммуникативные качества личности руководителя и эффективность руководства коллективом / А. Л. Журавлев // Вопросы психологии. – 1993. – № 1. – С. 57–67.
3. Мучински П. Психология, профессия, карьера / П. Мучински ; [пер. с англ. В. Белоусов]. – 7-е изд. – СПб. : Питер, 2004. – 539 с. – (Мастера психологии).
4. Мескон М. Основы менеджмента : [пер. с англ.] / М. Мескон, М. Альберт, Ф. Хедоури. – М. : Дело, 1992. – 702 с.
5. Свон Р. Д. Эффективность правоохранительной деятельности и её кадровое обеспечение в США и России / Р. Д. Свон ; под общ. ред. В. П. Сальникова. – СПб. : Алетейя, 2000. – 296 с.
6. Чарльз М. Т. Современное состояние и перспективы профессиональной подготовки сотрудников полиции (милиции) США и России / М. Т. Чарльз ; под общ. ред. В. П. Сальникова. – СПб. : Алетейя, 2000. – 268 с.

Надійшла до редколегії 06.02.2016

БАРКО В. И., БОНДАРЧУК Н. Т. ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ ЭФФЕКТИВНОЙ ПСИХОПРОФИЛАКТИЧЕСКОЙ РАБОТЫ РУКОВОДИТЕЛЕЙ ПОДРАЗДЕЛЕНИЙ НАЦИОНАЛЬНОЙ ПОЛИЦИИ УКРАИНЫ

Охарактеризованы психологические условия осуществления руководителем эффективной психопрофилактической работы с полицейскими. Обращено внимание на то, что деятельность полицейских относится к числу сложных, сопровождается значительными физическими и психологическими нагрузками на работников, нередко содержит угрозу для их жизни и здоровья. Сделан акцент на идее проактивного подхода, лежащего в основе современных концепций полицейского менеджмента и призванного обеспечить психологическую профилактику проблем в полицейской организации, предупреждение конфликтов, стрессов, недовольства полицейских. Раскрыты психологические условия осуществления руководителем проактивного менеджмента, подчеркнута необходимость осуществления специальной психологической подготовки управленцев полиции посредством проведения профессионально-психологических тренингов.

Ключевые слова: психологические условия, психопрофилактическая работа, полиция, руководители, профессионально-психологический тренинг.

BARKO V. I., BONDARCHUK M. T. PSYCHOLOGICAL CONDITIONS OF EFFECTIVE PSYCHOLOGICAL AND PREVENTIVE WORK ACCOMPLISHED BY CHIEFS OF THE UNITS OF THE NATIONAL POLICE OF UKRAINE

The psychological conditions of a chief's effective psychological and preventive work with police units' officers have been revealed.

It is emphasized that police managers' experience from the developed foreign countries indicates about the growing attention to the study of the psychological factors of the effectiveness of the police work, creation of appropriate conditions for preserving physical and mental health of the personnel, accomplishment of psychological and preventive work. The police activity is among the complex ones, it is accompanied by the significant physical and psychological workload on officers, often includes a threat to their lives and health.

Special emphasis is made on the fact that the basis of modern concepts of police management are the ideas of proactive approach, which is aimed at providing psychological prevention of the problems within the police force, prevention of conflicts, stresses, dissatisfaction of officers, etc. It has been established that the psychological conditions of implementation of such a proactive management is the realization of humanist leader-centered approach to police officers; organization of the efficient teamwork and leadership in the units; motivation and promotion of police officers' work, their personal development. It is the proactive approach to management ensures the high efficiency of police units' activities, providing the preservation of their physical and psychological health. The authors have indicated that in order its implementation it is important to realize specific professional and psychological training of police chiefs aimed at developing skills of preventive work with the staff, where the effective mean of such training is implementation of police technologies of professional and psychological training into the practice of professional training.

Keywords: psychological conditions, psychological and preventive work, police, chiefs, professional and psychological training.

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ ТА ПРАВА, КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО, МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

УДК 343:94«1920»(477)

В. А. ГРЕЧЕНКО,

*доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри соціально-гуманітарних дисциплін
факультету № 6 (права та масових комунікацій)
Харківського національного університету внутрішніх справ*

ПРОТИДІЯ МІЛІЦІЇ УСРР КРАДІЖКАМ КОНЕЙ (КОНОКРАДСТВУ) У 1920-ТІ РОКИ

Розглянуто досвід боротьби з крадіжкою коней в Україні у період нової економічної політики. Крадіжка коней була одним з поширених і тяжких злочинів, оскільки коні в той час були одними з головних засобів виробництва в сільському господарстві. Відзначено, що результативність діяльності щодо боротьби з конокрадством прямо залежала від організації роботи міліції.

Ключові слова: міліція, конокрадство, нова економічна політика, злочин.

Grechenko, V.A. (2016), "Counteracting horsestealing by militia of Ukrainian SSR in 1920s" ["Protydiia militsii USRR kradizhkam konei (konokradstvu) u 1920-ti roky"], *Pravo i Bezpeka*, No. 1, pp. 20–23.

Постановка проблеми. Конокрадство для сільського населення завжди було дуже тяжким злочином, оскільки позбавляло селянина робочої худоби, а в той же час і можливості обробляти своє поле. Тому вже давні законодавства розглядали конокрадство як крадіжку кваліфіковану. У старогерманському праві конокрадство спричиняло за собою побиття камінням або пробиття кілком. «Руська Правда» (синодний список) загрожувала конокрадам вищим з відомих їй покарань – потоком і розграбуванням. Шибеницею загрожувало конокрадові, спійманому на місці злочину, Судебник короля Казимира 1468 р. За Укладенням про покарання кримінальні та виправні 1845 р. за крадіжку коней і всякої робочої худоби покарання збільшувалося на один ступінь. Цей вид злочину не зник і в наступні роки, в тому числі і в добу непу. В цей період у зв'язку з ослабленням державного контролю за суспільством він не тільки не зник, але й набув нових обертів.

Стан дослідження. Нам не вдалося знайти жодної публікації, присвяченої цій проблемі. В дослідженнях з історії діяльності міліції та протидії злочинності в добу непу про цей вид злочину лише згадується або наводяться окремі факти. Тому нашою метою є певна систематизація матеріалу з цієї проблеми та узагальнення відповідних фактів.

Виклад основного матеріалу. Впродовж усього досліджуваного періоду конокрадство

залишалося справжньою проблемою для правоохоронців. Відсоток розкриття подібних злочинів був чи не найнижчим.

«Немає потреби пояснювати, – писав часопис «Адміністративний вісник» у 1925 р., – яке значення в господарстві селянина має робочий кінь. У нім усі його надії на можливість більш менш ситого існування, усі сподівання подальшого благополуччя. І варто тільки уявити собі внутрішні переживання селянина, який несподівано втратив ці надії і сподівання, то стане зрозуміла та ненависть, та жорстокість, з якою селяни розправляються із спійманими конокрадами. Для конокрада немає послаблень. Самосуд – ось звичайний захід, що застосовується до нього. Деякі матеріали з місць дають основу для припущень, що селянство скаржиться на слабкість покарання відповідних статей Кримінального кодексу, завдяки яким засуджений конокрад, відбувши покарання, через декілька місяців повертається на село, а разом з ним знову повертається до селянина побоювання про можливість втрати коня» [1, с. 15].

У тогочасній пресі досить часто повідомлялося про заходи міліції щодо боротьби з конокрадством. Так, центральний орган компартії України і фактично головний друкований орган республіки того часу в травні 1923 р. повідомляв про деякі успіхи міліції на цій ділянці фронту боротьби зі злочинністю: «Сумському карному розшуку вдалося ліквідувати зграю бессарабських

циганів-конокрадів, що оперувала тривалий час у Харківській і Полтавській губерніях, зокрема в повітах Сумському, Лебединському, Прилукському й інших. Всього було заарештовано 44 цигани, в яких відібрано 46 крадених коней, багато речей та ін. З числа відібраних коней 18 пізнані і повернені власникам. З'ясувалося, між іншим, що цигани займалися не лише крадіжкою коней, але й озброєними пограбуваннями» [2]. Майже в цей же період міліцією Київщини (з 1 грудня 1923 р. по 1 травня 1924 р.) було заарештовано велику кількість конокрадів, які здійснили 164 крадіжки коней [3, арк. 94].

Конюкрадством займалися і жителі великих міст. У 1923–1924 рр. найбільш криміногенним районом у Харкові вважався Іванівський, де значна частина дітей займалася всілякими крадіжками, серед них навіть з'явилися фармазонники й конокради. Необхідно зазначити, що в злочинах брали участь не тільки безпритульні, але й діти батьків, які проживали у місті. Майже 400 таких дітей було віддано батькам під нагляд [4, с. 164].

У Березнегуватському районі Одеської губернії довгий час діяла банда конокрадів з 11

осіб. Злочинці мали зброю, бланки, печатку. Крадіжками коней, розбоєм вони тероризували жителів. У березні 1924 р. співробітниками міліції конокради були затримані і притягнуті до відповідальності [5, арк. 24, 44].

До 1924 р. центральний апарат міліції і розшуку, маючи більш насущні завдання (перш за все боротьбу з бандитизмом), не міг виділити питання боротьби з конокрадством у першочергові питання, що підлягають негайному вирішенню, і тому боротьба з цим злом проходила в порядку звичайної боротьби з іншими видами злочинів. У 1924 р. зростання конокрадства, що все посилювалося, змусило привернути до себе особливу увагу центру, і відділ міліції та розшуку УСРР негайно виділив його в число таких видів злочинів, боротьба з якими носить найінтенсивніший характер.

Однак ряд циркулярів, які були спрямовані по лінії міліційно-розшукових органів, певних результатів не дали, оскільки найболючіше питання місць – слабкість бюджету – не дозволяло виконкомам виділити для цієї мети спеціальні кошти [1, с. 15].

Таблиця 1

Випадки конокрадств у 1924 р. за місяцями [1, с. 16]

Назва губерній	січень	лютий	березень	квітень	травень	червень	липень	серпень	вересень	жовтень	листопад	грудень	Всього за рік
Київська	107	191	222	164	142	274	144	113	178	184	98	93	1910
Подільська	163	240	234	151	117	134	112	104	133	128	123	126	1765
Чернігівська	114	128	140	104	158	146	105	201	189	168	116	113	1882
Харківська	135	180	128	83	100	143	137	112	178	131	166	99	1592
Полтавська	118	145	111	88	116	99	131	154	176	176	109	102	1525
Волинська	33	70	74	91	102	77	85	98	160	87	132	92	1101
Одеська	111	84	53	69	62	86	76	73	91	119	68	69	961
Катеринославська	50	42	54	72	76	84	100	83	100	107	61	29	858
Донецька	70	52	60	20	54	59	52	48	48	46	28	23	560
Всього	901	1132	1076	842	927	1102	942	986	1253	1146	901	746	11954

Південь України: Катеринославська, Донецька й Одеська губернії – давав найменшу кількість конокрадства. Не маючи можливості проаналізувати причини такого явища, все ж із великою часткою імовірності можна пояснити різницю в прояві конокрадства в різних регіонах України більш-менш легкими умовами збуту крадених коней – північ і захід дозволяли збувати їх в РРФСР і за кордон.

Загальний відсоток розкриття конокрадства по всій УСРР коливався від 30 до 38 %. Такий

низький відсоток розкриття і характеризує складність боротьби з конокрадством, оскільки розкриття інших видів злочинів складало від 50–60 % [1, с. 17].

Питання «Про стан конокрадства на Україні й заходи боротьби з ним» було розглянуто на засіданні колегії Народного комісаріату внутрішніх справ УСРР 2 квітня 1928 р. У рішенні, зокрема, відзначалися великий обсяг конокрадства в Україні, яке за останні 3 роки становило 41 344 випадки, а також велика шкода,

що її наносить конокрадство сільському господарству; підкреслювалися специфічні особливості конокрадства, а саме висока злочинна кваліфікація, переміщення вкрадених коней на великі відстані, часті випадки вживання зброї та насильства. Колегія НКВС відзначила, що боротьба з конокрадством повинна стати одним з першочергових завдань міліції, для чого визнала за необхідне спочатку як ударну кампанію провести низку заходів, зокрема: роз'яснювальну роботу серед селянства для вжиття ними заходів запобігання проти конокрадів (наймання пастухів для охорони коней на пасовиськах, установа міцних замків у стайнях, нічні обходи в селах, де часто трапляються випадки конокрадства). Було також вирішено: «Просити РНК дати директиву Окрвиконкомом про збільшення відпуску коштів на таємні потреби міліції в тих округах, де конокрадство набуває широкого розвитку. Посилити боротьбу з перепродажем крадених коней за кордон, для чого ДПУ УСРР та Управлінню міліції розробити форми ув'язки прикордонних загонів та міліції прикордонних округ. Посилити боротьбу з перевезенням крадених коней по залізницях, ув'язавши тісніше транспортні органи ДПУ з міліцією. Посилити перевірку коней, що їх приводять до продажу в райони шахт і копалень. Посилити адмінвселення конокрадів, особливо після затвердження ЦВК'ом Союзу клопотання ВУЦВК'у про прирівнення конокрадів до грабіжників щодо виселення, заслання та ув'язнення в концтабори. Враховуючи, що по весні, під час польових робіт вартість коней збільшиться, що викликає поширення розмірів конокрадіжок, вважати за необхідне провести одночасно по всіх округах операцію щодо виявлення конокрадів та крадених коней» [6, с. 771].

На виконання цього рішення 11 травня 1928 р. всі районні відділи міліції отримали обіжника стосовно активізації заходів у справі боротьби з конокрадством [7]. Особливу увагу рекомендовалося звернути на циганські табори, що перебували у межах районів, бо звідти і походила основна небезпека скоєння злочинів такого характеру.

На черговому засіданні колегії Народного комісаріату внутрішніх справ УСРР, що відбулося 3 жовтня 1928 р., було розглянуто питання «Про наслідки проведення кампанії з ліквідації конокрадства». Така частота розгляду цього питання на колегії наркомату дійсно свідчила про його важливість, а також про те, що колегія періодично звертається до контролю за виконанням своїх рішень. На колегії відзначалося, що операція з ліквідації конокрадства дала такі наслідки: «затримано конокрадів, їх помагачів та переховувачів – 3304; коней – 3567, фальшивих кінських карток – 3400 ... Але тільки цифра осіб, проти яких порушено клопотання про адмінвселення, досягає 700 осіб. В кампанії активну участь в боротьбі з конокрадством брало селянство. Операція дала значні наслідки як в безпосередньому затриманні конокрадів та крадених коней, так і взагалі в великому зменшенні випадків конокрадства. В частині округ за час операції і після її не було ні жодного випадку крадіжки коней. Також зменшилась і кількість інших видів злочинності, бо кампанія мала моральне значення для злочинців» [6, с. 788].

Порівняння рівнів розкриття конокрадства та інших видів злочинів у столичному тоді Харкові в першому півріччі 1929 р. з аналогічним періодом 1928 р. дає таку картину [8, с. 131].

Таблиця 2

Рівень розкриття злочинів у Харкові за перші півріччя 1928 та 1929 рр.

Вид злочину	Січень – червень 1928 р.			Січень – червень 1929 р.		
	Вчинено	Розкрито	%	Вчинено	Розкрито	%
Бандитизм	18	5	27,8	39	24	61,5
Розбій, пограбування	223	131	58,7	201	149	74,1
Вбивства	22	10	45,5	38	24	63,2
Конокрадство	22	3	13,6	13	5	38,4
Крадіжки прості	1917	613	32,1	1797	906	50,6
Крадіжки кваліфіковані	1102	315	28,6	1177	646	55,1
Підпали	37	6	16,2	2	2	100
Інші	220	73	33,1	220	178	81
Загалом	3561	1156	32,3	3487	1934	55,5

Отже, рівень розкриття конокрадства і в ці обидва відрізки часу був найнижчим, що свідчить про те, що проблема залишалася гострою і актуальною. Фактично міліції не вдалося вирішити її кардинально протягом 1920-х років.

Висновки. Таким чином, протягом усього періоду непу конокрадство залишалося одним з найпоширеніших і найважчих (особливо для селянства) злочинів. Але до 1924 р., у зв'язку з

зосередженням на боротьбі з бандитизмом, міліція не приділяла йому необхідної уваги, хоча протидія конокрадству велася, про що свідчать численні факти. Все ж ситуація залишалася складною і в кінці 1920-х років, про що свідчать періодичні звертання до цього питання колеги наркомату внутрішніх справ УСРР та рівень розкриття цього виду злочину.

Список використаних джерел

1. О борьбе с конокрадством // Административный вестник. – 1925. – № 3/4. – С. 15–18.
2. Об аресте шайки цыган – конокрадов Сумским губрозыском // Коммунист (Харьков). – 1923. – 15 мая.
3. Державний архів Київської області, ф. 1595, оп. 1, спр. 4., арк. 94.
4. Коцан І. Д. Міліція Харківщини у 1917–1930 рр. : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Коцан Ігор Дмитрович. – Харків, 2003. – 190 с.
5. Державний архів Харківської області (Держархів Харківської обл.), ф. 409, оп. 3, спр. 31, арк. 24–44.
6. Міністерство внутрішніх справ України: події, керівники, документи та матеріали (1917–2017 рр.) : у 6 т. : наук. вид. / [авт. кол.: М. Г. Вербенський, О. Н. Ярмиш, Т. О. Проценко та ін.] ; за заг. ред. А. Б. Авакова ; ДНДІ МВС України. – Харків, 2015. – Т. 3. Народний комісаріат внутрішніх справ Української СРР (грудень 1922 р. – грудень 1930 р.). – 940 с.
7. Держархів Харківської обл., ф. Р. 564, оп. 4, спр. 42, арк. 194–196.
8. Чернуха О. В. Формування та діяльність органів внутрішніх справ Харківщини в роки непу (1921–1929 рр.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Чернуха Олександр Васильович. – Харків, 2012. – 184 с.

Надійшла до редколегії 21.01.2016

ГРЕЧЕНКО В. А. ПРОТИВОДЕЙСТВИЕ МИЛИЦИИ УССР ХИЩЕНИЕМ ЛОШАДЕЙ (КОНОКРАДСТВУ) В 1920-ЫЕ ГОДЫ

Рассмотрен опыт борьбы с хищением лошадей в Украине в период новой экономической политики. Кража лошадей была одним из распространенных и тяжких преступлений, поскольку кони в то время были одними из главных средств производства в сельском хозяйстве. Отмечено, что результативность деятельности по борьбе с конокрадством прямо зависела от организации работы милиции.

Ключевые слова: милиция, конокрадство, новая экономическая политика, преступление.

GRECHENKO V. A. COUNTERACTING HORSESTEALING BY MILITIA OF UKRAINIAN SSR IN 1920S

The experience of combating horsetealing by militia in Ukraine during the period of the New Economic Policy has been studied.

Previously published studies on the history of the militia activities in combating crime during NEP period just mention some facts about this type of crime. This is the first study of this problem in Ukraine. Therefore, the objective of the article – is a certain systematization of the material on this topic and summarizing relevant facts.

Horsetealing was one of the widespread and serious offenses because the horses at the time were one of the main means of production in the sphere of agriculture. It is noted that the effectiveness of fighting against horsetealing directly depended on the organization of the militia activities. The level of disclosure of this type of crime at that period was the lowest, and it indicated that the problem remained acute and urgent. In fact, the militia could not solve it radically during 1920s. But until 1924, due to the focus on fighting against gang violence, militia did not pay necessary attention to horsetealing, although the counteraction was carried out, as evidenced by numerous facts. However, the situation remained difficult in the late 1920s, as indicated by periodic addresses to this issue by the Board NKVD of Ukrainian SSR and by the level of disclosure of this type of crime.

Keywords: militia, horsetealing, New Economic Policy, crime.

УДК 340.15(477)«1781/11796»(043.5)

О. В. ЛЬІН,аспірант кафедри загальноправових дисциплін
факультету № 6 (права та масових комунікацій)
Харківського національного університету внутрішніх справ**СУДОВА СИСТЕМА НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ В 1781–1796 РР.**

На підставі аналізу нормативно-правових актів та історико-правової літератури різних років зроблено спробу дослідити еволюцію судоустрою на українських землях Російської імперії в кінці XVIII ст.

Ключові слова: українські землі, Російська імперія, судоустрій, цивільне судочинство, станова судова система.

Pyin, O.V. (2016), "Judicial system on Ukrainian lands within Russian Empire in 1781–1796" ["Sudova sistema na ukrainskykh zemliakh u skladі Rosiiskoi imperii v 1781–1796 rr."]. *Pravo i Bezpeka*, No. 1, pp. 24–28.

Постановка проблеми. Соціально-економічні і політичні перетворення, що відбуваються в Україні, зумовили необхідність оновлення чинної політико-правової системи. Важливе значення в цьому процесі належить підвищенню ролі суду та судочинства в забезпеченні охорони соціально значущих інтересів, адже результати роботи судів прямо впливають на політичну, економічну та інші сторони життя суспільства. Протягом останніх 200 років судова система України не раз змінювала свій вигляд. За цей час відбулися істотні зміни в структурі і принципах діяльності органів правосуддя. Дослідження еволюції судової системи дає можливість з нової точки зору проаналізувати зміст історичного процесу, розвиток правових інституцій, процесуального права.

Стан дослідження. Дослідження, присвячені розвитку і функціонуванню судової системи, проводилися в різний час багатьма авторами. Хронологічно ці роботи можна розділити на три періоди: дореволюційний, радянський і сучасний. Впродовж 1850-х рр. з'являються перші праці, присвячені вивченню судової системи Російської імперії, зокрема дослідження С. П. Шилова, Ф. М. Дмитрієва, К. Е. Троцини. У радянський період діяльність судової системи Російської імперії розглядалася дослідниками переважно в контексті боротьби влади з революційними рухами, а також у зв'язку з вивченням судової реформи 1864 р. Вся історія судової системи розглядалася з позицій пануючої марксистсько-ленінської ідеології. Лише на початку 1990-х рр. з'явилася можливість деідеологізованого, незалежного погляду на історію судової системи. Як наслідок, в пострадянський період увага дослідників до питань дореволюційного судочинства і судоустрою безперервно зростала. З цієї тематики опублі-

кували свої статті українські вчені О. В. Бурак, С. Д. Бережний, Б. В. Змерзлий. Проте їхні роботи присвячені або загальній характеристиці судоустрою на українських землях Російської імперії в кінці XVIII ст., або діяльності окремих видів судів. Тому метою дослідження є виявлення тенденцій розвитку судоустрою в цивільних справах на українських землях у кінці XVIII ст.

Виклад основного матеріалу. Судова система в Україні наприкінці XVIII ст. формувалася на основі указу імператриці Катерини II «Установа про губернії» 1775 р. На українських землях цей указ набув чинності 2 жовтня 1781 р., коли на Лівобережжі було скасовано полково-сотенний територіальний устрій і введено губернський поділ.

Однак слід зауважити, що в даному контексті мова йде передусім про цивільні суди. Ще з часів Б. Хмельницького російські служилі люди мали спеціальний правовий статус, а судочинство за російським зразком серед військових з'явилося ще під час правління Петра I у другій декаді XVIII ст. [1, с. 223].

Як зазначав правознавець XIX ст. В. М. Латкін, «питання про судоустрій і судочинство» займали одне з найпомітніших місць у дворянських наказах, що, втім, цілком природно, зважаючи на вкрай незадовільний стан судових порядків у ту епоху, наочну картину яких змальовують самі ж укладачі наказів [2, с. 384].

Якщо говорити про новостворену в 1775 р. у Російській імперії станову судову систему, то, як зазначає К. І. Малишев, «в основу обласного судоустрою покладені були засади 3-х інстанцій: вищу становили палати цивільного і кримінального суду, а середня і нижча інстанції були розділені за станами і мали виборний склад» [3, с. 59].

Найнижчою ланкою для дворянства ставав повітовий суд, для міщан – міський магістрат, для решти населення (крім кріпаків) – нижня розправа. Для суду над вільними селянами в повітах і губерніях були засновані дві судові інстанції: нижня розправа і верхня розправа.

За «Установою про губернії» 1775 р. розправою позначалося судове місце для однодворців та інших різних відомств казенних поселян (чорносошних, державних селян, економічних, палацових, приписних до заводів та інших місць тощо). Нижні розправи засновувалися на розсуд генерал-губернатора, по одній на кожні 10–30 тисяч душ, у складі судді розправи і 8 засідателів, з яких двоє відряджалися для присутності в нижньому земському суді, і двоє – в совісному суді у справах, що стосувалися їх населених пунктів. Нижня розправа була судом для цивільних і кримінальних справ; остаточно вона вирішувала справи вартістю нижче 26 рублів. У інших справах її рішення могли бути оскаржені в апеляційному порядку у верхню розправу. У 1781 р. козаки також були підпорядковані в своїх судових справах верхнім і нижнім розправам. На 1783 р. в Імперії було утворено 232 нижні розправи, але в Новоросійській губернії їх на той час не було [4, с. 124].

Верхня розправа ділилася на два департаменти, між якими число членів було розділене навпіл: перший департамент видав справами кримінальними, а другий – цивільними, втім, за недостатчею кримінальних справ обидва департаменти могли розділяти працю в чиненні цивільного правосуддя. Верхній розправі була підпорядкована нижня розправа і, де не було верхнього земського суду, нижній земський суд; внаслідок цього в неї вносилися усі справи за апеляціями на нижні розправи, скарги і тяжби – як кримінальні, так і цивільні, що стосувалися підсудних їй селищ і людей [5, ст. 223]. Зі справ цивільних ця розправа могла остаточно вирішувати позови ціною нижче 100 рублів; вище ж за це невдоволені її вирокком могли скаржитися в цивільну палату рапортами і донесеннями.

«Нижній земський суд, який, окрім багатьох справ господарської або виконавчої поліції, повинен був спостерігати, щоб у повіті збережені були благочинність, моральність і порядок, щоб закони з точністю виконувалися й охоронялися і в разі порушення їх мав, незважаючи ні на яку особу, привести все до порядку. Крім того, лише земський суд мав право в повіті здійснювати веління правління, рішення палат, Верхніх і повітових судів», – констатував професор права XIX століття В. Ліновський [6, с. 34].

Слід зазначити, що до складу верхніх і нижніх судів разом з коронними суддями входили виборні засідателі від відповідних станів. Сучасний правознавець С. В. Лонська вважає, що нижній земський суд був аналогом мировим установам класичного типу, але в російському варіанті, суто дворянському, станово обмеженим [7, с. 29].

У 1787 р. була доповнена і система сільської юстиції. Апеляційні скарги на рішення нижчих сільських судів подавалися в нижню розправу. Нижчим сільським судам були підсудні лише незначні спори між селянами: образи, спори, бійки [8].

Фактично створенням повітового суду верхня влада допустила повітове дворянство до участі в судовій владі, що відповідало дворянським бажанням. Проте ця участь була дещо ілюзорною через схвалення кандидатур губернатором, інтеграцію членів суду до системи державного апарату (зокрема й магістрату), остаточно вирішувалися лише дріб'язкові справи, більш вагомі підлягали оскарженню у вищих інстанціях. Фактично збереженням міських магістратів і ратушей із судовими функціями верхня влада допустила міщанство до участі в судовій владі. Проте в безпосередньому віданні магістратів і ратушей перебували лише дріб'язкові справи до 25 рублів, а основною метою їхньої роботи було виконання функцій нотаріальної контори.

Створена судова система була побудована за *становим принципом*: для кожного стану існував свій суд. При цьому документом підкреслювалися і гарантувалися права дворянства. Для судових місць була характерна колегіальність. Формально законодавець відокремив суд від адміністрації. Судові інстанції повітового рівня не мали спеціалізації в цивільних і кримінальних справах. На розгляд повітового суду передавалися справи усіх станів, що мешкали на території повіту, крім міського. У компетенцію суду входило вирішення дрібних цивільних і кримінальних справ. Стосовно нижчих станів повітовий суд мав право остаточного рішення щодо цивільних позовів до 30 рублів, злочинів, за які передбачалися покарання не більше 30 рублів, або арешт до 3 місяців, або покарання різками до 30 ударів. Проте ухвалити остаточний вирок проти дворянства повітовий суд не був компетентний. У разі незгоди з рішенням повітового суду дворянство могло оскаржити його рішення в палаті цивільного або кримінального суду губернії, а далі в найвищому судовому органі країни – Сенаті.

Повітові суди були ключовим органом у судовій системі, при цьому мали обмежену

компетенцію у вирішенні справ. Більшість із цих справ передавалася у вищі інстанції на ревізію, остаточно ж ухвала у кримінальних і цивільних справах судами виносилася рідко.

Вчений-правознавець XIX ст. М. А. Філіппов справедливо відзначив недоліки повітових судів того часу. «Станова безумовність вибору, – писав він ще у 1871 р., – давала ... поганих, нездібних та нечесних людей, але й сам судоустрій був організований мудровано: при змішуванні станової підсудності справи розбиралися то в магістраті, то в повітовому суді, причому складалися загальні присутності цих судів, під головуванням повітових судів. Зрозуміло, що у цих випадках кожен стан відстоював інтереси свого співчлена, оскільки доповіді складалися то магістром, то повітовим судом (залежно від того, до якого стану належав відповідач), а тому доповіді та рішення були найупередженішими. Нарешті, самі засідання – то в повітовому суді, то в магістраті були такими, що завдавали клопоту та були обтяжливими» [9, с. 133].

Апеляційною і ревізійною інстанціями стосовно повітового суду був верхній земський суд. У губернії залежно від її розмірів могло бути декілька таких судів. Загалом ця установа поділялася на два департаменти – кримінальних і цивільних справ. Характерно, що центральна влада поставила верхній земський суд під свій контроль, адже кожен голова призначався імператрицею з двох достойних кандидатів, представлених Сенатом. Відповідно до указу Сенату від 5 липня 1787 р. справи, що становили громадський інтерес, вирішувалися департаментами спільно.

Верхньому земському суду були підпорядковані повітові суди, дворянська опіка, земські суди його округу. До нього поступали апеляції на рішення перерахованих органів, усі справи, скарги і тяжби дворян і на дворян, цивільні і кримінальні, а також справи, що стосувалися вотчини, привілеїв, заповітів, права спадкоємства, і позовні. У компетенцію суду входили також справи різночинців, які за правилами апеляції могли бути спрямовані з повітових і нижніх до верхнього земського суду. В усіх вказаних справах верхній земський суд міг остаточно вирішувати тяжби при ціні позову до 100 руб., в інших випадках справи, рішенням яких були невдоволені сторони, могли переносити у вищу судову інстанцію – Цивільну палату [10, с. 97]. Елементи спеціалізації земського суду вбачаються у вирішенні цивільних справ, сторонами в яких були як козаки, так і мешканці певного судового повіту [11, с. 156].

Ще однією складовою ланкою в міській судовій системі став губернський магістрат. Передбачалося створення одного такого органу на губернію, але при потребі допускалося функціонування кількох. У підпорядкуванні губернського магістрату перебували міські магістрати, сирітські суди і ратуші. Що ж до структури губернського магістрату, то він порівну поділявся на два департаменти – кримінальних і цивільних справ.

Сирітський суд затверджувався при кожному міському магістраті «для купецьких і міщанських вдів і малолітніх сиріт». Сирітський суд обирався на три роки зборами купецького, міщанського та ремісничого станів і працював під керівництвом міського голови, а в разі неприйняття ним цих обов'язків його обирала міська дума та затверджував губернатор (ст. 1181). Компетенція міського сирітського суду була аналогічною дворянській опіці (ст. 1182) [12, с. 144]. Практика створення таких установ знайшла своє широке застосування, наприклад, у Таврійській губернії. Так, зокрема, в регіоні діяли сирітські суди в містах Бахчисараї, Сімферополі, Перекопі, Старому Криму, Керчі, Ялті і Євпаторії [13, с. 25].

Найвищою ланкою на губернському рівні були палати кримінального та цивільного судів. Склад палат був однотипним і бюрократичним: голови (кожен призначався імператрицею за поданням Сенату з двох кандидатур, належали до 5 класу (на рівні віце-губернатора) – статський радник – вище в губернії був лише губернатор [14, с. 44].

Що ж до запровадження, то Катерина II спочатку планувала не вводити «Установи для управління губерній Всеросійської імперії» в Прибалтиці, Україні та Сибіру [15, с. 325]. У політиці на Правобережжі Катерина II втілювала в життя два принципи: а) уніфікації управління та б) залучення місцевої еліти до співпраці з владою. За першим принципом на приєднані території поширено адміністративну та судову систему загальноросійського зразка, зокрема дію указу «Установи ...». Як зазначає О. Б. Каменський, прагнення до уніфікації поєднувалось із тенденцією перенесення центру тяжіння в системі управління зі столиці на місця [16, с. 134].

В Іменному указі про судоустрій трьох губерній (Мінської, Ізяславської та Брацлавської) зазначалось, що «... до надлежного по всім частям распоряжения, суд и расправу в тех землях оставит на правах Польских, отправляя оные именем и властью нашей» [17, с. 418].

Таке формулювання, здавалось би, наче й дає підстави вважати, що Катерина II мала

намір зберегти на Правобережжі попереднє польсько-литовське право, однак наступні укази вже не містять подібного формулювання. Як вказує А. Нольде, в актах 1793 р. підтвердження цього права зазначено невиразно, йдеться про збереження судових установ, але не законів, якими вони мають керуватися [18, с. 12]. Тому можна вважати, що Катерина II не мала наміру зберігати на Правобережжі польське право. У Маніфесті Т. Тутолміна 16 травня 1795 р. вже закріплено інше формулювання: «суд и расправа в присоединенных ныне воеводствах и поветах, да будут продолжаемы в настоящих местах именем и властью ея императорского величества» [19].

До речі, О. Чистяков уважав, що в Україні «установи для управління губерніям» були запроваджені в 1782 р. Щодо Правобережної України питання про запровадження російського імперського судочинства вперше розглядалося Катериною II в її інструкціях та рескрипті від 11 грудня 1792 р. до командувача російською армією в Україні генерал-аншефа М. М. Кречетникова (1729–1793), де імператриця вказувала на необхідність заміни польських судів і права на російські [1, с. 223]. Після появи маніфесту від 27 березня 1793 р., що проголошував приєднання Правобережної України до Російської імперії, Катерина II наказала підготувати «всі закони та накази з управління і судочинства згідно правил установ наших». У Брацлавській губернії судові установи були відкриті 20 лютого 1796 р., у Подільській – 1 травня 1796 р. та у Волинській – 6 серпня 1796 р. В

останній створення установ доручалося генерал-губернатору Мінському, Волинському, Брацлавському та Подільському генерал-поручику Т. І. Тутолміну (1740–1809). Саме 6 серпня 1796 р. генерал-губернатор першою урочисто відкрив Палату кримінального суду, а єпископ Варламі освятив помешкання, призначене для присутствія [20, с. 132].

Невдовзі з'явилися розпорядження стосовно припинення дії польських судів, а на цих землях мало вступити в дію російське судочинство. Під «польськими судами» слід розуміти різноманітні державні й станові суди, що діяли у Гетьманщині (гродські, підкоморські, земські та ін.). Нові суди було відкрито у 1796 р. [21, с. 360].

Висновки. Розвиток судової системи Російської імперії в 1782–1796 рр. характеризується значними змінами, які сталися як в організаційно-структурному аспекті, так і в принципах організації судочинства. У цей час на території українських губерній діяла система станових судових установ. Попри те, що до початку цього періоду ряд судових інстанцій був уже ліквідований, система в цілому залишалася складною і мала численні недоліки, що створювали перешкоди в її роботі. Важливу роль відігравали вкрай складне законодавство, значна кількість судових інстанцій, а також питання кадрового характеру. Прискорився процес інкорпорації української судової системи в російську, хоча елементи першої продовжували існувати. Отже, до початку XIX ст. судова система на українських землях все ще залишалася неуніфікованою.

Список використаних джерел

1. Стецюк Б. Р. Процесуальне право в Україні: тисяча років історії (X ст. – 20-ті рр. XX ст.) / Б. Р. Стецюк. – Харків : Діагональ, 2013. – 560 с.
2. Латкин В. Н. Законодательные комиссии в России в XVIII в. Т. 1 / В. Н. Латкин. – СПб. : Изд. Л. Ф. Пантелеева, 1887. – 603 с.
3. Малышев К. И. Курс гражданского судопроизводства : в 3 т. Т. 1 / К. И. Малышев. – 2-е изд., испр. и доп. – СПб. : Тип. М. М. Стасюлевича, 1876. – 454 с.
4. Ефремова Н. Н. Судостроительство России в XVIII – первой половине XIX в.: историко-правовое исследование / Н. Н. Ефремова. – М. : Наука, 1993. – 192 с.
5. Благочестивейшей Самодержавнейшей Великой государыни Императрицы Екатерины Великой Учреждение для управления губерний Всероссийской империи [Электронный ресурс]. – М. : Сенат. тип., 1979. – Режим доступа: <http://www.runivers.ru/upload/iblock/5ae/Utverzhdeniya.pdf>.
6. Линовский В. Опыт исторических розысканий о следственном уголовном судопроизводстве в России / В. Линовский. – Одесса : Тип. Л. Нитче, 1849. – 264 с.
7. Лонская С. В. Мировая юстиция в России : монография / С. В. Лонская. – Калининград : КГУ, 2000. – 215 с.
8. Установление сельского порядка в казенных Екатеринославского наместничества селениях, Директору Домоводства подведомственных // Полное собрание законов Российской империи, повелением Государя Императора Николая Павловича составленное. – Собрание перове (ПСЗ-1). – 1830. – Т. 22. – № 16.603. – Отд. I, II, V. – С. 974–993.
9. Филиппов М. А. Судебная реформа в России. Судостроительство. Т. 1, ч. 1 / М. А. Филиппов. – СПб. : Тип. А. Моригеревского, 1871. – 459 с.
10. Ефремова Н. Н. Становление основ правосудия в российской истории XVIII – начала XIX вв. / Н. Н. Ефремова // Государство и право. – 2011. – № 11. – С. 95–105.

11. Буряк О. В. Становлення і розвиток судових установ в Україні (історичний аспект) / О. В. Буряк // Вісник господарського судочинства. – 2010. – № 1. – С. 154–159.
12. Свод губернских учреждений // Свод законов Российской империи : Полный текст всех 16-ти томов, согласованный с последними продолжениями, постановлениями, изданными в порядке ст. 87 Зак. Осн., и позднейшими узаконениями : в 5 кн. / сост. Н. П. Балканов, С. С. Войт и В. Э. Герценберг ; под ред. и с примеч. И. Д. Мордухай-Болтовского. – Изд. неофиц. – Петроград : Деятель. – Кн. 1, т. 2. – 1912. – С. 1–150.
13. Змерзлий Б. В. Сирітські суди в Таврійській губернії: історія і перспективи вивчення (кінець XVIII – початок XX ст.) / Б. В. Змерзлий // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Серия «Юридические науки». – 2011. – Т. 24 (63), № 2. – С. 23–27.
14. Бережний С. Д. Основні риси судової системи на Поділлі в XVI – першій половині XIX ст. / С. Д. Бережний // Вісник Верховного суду України. – 2007. – № 12 (88). – С. 41–45.
15. Миллюков П. Очерки по истории русской культуры [Электронный ресурс] / П. Миллюков. – СПб. : Тип. И. Н. Скороходова. – Ч. 3 : Национализм и общественное мнение. Вып. 2. – 1903. – С. 183–423. – Нумерация страниц части сквозная. – Режим доступа: <http://www.runivers.ru/lib/book3111/9787/>.
16. Каменский А. Элиты Российской империи и механизм административного управления / Александр Каменский // Российская империя в сравнительной перспективе : сб. ст. / сост. М. Баталина, А. Миллер. – М. : Новое изд-во, 2004. – С. 115–139. – (Новые границы).
17. О присоединении к России от Польши некоторых Областей, и об учреждении из оных Губерний: Минской, Изяславской и Брацлавской : Именной манифест, данный Сенату 23 апр. 1793 г. // ПСЗ-1. – Т. 23. – № 17.112. – С. 417–419.
18. Нольде А. Очерки по истории кодификации местных гражданских законов при графе Сперанском / Арнольд Нольде. – СПб. : Сенат. тип., 1906. – 319 с.
19. Манифест правящего должность Генерал-Губернатора Минского, Изяславского и Брацлавского Тутолмина. О присяге жителей сих губерний на верность подданства // ПСЗ-1. – Т. 23. – № 17.332. – С. 699.
20. Шевчук А. Російське бачення судової системи на Правобережній Україні наприкінці XVIII ст. / Андрій Шевчук // Матеріали V Волинської міжнародної історико-краєзнавчої конференції, 9–10 листоп. 2012 р. : зб. наук. пр. / Житомир. держ. ун-т ім. І. Франка / [редкол.: П. Ю. Саух та ін.]. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2012. – С. 132–135.
21. Історія держави і права України : підручник : у 2 т. Т. 1 / за ред. В. Тація, І. Рогожина, В. Гончаренка. – Київ : Ін Юре, 2003. – 656 с.

Надійшла до редколегії 04.02.2016

ИЛЬИН О. В. СУДЕБНАЯ СИСТЕМА НА УКРАИНСКИХ ЗЕМЛЯХ В СОСТАВЕ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ В 1781–1796 ГГ.

На основании анализа нормативно-правовых актов и историко-правовой литературы разных лет сделана попытка исследовать эволюцию судоустройства на украинских землях Российской империи в конце XVIII ст.

Ключевые слова: украинские земли, Российская империя, судоустройство, гражданское судопроизводство, сословная судебная система.

ILYIN O. V. JUDICIAL SYSTEM ON UKRAINIAN LANDS WITHIN RUSSIAN EMPIRE IN 1781–1796

Judicial system in Ukraine in the end of the XVIII century was formed on the basis of the decree by the empress Catherine II «Establishment about Provinces» dated from 1775. Created judicial system was built on the class principle: there was the court for every state. The rights for the nobility were underlined by this document and guaranteed. There was characteristic collective nature for the courts. Formally, a legislator dissociated a court from administration. Development of the judicial system of Russian Empire in 1782–1796 is characterized by considerable changes that happened both in an organizational and structural aspect and in principles of organization of rule-making. Disregarding that a number of judicial instances was already liquidated just before beginning of this period, the system in the whole remained difficult and had numerous shortcomings that created obstacles for its work. Very difficult legislation, far of judicial instances, and also the issue of skilled character played an important role. The process of incorporation of Ukrainian judicial system was accelerated in Russia, although the elements of Ukrainian judicial system continued to exist. By the beginning of the XIX century the judicial system of Ukraine still remained not compatible.

Keywords: Ukrainian lands, Russian Empire, judicial system, civil rule-making, class judicial system.

УДК 342.1(477)

А. В. НАДУТИЙ,*ад'юнкт Харківського національного університету внутрішніх справ*

ТЕРИТОРІАЛЬНА ЄДНІСТЬ, ЦІЛІСНІСТЬ І НЕДОТОРКАННІСТЬ: ДО ПИТАННЯ ПРО СПІВВІДНОШЕННЯ ПОНЯТЬ

Досліджено поняття та сутність територіальної цілісності. Відзначено, що це поняття зустрічається в таких аспектах: як сутнісна політико-просторова ознака суверенної території держави; як принцип міжнародного права; як принцип територіального устрою; як об'єкт національної безпеки України. Зроблено висновок, що поняття територіальної цілісності можна розглядати у вузькому й широкому сенсі. У вузькому сенсі територіальна цілісність – це характеристика території України щодо відповідності просторових параметрів (єдність, неподільність, автономність) в межах визначених кордонів. У широкому сенсі означає її недоторканність, неподільність, єдність як просторову, так і політичну в межах державних кордонів.

Ключові слова: *територіальна цілісність, територіальна недоторканність, принцип територіальної цілісності, принцип територіальної недоторканності, принцип територіальної цілісності та єдності, конституційний принцип цілісності та недоторканності.*

Nadutyi, A.V. (2016), "Territorial unity, integrity and inviolability: to the issue about correlation of the concepts" ["Terytorialna yednist, tsilisnist i nedotorkannist: do pytannia pro spivvidnoshennia poniat"], *Pravo i Bezpeka*, No. 1, pp. 29–34.

Постановка проблеми. Суверенітет і територіальна цілісність мають ключове значення для існування будь-якої держави, оскільки становлять основу, без якої вона не може функціонувати. Їх гарантування та забезпечення є одними з основних завдань у галузі забезпечення національної безпеки будь-якої держави [1, с. 7]. Цілісність і недоторканність території будь-якої держави виступають її визначальними юридичними характеристиками і потребують належних гарантій та особливого правового захисту [2, с. 223].

З огляду на політичні та соціальні виклики сьогодення актуальність цієї проблеми для української держави невпинно зростає. Відповідно до ст. 3 Закону України «Про основи національної безпеки України» територіальна цілісність і недоторканність є об'єктами національної безпеки [3, ст. 3], однак визначення поняття «територіальна цілісність» законодавець не надає.

Стан дослідження. Комплексним дослідженням проблеми територіальної цілісності та недоторканності займалися такі вчені, як М. О. Баймуратов, Л. І. Волова, В. А. Карташкін, Т. Л. Сироїд, В. П. Федоров та ін. Окремі аспекти цієї проблеми вивчали також Л. Дюгі (1859–1928) та вчені-конституціоналісти Ю. Г. Барабаш, О. О. Гречко, М. І. Марчук, В. Ф. Погорілко, Ю. М. Годика, В. Л. Федоренко та ін.

Метою цієї статті є з'ясування поняття й сутності територіальної цілісності як невід'ємної ознаки території будь-якої держави.

Виклад основного матеріалу. Важливе значення для надання визначення та розкриття

сутності поняття «територіальна цілісність» мають наукові здобутки вчених-міжнародників щодо тлумачення принципу територіальної цілісності держави як одного з основоположних принципів міжнародного права. Однак, на нашу думку, слід враховувати, що цей принцип врегульовує переважно міжнародний аспект нашої проблематики, він направлений на забезпечення стабільності в міжнародних відносинах. Сутністю принципу територіальної цілісності, який одержав своє закріплення в Статуті ООН у 1945 р., є захист території держави від будь-яких посягань. Статут ООН заборонив загрозу силою або її застосування проти територіальної цілісності (недоторканності) та політичної незалежності будь-якої держави [1, с. 7].

Щодо змісту розглядуваного принципу, то відповідно до норм міжнародного права виділяють такі покладені на держави зобов'язання: поважати територіальну цілісність кожної держави; стримуватися від будь-яких не сумісних із цілями й принципами Статуту ООН дій, направлених проти територіальної цілісності, політичної незалежності або єдності будь-якої держави-учасниці; утримання від перетворення одна одної в об'єкт воєнної окупації або об'єкт придбання з допомогою сили чи загрози силою [4, с. 37]. З огляду на вказані зобов'язання можна зробити декілька висновків. Територіальна цілісність є якісною характеристикою території будь-якої суверенної держави, а точніше сутнісною характеристикою суверенної території. Л. Дюгі зазначав, що виключна

належність території одній колективності є необхідною для існування держави саме тому, що інакше колективність не змогла б володіти політичною владою. Інакше кажучи, виключність території є умовою політичної влади, умовою існування самої держави [5, с. 131]. На думку вченого, з указаних положень випливає висновок про нероздільність території держави. Територія становить елемент самої «особистості держави» та є нероздільною, як і ця особистість [5, с. 132]. Наявність власної території є невід'ємною ознакою державності, а неподільність і цілісність – сутнісними характеристиками території суверенної держави. Принцип цілісності державної території направлений на забезпечення нероздільності конститутивного елемента держави – території.

Існування народів і держав неможливо без їх суверенітету. У конституціях усіх держав закріплено, що джерелом суверенітету є народ, а інструментом його реалізації – держава [1, с. 7]. Прагнення народу України до права на самовизначення було реалізоване в Декларації про державний суверенітет України від 16 липня 1990 р., у Акті проголошення незалежності України від 24 серпня 1991 р. та в Конституції України від 28 червня 1996 р. Тим самим було юридично закріплено територіальне верховенство української держави в межах кордонів, що склалися історично на той момент. Можливість українського народу вільно й самостійно визначати власну суверенну волю в межах державної території можна розглядати як одну з основних гарантій існування України як суверенної, унітарної, незалежної, демократичної, соціальної та правової держави [6, с. 12].

Щодо ст. 132 Конституції України, то вчені-конституціоналісти вбачають сутність принципу єдності та цілісності території в тому, що вона становить єдине ціле, а складові частини характеризуються внутрішньою єдністю в межах державного кордону України, і чинними на ній є тільки закони України [7, с. 468; 8, с. 298]. Таким чином, єдність і цілісність державної території означає, що складові частини держави перебувають у нерозривному взаємозв'язку, визначаються внутрішньою єдністю [6, с. 12]. Семантично єдність означає згуртованість, цілісність, неподільність, спільність чого-небудь, поєднання в одному цілому, щільність, нерозривність зв'язку, а цілісність – стан внутрішньої єдності певного об'єкта чи предмета, його відносну автономність, незалежність від навколишнього середовища [9, с. 361].

Однією з гарантій територіальної цілісності державної території як суверенної виступає

конституційно визначений порядок ухвалення рішень з питань державної території. Цю гарантію слід розуміти в сенсі сутності територіальної цілісності держави як суверенної території. Положення ст. 73 Конституції України впливає саме із сутності суверенітету Українського народу: «Виключно всеукраїнським референдумом вирішується питання про зміну території України». Зі змісту вказаної статті випливає єдиний можливий конституційний порядок зміни території України, застосування якого не порушує і не може порушити територіальну цілісність суверенної держави, тому що є формою реалізації суверенної волі Українського народу. Йдеться про можливі зміни території законним конституційним шляхом, що здійснюється народом України як єдиним джерелом влади. Нашу позицію підтверджують висновки, зроблені М. А. Рубашенком. Він доводить, що словосполучення «дії... на порушення порядку, встановленого Конституцією України» у ст. 110 Кримінального кодексу України слід розуміти як учинення дій, спрямованих на зміну території України, на порушення порядку, встановленого ч. 3 ст. 5 та ст. 73 Конституції, тобто без згоди Українського народу, вираженої на всеукраїнському референдумі (без проведення такого референдуму або шляхом фальсифікації його результатів) [10, с. 6].

О. О. Гречко, в свою чергу, стверджує, що конституційна сутність єдності та цілісності території полягає в тому, що територія належить Українському народові й не може передаватися іншим державам. Учений пояснює це тим, що передача території у власність іноземних держав змінює правовий режим державної території України, порушує цілісність території як об'єкта права власності Українського народу, оскільки іноземна держава, привласнивши частину державної території, набуває на неї територіальне верховенство, а здійснення права власності на таку територію захищається системою як міжнародного, так і внутрішнього права [6, с. 13, 14]. Також передбачений Конституцією України порядок зміни території держави унеможливило наділення територіальної громади правом вирішувати таке питання, оскільки це буде грубим порушенням Конституції України.

Відповідно до суті заборон, що передбачені нормами міжнародного права, порушенням принципу територіальної цілісності визнається також посягання на політичну незалежність або єдність. На думку юриста-міжнародника О. В. Буткевич, принцип непорушності території

включає в себе територіальну й особисту юрисдикцію, а також передбачає заборону спроб сецесії та зміни існуючих кордонів [11, с. 256, 259]. В. П. Федоров теж звертає увагу на політичний аспект територіальної цілісності. Так, на його думку, державну цілісність Російської Федерації характеризують територіальна цілісність і політична цілісність або політична (державна) єдність країни. Федеральний устрій Росії ґрунтується на її державній цілісності, єдності системи державної влади, розмежуванні предмета відання та повноважень між органами державної влади суб'єктів Федерації, рівноправності та самовизначенні народів у країні (ст. 5 Конституції Російської Федерації) [1, с. 7].

Отже, територіальна цілісність як сутність суверенної території передбачає як територіальну, так і політичну цілісність, які є нерозривними поняттями. Очевидний політико-правовий характер територіальної цілісності кожної держави впливає з політико-правового характеру самої держави. Належність території певній державі означає юридичну її компетенцію в межах своїх кордонів. Отже, територіальна цілісність включає в себе два взаємозалежні елементи: 1) територіальну або просторову цілісність; 2) по-друге, політичну цілісність.

Однак доречно також навести позицію М. О. Баймуратова, який відзначає, що зміст принципу територіальної цілісності держави виходить за межі згаданих заборон. На його думку, мова йде про будь-які дії проти територіальної цілісності або недоторканності. Наприклад, транзит будь-яких транспортних засобів через іноземну територію без дозволу територіального суверена є порушенням не тільки недоторканності кордонів, але й недоторканності державної території, оскільки саме вона використовується для транзиту. Всі природні ресурси є складовими компонентами території держави, тобто якщо недоторканна територія в цілому, недоторканні також її компоненти (природні ресурси в їх природному вигляді). Тому їх видобуток іноземними особами або державами без дозволу територіального суверена також є порушенням територіальної недоторканності [12, с. 96]. При цьому порушується й ігнорується політична воля держави, територіальна цілісність і недоторканність.

Цілком обґрунтованою є також позиція О. О. Гречко про те, що принцип єдності та цілісності державної території забезпечують непорушність і стабільність права Українського народу на землю, її надра й природні ресурси в межах існуючих кордонів і не дозволяють будь-яких посягань на територію з боку інших

суб'єктів міжнародного права, а також забороняють сепаратистські дії, спрямовані на внутрішній поділ території держави чи відокремлення частини території або її адміністративно-територіальних одиниць всупереч національним інтересам Українського народу як власника території [6, с. 14]. Отже, дані вчених прямо чи опосередковано вказують саме на політичну сутність територіальної цілісності.

Крім того, для з'ясування сутності територіальної цілісності необхідно встановити, яким чином співвідносяться поняття «територіальна цілісність» і «територіальна недоторканність». Так, згідно з юридичним словником принцип територіальної недоторканності – це принцип визнання цілісності території держави й недоторканності її кордонів [13, с. 68]. На думку О. О. Гречко, з таким визначенням важко погодитися, оскільки цілісність і недоторканність не є синонімами: цілісність означає внутрішню єдність, а недоторканність передбачає гарантованість від зовнішніх зазіхань [6, с. 13]. Т. С. Цимбрівський вбачає істотний недолік запропонованої дефініції через відсутність розмежування понять «територіальна цілісність» і «територіальна недоторканність» [13, с. 68]. У свою чергу, професор М. О. Баймуратов територіальну недоторканність розглядає ширше, розповсюджуючи дію цього принципу міжнародного права і на державну територію включно з її складовими частинами (надрами тощо).

На думку деяких учених, цілісність і недоторканність державної території – це дві складові, які хоча й взаємопов'язані, однак не тотожні елементи одного принципу. Перший включає в себе зобов'язання не допускати найбільш грубих порушень: анексії, окупації, розчленування території держави або народу; другий зобов'язує державу втримуватися від будь-яких дій, у тому числі й непрямих посягань на територію й кордони інших держав [14, с. 31]. М. О. Баймуратов також зазначає, що сама назва цього принципу остаточно не встановлена: можна зустріти згадки як територіальної цілісності, так і територіальної недоторканності [12, с. 95]. Ґрунтовне дослідження цього питання здійснено Т. С. Цимбрівським, який наводить два підходи в теорії міжнародного права щодо розмежування понять «територіальна цілісність» і «територіальна недоторканність» [13, с. 68]. Відповідно до першого підходу територіальна недоторканність охоплює не лише випадки «розчленування» території, а й інші види посягань на територію, зокрема військову інтервенцію або тимчасову окупацію. На цій підставі обґрунтовується ідея, що структурно

територіальна недоторканність включає в себе територіальну цілісність, а відтак є ширшою від неї [13, с. 68].

Можна погодитися з позицією М. А. Рубашенка, який по-суті відстоює позиції першого підходу, що посягання на цілісність території України тим самим завжди є посяганням і на її недоторканність, однак не кожне посягання на недоторканність заподіює (чи здатне заподіяти) шкоду цілісності. Безумовно, відповідно до Конституції України є неприпустимим будь-яке посягання на територію України, а також насильницьке розділення, відокремлення чи захоплення усієї або частини її території. Територіальну цілісність і територіальну недоторканність пропонується також розглядати як характеристики стану території України як соціальної цінності. Цілісність характеризує стан території України з точки зору її просторових параметрів (єдність та неподільність), а недоторканність – стан того самого об'єкта з точки зору зовнішніх умов, у яких повноцінно (повною мірою) виявляється соціальна цінність цього об'єкта. Таким чином, поняття недоторканності території України є більш широким, ніж поняття цілісності території України [2, с. 224, 225]. При порушенні недоторканності порушується або створюється загроза порушення територіальної цілісності.

Прихильники другого підходу в теорії міжнародного права розширено тлумачать територіальну цілісність, визнаючи територіальну недоторканність її частиною. При цьому зовнішній аспект поняття територіальної цілісності передбачає непорушність кордонів і недоторканність території, а внутрішній – невідчужуваність території держави, недопустимість її розчленування. На думку Т. С. Цимбрівського, такий підхід, на відміну від попереднього, передбачає застосування більш послідовного та раціонального способу визначення співвідношення понять «територіальна цілісність» і «територіальна недоторканність» [13, с. 69].

Таким чином, територіальна цілісність і територіальна недоторканність – це споріднені, взаємодоповнюючі поняття, що відрізняються за рахунок юридичного змісту. Неподільність території, з одного боку, складає оптимальний критерій диференціації зазначених понять, з іншого – спеціальну ознаку принципу територіальної цілісності [13, с. 69]. Проте Т. С. Цимбрівський не підтримує жодну з двох позицій.

На нашу думку, цілісність території означає її неподільність, єдність просторову й політичну. При цьому поняття територіальної цілісності можна розглядати у вузькому й широкому

сенсі. У вузькому сенсі територіальна цілісність – це характеристика території України щодо відповідності просторових параметрів (єдність, неподільність, автономність) у межах визначених кордонів. Поняття недоторканності території є більш широким, ніж поняття цілісності території у вузькому сенсі. У свою чергу поняття територіальної цілісності в широкому сенсі означає її недоторканність, неподільність, єдність як просторову, так і політичну в межах державних кордонів. У цьому випадку поняття недоторканності поглинається поняттям територіальної цілісності. Так, на думку В. П. Федорова, територіальна цілісність держави означає непорушність її кордонів і недоторканність території [1, с. 7]. Така позиція розкриває поняття територіальної цілісності в широкому сенсі.

Крім цього, Т. С. Цимбрівський зазначає, що заборону сецесії та зміни існуючих кордонів як складових елементів непорушності державної території можна розглядати як засіб забезпечення не лише недоторканності, але й цілісності державної території, а відтак цілісність і недоторканність аргументовано виступають спорідненими поняттями [13, с. 16].

На нашу думку, слід також враховувати, що обидва поняття містяться в Конституції України, тому виникає потреба їх тлумачення відповідно до Основного Закону. При цьому поняття цілісності території зустрічається в Конституції двічі. Так, ст. 2 Конституції України проголошує цілісність і недоторканність території держави в межах її кордонів, а згідно зі ст. 132 територіальний устрій нашої держави ґрунтується на засадах єдності та цілісності державної території [15]. Як бачимо, відповідно до ст. 2 Конституції України недоторканність і цілісність, з точки зору законодавця, належать до загальних засад функціонування (існування) нашої держави в межах існуючих кордонів. Цілісність передбачає певну єдність одиниць території держави, основу функціонування органів публічної влади й суспільства на недоторканній території. Отже, в цьому випадку йдеться про територіальну цілісність у широкому сенсі, який включає в себе політичний аспект цілісності території. Верховенство держави розповсюджується на всю її територію, тому територіальна цілісність і недоторканність як сутність суверенної території будь-якої держави, по-перше, є обов'язковими її ознаками, а по-друге, виступають гарантією верховенства держави, її суверенності та державності в цілому.

Відповідно до ст. 132 Конституції України територіальну цілісність слід розглядати як провідний, основний конституційний принцип

територіального устрою держави. Мова йде саме про територіальний устрій, а отже, слід розглядати поняття «територіальна цілісність» у вузькому сенсі. Проте такий розгляд зазначених принципів є умовним, оскільки вони мають реалізуватися системно. Закріплені у ст. 132 Конституції України принципи територіального устрою направлені на забезпечення в тому числі й принципу цілісності та недоторканності території держави (політичного аспекту територіальної цілісності). В цьому випадку принцип територіальної цілісності розглядається як складова реалізації територіальної цілісності в широкому сенсі. Так, відповідно до ст. 132 Основного Закону територіальний устрій України ґрунтується на засадах єдності та цілісності державної території, поєднання централізації та децентралізації у здійсненні державної влади, збалансованості й соціально-економічного розвитку регіонів, з урахуванням їх історичних, економічних, екологічних, географічних і демографічних особливостей, етнічних і культурних традицій.

Безумовно, наведені з Конституції України приклади широкого та вузького аспектів територіальної цілісності є наочним, однак дещо умовними, оскільки під час одночасної їх реалізації відмінність між ними розмивається.

З огляду на проведені дослідження зробимо такі **висновки**.

1. Поняття «територіальна цілісність» зустрічається в таких аспектах (формах): як сут-

нісна політико-просторова ознака суверенної території держави; як принцип міжнародного права; як принцип територіального устрою; як об'єкт національної безпеки України.

2. Територіальна цілісність як сутність суверенної території держави в межах її кордону по суті виступає гарантією верховенства держави, її суверенності та державності в цілому. Територіальна цілісність включає в себе два взаємозалежні елементи: 1) територіальну або просторову цілісність; 2) політичну цілісність. Отже, цілісність території означає її неподільність, автономність, єдність як просторову, так і політичну.

3. Поняття територіальної цілісності можна розглядати у вузькому й широкому сенсі. У вузькому сенсі територіальна цілісність це характеристика території України щодо відповідності просторових параметрів (єдність, неподільність, автономність) у межах визначених кордонів (наприклад, принцип єдності та цілісності як конституційний принцип територіального устрою). Поняття недоторканності території є більш широким, ніж поняття цілісності території у вузькому сенсі. Поняття територіальної цілісності в широкому сенсі означає її недоторканність, неподільність, єдність як просторову, так і політичну в межах державних кордонів. У такому випадку поняття недоторканності поглинається поняттям територіальної цілісності (наприклад, ч. 3 ст. 2 Конституції України).

Список використаних джерел

1. Федоров В. П. Обеспечение суверенитета и территориальной целостности государства / В. П. Федоров // История государства и права. – 2008. – № 14. – С. 7–9.
2. Рубашенко М. А. Співвідношення понять «територіальна цілісність» та «територіальна недоторканність» у кримінальному праві України (ст. 110 КК) / М. А. Рубашенко // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право». – 2014. – Вип. 26. – С. 223–226.
3. Про основи національної безпеки України : закон України від 19 черв. 2003 р. № 964-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/964-15>.
4. Міжнародне право : слов.-довід. / [С. М. Перепьолкін, Т. Л. Сироїд, Л. А. Філяніна] ; за заг. ред. Т. Л. Сироїд. – Харків : Юрайт, 2014. – 408 с.
5. Дюги Л. Конституционное право. Общая теория государства. Репринтное воспроизведение издания 1908 года / Л. Дюги. – Одеса : Юрид. літ., 2005. – 958 с.
6. Гречко О. О. Принцип єдності та цілісності державної території як гарантія унітарного характеру української держави / О. О. Гречко // Право і Безпека. – 2014. – № 4 (55). – С. 12–15.
7. Конституційне право України : підруч. для студентів ВНЗ / за ред. Ю. М. Тодики, В. С. Журавського. – Київ : Ін Юре, 2002. – 544 с.
8. Погорілко В. Ф. Конституційне право України : підручник / В. Ф. Погорілко, В. Л. Федоренко ; за заг. ред. В. Ф. Погорілка. – Київ : Прецедент, 2009. – 344 с.
9. Великий тлумачний словник сучасної української мови : з дод. і допов. / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – Київ ; Ірпінь : Перун, 2005. – 1728 с.
10. Рубашенко М. А. Кримінальна відповідальність за посягання на територіальну цілісність і недоторканність України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 / Рубашенко Микола Анатолійович. – Харків, 2015. – 24 с.
11. Буткевич О. В. Міжнародне право Стародавнього Світу / О. В. Буткевич. – Київ : Україна, 2004. – 863 с.
12. Баймуратов М. О. Міжнародне публічне право : [монографія] / М. О. Баймуратов. – Харків : Одісей, 2009. – 704 с.

13. Цимбрівський Т. С. Дотримання принципів територіальної цілісності та непорушності кордонів у міжнародному праві : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.11 / Цимбрівський Тарас Степанович. – Львів, 2008. – 248 с.
14. Волова Л. И. Принцип территориальной целостности и непрекосновенности в современном международном праве / Л. И. Волова ; отв. ред. В. К. Собакин. – Ростов н/Д : Изд-во Ростов. ун-та, 1981. – 192 с.
15. Конституція України : закон України від 28 черв. 1996 р. № 254к/96-ВР [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-вр>.

Надійшла до редколегії 03.02.2016

НАДУТЫЙ А. В. ТЕРРИТОРИАЛЬНЫЕ ЕДИНСТВО, ЦЕЛОСТНОСТЬ И НЕПРИКОСНОВЕННОСТЬ: К ВОПРОСУ О СООТНОШЕНИИ ПОНЯТИЙ

Исследованы понятие и сущность территориальной целостности. Отмечено, что понятие территориальная целостность встречается в таких аспектах: как сущностный политико-пространственный признак суверенной территории государства; как принцип международного права; как принцип территориального устройства; как объект национальной безопасности. Сделан вывод, что понятие территориальной целостности можно рассматривать в узком и широком смысле. В узком смысле территориальная целостность – это характеристика территории Украины относительно соответствия пространственных параметров (единство, неделимость, автономность) в пределах определенных границ. В широком смысле означает её неприкосновенность, неделимость, единство как пространственное, так и политическое в пределах государственных границ.

***Ключевые слова:** территориальная целостность, территориальная неприкосновенность, принцип территориальной целостности, принцип территориальной неприкосновенности, принцип территориальной целостности и единства, конституционный принцип целостности и неприкосновенности.*

NADUTYI A. V. TERRITORIAL UNITY, INTEGRITY AND INVIOABILITY: TO THE ISSUE ABOUT CORRELATION OF THE CONCEPTS

The author of this article studies the concept and essence of territorial integrity. The author notes that the concept of territorial integrity is encountered in the following aspects: the essential political and spatial feature of the sovereign territory of the state; the principle of international law; the principle of territorial system; the object of national security of Ukraine.

Territorial integrity as the essence of the sovereign territory of the state within its borders, acts as a guarantee of the rule of the state, its sovereignty and statehood in general. Territorial integrity includes two interrelated elements: first, territorial or spatial integrity and, secondly, political integrity. Thus, the integrity of the territory means its impartibility, autonomy, unity both spatial and political.

It is concluded that the concept of territorial integrity can be considered both in the narrow and broad sense. In the narrow sense, the territorial integrity is characteristics of the territory of Ukraine regarding the conformity of spatial parameters (unity, impartibility, autonomy) within defined boundaries (for example, the principle of the unity and integrity as the constitutional principle of territorial system). The concept of the inviolability of the territory is broader than the concept of territorial integrity in the narrow sense.

In turn, the concept of territorial integrity in the broad sense means its inviolability, impartibility, unity both spatial and political within national borders. In this case, the notion of impartibility is absorbed by the concept of territorial integrity (e.g., p. 3 of the Art. 2 of the Constitution of Ukraine).

***Keywords:** territorial integrity, territorial inviolability, the principle of territorial integrity, the principle of territorial inviolability, the principle of territorial integrity and unity, constitutional principle of integrity and inviolability.*

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС, ФІНАНСОВЕ ПРАВО, ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО

УДК 340.12

О. Т. БАСАРАБ,

*старший викладач кафедри теорії та історії держави
і права та приватно-правових дисциплін
Національної академії Державної прикордонної служби
України імені Богдана Хмельницького*

ФОРМУВАННЯ ЗАКОНОДАВСТВА У СФЕРІ ОХОРОНИ ДЕРЖАВНОГО КОРДОНУ УКРАЇНИ НА РІЗНИХ ЕТАПАХ ЙОГО РОЗВИТКУ

Розглянуто особливості зародження та еволюції законодавства з питань охорони вітчизняних кордонів у різні періоди української історії: від найдавніших часів до сьогодення. На підставі аналізу нормативно-правових джерел визначено основні етапи формування законодавства у сфері охорони державного кордону України.

Ключові слова: законодавство, державний кордон України, нормативно-правові джерела, етапи, сфера охорони державного кордону України.

Basarab, O.T. (2016), "Forming the legislation in the sphere of border protection of Ukraine in different periods of its development" ["Formuvannia zakonodavstva u sferi okhorony derzhavnoho kordonu Ukrainy na riznykh etapakh yoho rozvytku"], *Pravo i Bezpeka*, No. 1, pp. 35–39.

Постановка проблеми. В сучасних умовах загострення суспільно-політичної обстановки в Україні та наявності потенційних загроз національній безпеці нашої країни особливо гостро постає питання ефективної організації охорони та захисту державного кордону.

Правову основу для реалізації такої діяльності становить ціла система нормативно-правових актів, яка у своєму динамічному розвитку пройшла довгий шлях – від зародження державності на наших землях до сьогодення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій свідчить про те, що питання становлення та розвитку законодавства з прикордонних питань висвітлені недостатньо. Окремих аспектів предмета дослідження через призму вивчення загальної концепції організації охорони кордонів у різні історичні періоди торкалися М. І. Кабачинський, В. Л. Зьолка, І. П. Кушнір, Б. О. Моця, І. Д. Беляєв, А. М. Лукашевич, В. В. Давидюк, В. А. Острога.

Однак проблема формування та еволюції законодавства України у прикордонній сфері не отримала належного відображення у працях дослідників.

Мета статті – дослідити процес становлення та розвитку законодавства у сфері охорони державного кордону в різні історичні періоди вітчизняного державотворення.

Виклад основного матеріалу. Процес формування законодавства з прикордонних питань,

як і, власне, всієї вітчизняної нормативно-правової бази, тісно пов'язаний зі становленням та еволюцією української державності. Тому досліджувати проблему формування законодавства у сфері охорони державного кордону варто в історичній ретроспективі.

Нормативне врегулювання охорони кордонів України бере свої витоки ще з часів Київської Русі. Саме у цей період зароджувалась прикордонна охорона та створювались передумови для формування відповідної правової бази.

Як і більшість держав того історичного періоду, Русь не мала державних кордонів у сенсі їх сучасного розуміння, крім того, межі країн постійно змінювались.

Тому, досліджуючи питання розбудови кордонів Київської держави та аналізуючи порядок їх охорони, ми не можемо говорити про конкретні спеціальні нормативно-правові акти, які б установлювали основні правила такої діяльності, оскільки їх ще не було. Крім того, варто зауважити, що широкий спектр суспільних відносин, зокрема й у сфері охорони державних кордонів, у Давньоруській державі врегульовувало звичаєве право, яке «регламентувало усі сторони людських взаємовідносин: від сімейних справ до прикордонних спорів» [1, с. 127].

Проте у першому зводі законів – «Руській Правді», княжих уставах та уставних грамотах

уже простежуються окремі норми, що віддзеркалювали питання охорони рубежів Давньоруської держави, зокрема, визначали її територіальні кордони, а в період феодальної роздробленості – межі удільних князівств, установлювали правовий статус іноземців у Київській Русі, а також становище руських дипломатів та купців на території іноземних держав, нормативно закріплювали процес будівництва великих прикордонних оборонних споруд.

Перші спроби встановити межі своєї держави здійснив князь Володимир Великий у своєму статуті. Визначальними орієнтирами для цього стали населені пункти, де проживали християни: «И по всем городам дал есмь, и по погостам, и по свободам, где крестьяне суть» [2, с. 72].

Важливу роль у забезпеченні непорушності кордонів у цей період відіграли міжнародні договори, укладені у 907, 911, 944, 971 роках між Київською Руссю та Візантією. Угоди повністю відкидали територіальні посягання обох держав та підписувалися «на двох хартіях» [3].

Після розпаду у другій половині XII століття Київської Русі охорона кордонів у Галицько-Волинському князівстві здійснювалася з урахуванням раніше накопиченого досвіду, правові норми, що врегульовували суспільні відносини у цій сфері, продовжували свою дію. Особливо важливого значення у цей період набули угоди, які визначали та закріплювали межі територій удільних князівств, регламентували порядок в'їзду та виїзду іноземців, а також запроваджували повинності для приїжджих.

Однак, незважаючи на те, що князі намагалися нормативно закріпити межі своїх володінь, про усталений і непорушний державний кордон в сенсі сучасного розуміння у ті часи рано було ще говорити, оскільки межі удільних князівств постійно змінювались у результаті частих міжусобних воєн.

Разом з тим, уважаємо, саме Давньоруська епоха окреслила основні принципи охорони територіальних меж, сприяючи тим зародженню правових норм у сфері охорони та оборони державних рубежів.

Період XIII–XIX століть в історії нашої держави згадується як період активного завоювання її земель Литвою, Польщею та Російською імперією.

З метою зміцнення верховної влади та забезпечення територіальної цілісності країнами-колонізаторами було прийнято ряд норм, що юридично закріплювали основи суспільного та державного ладу.

Одночасно формувалась і система поглядів на організацію безпеки держави безпосередньо на кордоні.

Так, утверджуючись на українських землях у XIII–XIV століттях, литовські князі розпочинають активну правотворчу діяльність. Важливі положення щодо встановлення та забезпечення охорони державних рубежів безпосередньо знаходять своє відображення у Статутах Великого князівства Литовського, привілеях прикордонним землям і, безперечно, у міжнародних договорах.

Саме в цей період змінюється уявлення про визначення самої лінії державного кордону. Так, у договорі від 2 жовтня 1323 року Великого князя литовського з Лівонським орденем як прикордонні орієнтири вказуються уже конкретні ріки, дороги, садиби та села. Крім того, у тексті документа йдеться про вільний порядок перетинання кордону.

На підтвердження єдності та неділимості держави прогресивною новелою тогочасного законодавства, на нашу думку, стало те, що вперше Статут 1566 року встановив коло осіб, на яке поширювалась його дія: «Вси вь томь панстве нашому великому Князстве Литовскомь однимь тымь правомь сужоны быти мають» [4, с. 94].

Не оминув вищезгаданий документ і прикордонних питань. Зокрема, артикул 41 розділу III Статуту забороняв вивозити зброю та інше військове майно з території Князівства, причому обов'язки щодо контролю за цим покладалися на урядників, які несли службу в усіх прикордонних замках [4, с. 123]. Тим, хто виявляв себе найбільш активно в оборонній діяльності прикордоння, надавались привілеї. Прикладом вищесказаного може слугувати «Привілей великого князя Литовського Олександра князю Костянтину Острозькому, великому гетьману литовському, старості брацлавському і звенигородському за вірну службу та заслуги на масток Звягель і волость у Київському повіті, раніше належних князям Василю та Андрію Семеновичам Звягельським; наданий за згоди Панів-Ради», виданий у 1499 році [5].

На початку свого існування Річ Посполита не мала спеціального війська, яке б захищало державні рубежі. Об'єктивна реальність вимагала від польської влади утворення окремого військового формування для оборони південно-східних кордонів. Так, постановою сейму від 1562 року було створене «кварцяне військо», яке охороняло фортеці вздовж Збруча та Серету [6, с. 29].

У другій половині XVI століття, за панування Стефана Баторія, підрозділи цього війська посилили козакою піхотою, що поклато початок козацької доби в охороні кордонів Речі Посполитої.

Нормативне закріплення козацтва як підрозділу прикордонної охорони відбулося у 1572 році, коли польський король Сігізмунд II Август видав універсал про утворення найманого козацького формування – реєстрового козацтва у кількості 300 чоловік. Відповідно до цього документа одним із головних завдань реєстровців було «... бути на сторожі проти татар у всій готовності біля дніпровських порогів» [7, с. 8, 39]. А постанова сейму від 1638 року серед основних завдань для козаків залишила незмінним завдання «перешкоджати татарським переходам через Дніпро» [8, с. 331–332].

Незважаючи на досить впевнені спроби і литовських князів, і польських королів урегулювати суспільні відносини на державному кордоні, про системність правового регулювання у цій сфері рано було ще говорити.

Однак збільшення випадків закріплення окремих положень щодо прикордонної охорони у загальних нормативно-правових документах у цей період можна вважати характерною позитивною особливістю литовсько-польської доби.

У пору панування Російської імперії на українських землях «... у Московській державі вже у той час ... були сформульовані класичні вимоги до сторожової і станичної служби ...» [9, с. 97].

Нормативну основу з питань організації діяльності на державному кордоні на той момент становили спеціальні укази, накази, інструкції і так звані «розписи сторожам», що періодично видавались для впорядкування діяльності у прикордонні. Серед таких актів особливе місце посідає «Боярський приговор про станичну і сторожову службу» (1571), в якому були викладені основні принципи охорони державного кордону того часу.

Пізніше, 4 січня 1811 року, було прийнято Положення про влаштування воєнної сторожі на кордонах західних губерній, відповідно до якого встановилась доволі чітка система охорони і прикриття кордонів Російської імперії.

Новим етапом розвитку прикордонної служби було прийняття 5 серпня 1827 року Положення про влаштування прикордонної митної сторожі, відповідно до якого утворювалась військова прикордонно-митна організація, здатна протидіяти тогочасним не тільки воєнним, але й економічним і політичним загрозам.

Прогресивною новелою у законодавстві того періоду, на нашу думку, стало закріплення основних положень з охорони та захисту державних рубежів у спеціальних нормативно-правових документах.

Таким чином, з розвитком уявлень про сутність держави впродовж XIV–XIX століть поступово формувались основні принципи її безпеки та оборони, в основу ефективної реалізації яких було покладено надійну охорону кордону. Цей період характеризується також активною правотворчою діяльністю з метою нормативного закріплення важливих питань у сфері охорони та захисту державних рубежів: від окремих норм у загальних нормативно-правових документах Великого князівства Литовського та Речі Посполитої (великокнязівське законодавство, Статути Великого князівства Литовського) аж до спеціальних юридичних актів Росії (Боярський приговор про станичну і сторожову службу, Положення про влаштування воєнної сторожі на кордонах західних губерній, Положення про влаштування прикордонної митної сторожі і т. д.).

Ускладнення суспільно-політичної обстановки у світі в кінці XIX – на початку XX століття суттєво збільшило обсяг завдань, які поклались на прикордонні підрозділи. Активне прагнення законодавця врегулювати весь спектр завдань реалізувалось у виданні численної кількості нормативно-правових актів з прикордонних питань. Особлива увага приділялась визначенню організації прикордонної служби та деталізації функцій прикордонного відомства у мирний та воєнний час. Серед прийнятих у той час актів варті уваги: Правила про Окремий Корпус прикордонної сторожі (1910), Інструкція служби чинів Окремого корпусу прикордонної сторожі (1912), Положення про організацію і службу Окремого корпусу прикордонної сторожі у воєнний час (1913) та інші.

У часи відродження української державності у 1917–1921 роках Українська Народна Республіка, Гетьман Павло Скоропадський та Директорія намагались відродити українську державність на її етнічних територіях, нормативно визначити її межі та забезпечити надійну охорону кордонів. Безумовним інструментом для досягнення поставлених цілей стала активна власна правотворча діяльність, в результаті якої було прийнято низку нормативно-правових актів, окремі з яких визначали діяльність у прикордонній сфері: «Про асигнування в розпорядження міністра фінансів 6.160.000 карбованців на канцелярські й господарські видатки й на улаштування людського й кінського

комплекту Окремого Корпусу кордонної охорони» (1918); «Про порядок пропуску через кордон пасажирів» (1918) та інші [10, с. 234].

Особливе значення у розбудові української державності мали міжнародні договори, за якими визначалась територія України.

Характеризуючи радянський період розбудови прикордонної охорони, варто відмітити доволі динамічну трансформацію як самої структури прикордонних підрозділів, так і способів охорони та захисту державного кордону. Правовим підґрунтям для проведення якісних змін, безумовно, слугували нормативно-правові акти. Першими базовими документами, які визначили вектор діяльності прикордонних військ СРСР, стали Тимчасовий статут служби прикордонних військ (1924), Положення про охорону кордону СРСР (1924), Положення про управління прикордонною охороною (1924).

В подальшому у зв'язку з необхідністю врегулювання широкого спектру суспільних відносин на державному кордоні, відомчими перепідпорядкуваннями прикордонних військ, змінами в оперативній обстановці на державному кордоні та загальносоюзній нормативно-правовій базі, а також з урахуванням накопиченого досвіду оперативно-службової та бойової діяльності приймалися нові, перероблялися та доповнювалися чинні спеціальні нормативно-правові акти з прикордонних питань.

Важливою подією у сфері правового регулювання охорони державних кордонів СРСР став ухвалений 24 листопада 1982 року закон «Про державний кордон СРСР». Ми погоджуємося з думкою В. І. Захаренка, що видання Закону стало суттєвим кроком вперед у розвитку законодавства, що регламентувало правовідносини на державному кордоні, оскільки з його ухваленням було відмінено цілу низку застарілих нормативно-правових актів, що регулювали відносини в цій сфері, натомість новий Закон вмістив усі необхідні положення [11].

Серед основних завдань, які покладались цим Законом на прикордонні війська, можна виділити такі: припиняти будь-які спроби незаконної зміни проходження державного кордону СРСР на місцевості; відбивати збройне вторгнення на територію СРСР військових груп і банд, припиняти збройні та інші провокації на державному кордоні; попереджувати та не допускати перетинання державного кордону особами і транспортними засобами поза

пунктами пропуску чи незаконними способами; виявляти та затримувати порушників кордону; здійснювати в установлених пунктах за наявності належно оформлених документів пропуск через державний кордон СРСР осіб, транспортних засобів, вантажів та іншого майна; присікати в установленому порядку самостійно або у взаємодії з митними органами переміщення через державний кордон вибухових, радіоактивних, наркотичних речовин, зброї, боєприпасів та інших товарів, заборонених для ввезення; забезпечувати виконання зобов'язань, що випливають із міжнародних договорів СРСР; контролювати дотримання прикордонного режиму та режиму в пунктах пропуску та інше [12, ст. 28].

Таким чином, характерною особливістю правотворчої діяльності ХХ століття стало стрімке нарощування нормативного забезпечення діяльності прикордонних підрозділів: від Окремого корпусу прикордонної сторожі Російської імперії, кордонної сторожі УНР, Гетьманату Павла Скоропадського та Директорії до Прикордонних військ СРСР. У результаті кожний напрямок діяльності на державному кордоні отримав своє юридичне закріплення та утворилась потужна нормативно-правова база, яка лягла в основу подальшого формування правового базису прикордонного відомства незалежної України

Висновки. Таким чином, у міру того, як еволюціонувала суспільна думка щодо забезпечення безпеки країни на її кордонах, поступово створювалось та вдосконалювалось законодавство з прикордонних питань, процес формування якого можна розподілити за такими основними періодами: перший (IX–XIV ст.) – зародження норм прикордонного законодавства; другий (XIV–XIX ст.) – закріплення окремих положень прикордонної охорони у загальних нормативно-правових документах, створення перших спеціальних юридичних актів; третій (XX ст.) – активна нормотворча діяльність щодо правового забезпечення охорони та оборони кордонів на українських землях, формування нормативно-правової бази з прикордонних питань.

Перспективи подальших наукових досліджень вбачаємо у вивченні проблем правового забезпечення Державної прикордонної служби України на сучасному етапі.

Список використаних джерел

1. Рыбаков Б. А. Рождение Руси / Б. А. Рыбаков. – М. : АиФ Принт, 2004. – 447 с.
2. Российское законодательство X–XX веков : в 9 т. / под общ. ред. О. И. Чистякова. – М. : Юрид. лит., 1984. – 432 с.

3. Повесть временных лет (по Лаврентьевской и Ипатьевской летописям) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://litopys.org.ua/lavrlet/lavr.htm>.
4. Хрестоматія з історії держави і права України : навч. посіб. для студентів юрид. спец. вищ. закл. освіти : у 2 т. / за ред. В. Д. Гончаренка. – Вид. 2-ге, перероб. і допов. – Т. 1 : 3 найдавніших часів до початку ХХ ст. / уклад. В. Д. Гончаренко, А. Й. Рогожин, О. Д. Святоцький. – Київ : Ін Юре, 2000. – 472 с.
5. Archiwum ksiąg Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie. Т. 1. 1366–1506. – Lwow, 1887. – S. 117–118.
6. Sobczyński M. Zmienność funkcji granic międzynarodowych na ziemiach polskich od czasów Rzeczypospolitej szlacheckiej do przystąpienia Polski do układu z Schengen / Marek Sobczyński // Problematyka geopolityczna ziem polskich / pod redakcją Piotra Eberhardta ; Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN. – Warszawa : Drukarnia KLIMUK, 2008. – S. 29–55. – (Prace Geograficzne ; Nr 218).
7. Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків : 3 т. Т. 2 / Д. І. Яворницький. – Львів : Світ, 1991. – 457 с.
8. Кузьминець О. В. Історія держави і права України / О. В. Кузьминець, В. С. Калиновський, П. А. Дігтяр ; ред. Я. Ю. Кондратьєв. – Київ : Україна, 2000. – 428 с.
9. Кабачинський М. І. Історія кордонів та прикордонних військ України : монографія / М. І. Кабачинський. – Хмельницький : Хмельниц. міська друк., 2000. – 216 с.
10. Гай-Нижник П. Створення митної кордонної служби України у 1918 р. / П. Гай-Нижник // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. – 2004. – Вип. 7. – С. 234–244.
11. Захаренко В. И. Правовое регулирование деятельности пограничных войск ФПС России по охране Государственной границы Российской Федерации : дис. ... канд. юрид. наук : 20.02.03 / Захаренко Владимир Иванович. – М., 1998. – 202 с.
12. О государственной границе СССР : закон СССР от 24 нояб. 1982 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.libussr.ru/doc_ussr/usr_11345.htm.

Надійшла до редколегії 03.02.2016

БАСАРАБ О. Т. ФОРМИРОВАНИЕ ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА В СФЕРЕ ОХРАНЫ ГОСУДАРСТВЕННОЙ ГРАНИЦЫ УКРАИНЫ НА РАЗЛИЧНЫХ ЭТАПАХ ЕГО РАЗВИТИЯ

Рассмотрены особенности зарождения и эволюции законодательства по вопросам охраны отечественных границ в различные периоды украинской истории: от древнейших времен до современности. В результате анализа нормативно-правовых источников определено основные этапы формирования законодательства в сфере охраны государственной границы Украины.

Ключевые слова: законодательство, государственная граница Украины, нормативно-правовые источники, этапы, сфера охраны государственной границы Украины.

BASARAB O. T. FORMING THE LEGISLATION IN THE SPHERE OF BORDER PROTECTION OF UKRAINE IN DIFFERENT PERIODS OF ITS DEVELOPMENT

The object of the study is the sphere of border protection of Ukraine. The subject of the research is legislation in the sphere of border protection of Ukraine in different periods of its development.

The purpose of the scientific publication is to investigate the process of foundation and development of legislation that regulated social relations connected with guarding and protection of the Ukrainian borders from ancient times to nowadays.

Historical-legal and formally-legal methods were used.

Article possesses the scientific value as one of the first attempts to research the forming and evolution of the legislation that regulated activity at the Ukrainian borders in different historical periods. As the result three stages of its foundation were proposed: the first stage (IX–XIV) – single law norms of border protection can be found in ancient acts; the second (IX–XIV) – border guarding thesis were used in general normative acts, first special legal acts were appeared; the third (XX) – active law-making activity in the sphere of border protection was conducted, normative base of border guarding was made.

The practical significance of the work lies in the fact that grounded conclusions deepen the scientific knowledge about formation and evolution of the legislation that regulated social relations connected with guarding and protection of the Ukrainian borders in different periods of its development.

Obtained results can be taken into consideration during law-making activity in the sphere of border protection and can be used in teaching the history of state and law of Ukraine.

Keywords: legislation, state border of Ukraine, normative acts, periods, sphere of border protection.

УДК 343.98.06(477)

М. В. ЗУБОВ,*здобувач кафедри оперативно-розшукової діяльності
факультету № 2 (кримінальної поліції)**Харківського національного університету внутрішніх справ*

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ПРОЦЕСУ РОЗШУКУ БЕЗВІСНО ВІДСУТНІХ ОСІБ

Проаналізовано положення чинного законодавства України й також міжнародних нормативно-правових актів, які ратифіковані Верховною Радою та регулюють процес розшуку безвісно зниклих осіб. Водночас розглянуто та проаналізовано положення нормативно-правових актів законодавчого рівня з одночасним визначенням наявних прогалин і колізій, які негативно впливають на ефективність розшуку безвісно зниклих осіб. В результаті проведеного дослідження визначено нормативні акти національного та міжнародного рівнів, які становлять систему правового регулювання розшуку безвісно відсутніх осіб.

Ключові слова: розшук, безвісно відсутня особа, правове регулювання, підрозділи кримінальної поліції, Національна поліція України.

Zubov, M.V. (2016), "Legal regulation of the search process of missing people" ["Pravove rehuliuвання protsesu rozshuku bezvisno vidsutnix osib"], *Pravo i Bezpeka*, No. 1, pp. 40–44.

Постановка проблеми. Однією з найважливіших умов ефективного виконання завдань правоохоронної діяльності, зокрема здійснення підрозділами Національної поліції України (далі – НПУ) розшуку безвісно відсутніх осіб, є повне й чітке нормативне закріплення прав та обов'язків усіх суб'єктів вказаного процесу. Такої думки дотримується більшість сучасних учених у сфері оперативно-розшукової діяльності. Наприклад, С. С. Алексєєв відзначає, що правовий фактор у діяльності будь-яких об'єднань людей має особливе значення з огляду на універсальний характер нормативного та юридичного інструментарію впорядкування різних організаційно-управлінських відносин [1, с. 191]. Враховуючи вказане, вважаємо за доцільне розглянути питання правового регулювання розшуку безвісно відсутніх осіб підрозділами кримінальної поліції НПУ.

Стан дослідження. Різні аспекти розшуку уповноваженими суб'єктами осіб, у тому числі й безвісно відсутніх, розглядалися у роботах учених різних галузей права (криміналістики, кримінального процесу, оперативно-розшукової діяльності тощо), зокрема Б. Е. Богданова, Д. В. Бойчука, В. І. Галагана, В. Г. Гончаренка, В. Я. Горбачевського, Ю. М. Грошевого, О. М. Джужі, А. Я. Дубинського, В. П. Захарова, А. М. Кислого, О. Є. Користіна, Є. Д. Лук'янчикова, В. Т. Малярєнка, Д. Й. Никифорчука, В. Т. Нора, В. Л. Ортинського, М. А. Погорєцького, М. В. Салтєвського, С. М. Стахівського, М. В. Стацака, В. Ю. Шепітька, В. В. Шендрика, М. Є. Шумила та ін. Однак після останніх докорінних змін кримінального процесуального та оперативно-розшукового законодавства

на фундаментальному рівні питання розшуку безвісно відсутніх осіб не вивчалось.

Метою статті є визначити особливості правового регулювання розшуку безвісно відсутніх осіб.

Виклад основного матеріалу. В умовах побудови правової, демократичної держави нормативно-правове забезпечення стає необхідною передумовою цілеспрямованої організації суспільних відносин, надання їм певної рівноваги, упорядкованої свободи та соціальної справедливості [2, с. 20]. Тому серед фахівців у сфері оперативно-розшукової діяльності вказана проблематика розглядається майже у всіх дослідженнях, присвячених різним аспектам протидії злочинності. Водночас слід зазначити, що на сьогодні існує декілька підходів до розгляду питання особливостей правового регулювання діяльності оперативних підрозділів НПУ. Так, О. О. Зуєв, розглядаючи особливості правового регулювання протидії підрозділами карного розшуку збуту майна, одержаного злочинним шляхом, вивчає окреслене питання, відштовхуючись від суб'єктів вказаних правовідносин і розподіляючи їх таким чином:

– посадові особи державних органів виконавчої влади, які уповноважені на здійснення оперативно-розшукової діяльності щодо протидії збуту майна, одержаного злочинним шляхом (підрозділи карного розшуку ОВС України);

– посадові особи державних органів виконавчої влади, які залучаються до проведення оперативно-розшукових заходів і негласних слідчих (розшукових) дій (підрозділи оперативно-технічних заходів та оперативної служби,

а також оперативні підрозділи Державної пенітенціарної служби);

– посадові особи правоохоронних органів України, які не мають права на здійснення оперативно-розшукової діяльності, однак залучаються в процесі її реалізації (слідчі підрозділи);

– посадові особи державних органів виконавчої влади, яким надано функцію контролю за оперативно-розшуковою діяльністю та погодження дозволів на здійснення оперативно-розшукових заходів і негласних слідчих (розшукових) дій (органи прокуратури та суду);

– фізичні особи, які на конфіденційній основі залучаються для виконання завдань оперативно-розшукової діяльності та надають первинну оперативно-розшукову інформацію (позаштатні негласні працівники);

– фізичні особи, які готують і вчиняють збут майна, одержаного злочинним шляхом, та щодо яких проводяться оперативно-розшукові заходи або негласні слідчі (розшукові) дії [3, с. 57–58].

У свою чергу К. В. Шахова, розглядаючи питання правового регулювання протидії підрозділами карного розшуку згвалтуванням, бере за основу чинну систему законодавства, зокрема шляхом систематизації нормативно-правових актів за певною ієрархією:

1. Конституція України. Основний закон, має найвищу юридичну силу, створює передумови для ухвалення інших законів і підзаконних актів, її положення є обов'язковими для виконання всіма членами суспільства.

2. Акти міжнародно-правового характеру, основним з яких є Загальна декларація прав людини, що регламентує основні права будь-якої людини на землі та на вимогах якої ґрунтується більшість законодавств світових держав, протоколів глав силових структур України про взаємодію з іншими державами у проведенні спільних заходів протидії злочинності.

3. Кодифіковані нормативно-правові акти та закони України.

4. Підзаконні нормативні акти, що дають можливість координувати діяльність більшості державних організацій та правоохоронних органів України у протидії злочинності.

5. Відомчі й міжвідомчі нормативні акти [4, с. 45].

Також доволі цікавою є думка А. О. Бабича, який, розглядаючи питання протидії оперативними підрозділами правоохоронних органів злочинам, вчиненим військовослужбовцями Збройних сил України, підґрунтям визначення особливостей правового регулювання окресленої діяльності визначає основні права та обо-

в'язки зазначених суб'єктів, що закріплені в законі України «Про оперативно-розшукову діяльність» [5].

Враховуючи останні зміни в національному законодавстві, слід підкреслити, що законом України «Про Національну поліцію» (ст. 23) визначено, що: 1) одним із повноважень поліції є розшук безвісно зниклих осіб; 2) початок розшуку безвісно зниклих осіб є підставою для відкриття кримінального провадження [6].

Відповідно до ст. 6 закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» інформація про безвісно зниклу особу є підставою для здійснення оперативно-розшукової діяльності [7]. Таким чином, зроблено висновок, що суб'єктами вказаної діяльності є одночасно слідчі та оперативні підрозділи Національної поліції України. Тому, на нашу думку, доцільно розглянути питання правового регулювання розшуку безвісно відсутніх осіб за допомогою аналізу основних нормативно-правових актів, що регулюють здійснення правоохоронної діяльності. В першу чергу слід відзначити, що саме Конституція України визначає процес розшуку безвісно відсутніх осіб пріоритетним напрямом правоохоронної діяльності й закріплює, що людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю [8]. Тобто можна констатувати, що в ієрархії нормативно-правових актів, що регулюють досліджувану проблематику, Конституція України посідає головне місце.

Майже аналогічне положення закріплюється і в міжнародних нормативно-правових актах. Так, Загальною декларацією прав людини визначається, що:

– всі люди народжуються вільними і рівними у своїй гідності та правах. Вони наділені розумом і совістю, повинні діяти відносно один одного в дусі братерства;

– кожна людина повинна мати права і всі свободи, проголошені Декларацією, незалежно від раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних або інших переконань, національного або соціального походження, майнового, станового або іншого становища;

– кожна людина має право на життя, свободу і особисту недоторканність;

– всі люди рівні перед законом і мають право, без будь-якої різниці, на рівний їх захист законом;

– усі люди мають право на рівний захист від будь-якої дискримінації, що порушує цю Декларацію, і від будь-якої підбурювання до такої дискримінації [9].

Разом з цим, відповідно до ч. 1 ст. 2 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року держава зобов'язана вживати необхідних заходів щодо захисту життя осіб, які перебувають під її юрисдикцією. Правоохоронні органи у межах своєї компетенції повинні виконувати позитивне зобов'язання держави щодо охорони цього основоположного права. Вони мають здійснювати превентивні заходи для захисту людини, життя якої наражається на небезпеку злочинних дій, що полягають у виявленні відомостей про існування реальної або можливої загрози життю третіх осіб, вжитті певних заходів, які могли б запобігти цим загрозам, і проведенні ефективного розслідування у випадку їх реалізації [10]. Отже, можна резюмувати, що з точки зору міжнародного законодавства розшук безвісно відсутніх осіб визначається як загальна проблема сучасності, а правові акти цієї сфери входять до складу нормативної бази, що регулює окреслений процес.

У результаті аналізу національного законодавства коли було встановлено, що процес розшуку безвісно відсутніх осіб регулюється такими нормативно-правовими актами законодавчого рівня, як Кримінальний кодекс України, Кримінальний процесуальний кодекс України, закони України «Про Національну поліцію» та «Про оперативно-розшукову діяльність».

Розглянемо детальніше зазначені нормативно-правові акти. Так, Кримінальним кодексом України визначається перелік кримінально караних діянь проти життя та здоров'я особи, тобто злочинів. Наприклад, якщо відомо, що особа безвісно відсутня, правоохоронні органи повинні відкрити кримінальне провадження за фактом злочину, передбаченого ч. 1 ст. 115 КК України («Вбивство»), оскільки є доволі висока ймовірність того, що безвісно відсутня особа стала жертвою злочину [11]. Однак, на думку таких учених, як О. П. Снігерьев та І. М. Колошко, не можна розглядати кожен випадок безвісно відсутньої особи як вчинений відносно неї злочин [12, с. 35], оскільки така особа може спеціально ховатися від знайомих і рідних. Разом з цим, у КК України визначено підслідність тих чи інших злочинів, відповідно до чого вбивство повинно розслідуватися підрозділами Національної поліції України. Слід також зазначити, що ст. 23 закону України «Про Національну поліцію» визначено, що одним із повноважень поліції є розшук безвісно зниклих осіб, тобто за фактами безвісного зникнення особи саме підрозділи НПУ повинні проводити розшук [6]. Отже, з метою встановлення,

чи є безвісно відсутня особа жертвою злочинної діяльності, здійснюється досудове розслідування шляхом, передбаченим Кримінальним процесуальним кодексом України.

Так, КПК України визначає, що досудове розслідування здійснюється шляхом проведення гласних і негласних слідчих (розшукових) дій, вичерпний перелік яких передбачено в ньому [13]. Щодо розшуку безвісно відсутньої особи, то він закріплює, що у випадку подання заяви, повідомлення за фактом безвісного зникнення людини протягом 24 годин, якщо за цей час не буде встановлено її місце знаходження, відкривається кримінальне провадження [13]. Також у згаданому законодавчому акті закріплено, що в разі безвісного зникнення дорослої особи за обставин, що свідчать про можливість учинення стосовно неї кримінального правопорушення, здійснюється обов'язкове внесення до Єдиного реєстру досудових розслідувань відомостей про вказане кримінальне правопорушення та його попередня кваліфікацію як умисного вбивства, вживаються всі передбачені КПК України заходи для всебічного, повного й неупередженого дослідження обставин кримінального провадження. Водночас у цьому кодексі закріплено, що слідчі підрозділи є самостійними суб'єктами, а оперативним підрозділам надано право здійснювати процесуальну діяльність виключно в порядку виконання доручення слідчого або прокурора [13]. Разом з цим, законом України «Про оперативно-розшукову діяльність» у ст. 5 визначається, що оперативні підрозділи є окремими суб'єктами оперативно-розшукової діяльності, які мають право здійснювати її з метою розшуку безвісно зниклих осіб (наявність достатніх даних про особу, що безвісно зникла, є підставою для здійснення оперативно-розшукової діяльності) [7]. Тому, беручи до уваги наведене, на нашу думку, існує колізія КПК України із законом України «Про оперативно-розшукову діяльність», оскільки одночасне заведення оперативно-розшукової справи й відкриття кримінального провадження заборонено національним законодавством (окрім випадків, передбачених ч. 3 ст. 6 закону «Про оперативно-розшукову діяльність») [7].

Однак, аналізуючи ці нормативно-правові акти, можемо резюмувати, що в жодному з них не визначено організаційно-тактичні засади розшуку безвісно відсутньої особи, у зв'язку з чим виникає питання: яким чином розшукувати безвісно відсутню особу? Відповідь можна отримати шляхом аналізу міжвідомчих і відомчих нормативно-правових актів. Так, спільний

наказ Генеральної прокуратури України, МВС України, Служби безпеки України, адміністрації Державної прикордонної служби, Міністерства фінансів України та Міністерства юстиції України від 16 жовтня 2012 року № 114/1042/516/1199/936/1687/5 «Про затвердження Інструкції про організацію проведення негласних слідчих розшукових дій та використання їх результатів у кримінальному провадженні» визначає порядок і методику проведення негласних слідчих (розшукових) дій з метою встановлення місцезнаходження безвісно відсутньої особи [14]. Наказ МВС України від 14 серпня 2012 року № 700 «Про затвердження Інструкції з організації взаємодії органів досудового розслідування з іншими органами та підрозділами внутрішніх справ у попередженні, виявленні та розслідуванні кримінальних правопорушень» закріплює порядок та основні вимоги щодо здійснення внутрі-

шньої взаємодії між підрозділами НПУ під час розшуку безвісно відсутніх осіб [15].

Більш детально особливості організації й тактики розшуку безвісно відсутніх осіб регулюються у відомчих нормативно-правових актах закритого характеру, які з об'єктивних причин неможливо розглянути у нашій статті.

Отже, аналізуючи наведене, можна зробити **висновок**, що систему правового регулювання розшуку безвісно відсутніх осіб становлять розглянуті у статті нормативні акти національного та міжнародного рівнів. Як свідчить аналіз теорії та практичної діяльності підрозділів кримінальної поліції, на сьогодні існує низка серйозних колізій у законодавстві, яке регулює процес розшуку безвісно відсутніх осіб. У зв'язку з цим виникла нагальна необхідність подальшого розгляду вказаної тематики з метою найшвидшого розв'язання існуючих проблем нормативного характеру.

Список використаних джерел

1. Алексеев С. С. Общая теория права : в 2 т. Т. 2 / С. С. Алексеев. – М. : Юрид. лит., 1982. – 360 с.
2. Селіванов В. М. Проблема методологічної обґрунтованості вітчизняного правознавства та юридичної практики / В. М. Селіванов // Право України. – 1999. – Вип. 1. – С. 20–26.
3. Зуев О. Ю. Класифікація учасників правовідносин, що виникають під час протидії збуту майна, одержаного злочинним шляхом / О. Ю. Зуев // Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ. – 2014. – № 3 (66). – С. 54–59.
4. Шахова К. В. Протидія згвалтуванням (за матеріалами підрозділів карного розшуку) : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Шахова Катерина Володимирівна. – Харків, 2014. – 225 с.
5. Бабич А. А. Досудове розслідування кримінальних правопорушень, вчинених у Збройних силах України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Бабич Андрій Анатолійович. – Харків, 2015. – 263 с.
6. Про Національну поліцію : закон України від 7 лип. 2015 р. № 580-VIII [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19>.
7. Про оперативно-розшукову діяльність : закон України від 18 лют. 1992 р. № 2135-XI [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2135-12>.
8. Конституція України : закон України від 26 черв. 1996 р. № 254к/96-ВР [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр>.
9. Загальна декларація прав людини : прийн. і проголош. резолюцією 217 А (III) Ген. Асамблеї ООН від 10 груд. 1948 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015.
10. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод : від 4 листоп. 1950 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/950_004.
11. Кримінальний кодекс України : закон України від 5 квіт. 2001 р. № 2341-III [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>.
12. Снигерев А. П. Раскрытие умышленных убийств / А. П. Снигерев, И. М. Колошко ; под ред. проф. А. М. Бандурки. – Харьков : Ун-т внутр. дел, 1996. – 88 с.
13. Кримінальний процесуальний кодекс України : закон України від 13 квіт. 2012 р. № 4651-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>.
14. Про затвердження Інструкції про організацію проведення негласних слідчих (розшукових) дій та використання їх результатів у кримінальному провадженні : наказ Ген. прокуратури України, МВС України, Служби безпеки України, Адміністрації Держ. прикордон. служби, М-ва фінансів України та М-ва юстиції України від 16 жовт. 2012 р. № 114/1042/516/1199/936/1687/5 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0114900-12>.
15. Про затвердження Інструкції з організації взаємодії органів досудового розслідування з іншими органами та підрозділами внутрішніх справ у попередженні, виявленні та розслідуванні кримінальних правопорушень : наказ МВС України від 14 серп. 2012 р. № 700 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/MVS391.html.

Надійшла до редколегії 15.02.2016

ЗУБОВ М. В. ПРАВОВОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ ПРОЦЕССА РОЗЫСКА БЕЗ ВЕСТИ ОТСУТСТВУЮЩИХ ЛИЦ

Проанализированы положения действующего законодательства Украины и международных нормативно-правовых актов, ратифицированных Верховной Радой и регулирующих процесс розыска без вести пропавших лиц. В то же время рассмотрены и проанализированы положения нормативно-правовых актов законодательного уровня с одновременным определением имеющихся пробелов и коллизий, негативно влияющих на эффективность розыска без вести пропавших лиц. В результате проведенного исследования определены нормативные акты национального и международного уровней, которые составляют систему правового регулирования розыска без вести отсутствующих лиц.

Ключевые слова: *розыск, безвестно отсутствующее лицо, правовое регулирование, подразделения криминальной полиции, Национальная полиция Украины.*

ZUBOV M. V. LEGAL REGULATION OF THE SEARCH PROCESS OF MISSING PEOPLE

The provisions of the current legislation of Ukraine and international normative and legal acts ratified by Verkhovna Rada and regulate the search process of missing people have been analyzed.

The issue of legal regulation of searching missing people has been considered in terms of the analysis of fundamental normative and legal acts regulating implementation of law enforcement activity. It is noted that the Constitution of Ukraine occupies a central place in the hierarchy of normative and legal acts regulating the studied issue. In terms of international law the search of missing people is defined as a general problem of modern times, and the legal acts of this field are the part of the regulatory base regulating the stated process. As a result of the analysis of national legislation the author has summarized that the process of searching missing people is regulated by such normative and legal acts as the Criminal Code of Ukraine, the Criminal Procedural Code of Ukraine, Laws of Ukraine «On the National Police» and «On Operative and Search Activities». It is determined that there is a conflict between the Criminal Procedural Code of Ukraine and the Law of Ukraine «On Operative and Search Activities», as the simultaneous beginning of operative and search case and opening of criminal proceedings are prohibited by national legislation. It is indicated that none of those regulations defines organizational and tactical principles of searching missing people. Therefore, by analyzing inter-agency and departmental normative and legal acts it is concluded that the features of organization and tactics of searching missing people are regulated in departmental normative and legal acts of the secret nature, which are not considered in this article by the objective reasons.

Keywords: *search, missing person, legal regulation, criminal police departments, National Police of Ukraine.*

УДК 342.951

В. Т. КОМЗЮК,

доктор юридичних наук, доцент,

професор кафедри державно-правових дисциплін

Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького

ОРГАНІЗАЦІЙНІ ФОРМИ РЕАЛІЗАЦІЇ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО СТАТУСУ МИТНИХ ОРГАНІВ УКРАЇНИ

Досліджено організаційні форми реалізації адміністративно-правового статусу митних органів України, визначено їх види й поняття, розкрито сутність і значення цих форм для ефективної діяльності митних органів. Наголошено, що особливого значення набувають такі організаційні форми реалізації адміністративно-правового статусу митних органів, як інформування й консультування з питань державної митної справи, розгляд звернень громадян, аналітична робота, матеріально-технічні операції.

Ключові слова: *митні органи України, адміністративно-правовий статус, реалізація, організаційні форми.*

Komzyuk, V.T. (2016), "Organizational forms of realizing administrative and legal status of customs agencies of Ukraine" ["Orhanizatsiini formy realizatsii administratyvno-pravovoho statusu mytnykh orhaniv Ukrainy"], *Pravo i Bezpeka*, No. 1, pp. 44–49.

Постановка проблеми. Належне організаційне забезпечення діяльності державних органів, їх посадових осіб, правильне визначення оптимальних форм реалізації адміністративно-правового статусу цих органів мають важливе значення для ефективного виконання покладених на них завдань та обов'язків, реалізації їх функцій і повноважень. Форми реалізації адміністративно-правового статусу митних органів, на нашу думку, можна розглядати як форми управлінської діяльності цих органів, які в сучасних умовах реформування державних органів потребують покращення, тому вдосконалення та розвитку організаційних форм реалізації адміністративно-правового статусу мають важливе значення для підвищення ефективності діяльності митних органів. Так, Г. Атаманчук зазначає, що, на відміну від правової форми, де виражається одностороннє волевиявлення наділеного відповідною компетенцією державного органу, в організаційних формах більше представлені різні точки зору й підходи, можливі обговорення та дискусії, компроміси та узгодження [1, с. 110].

Стан дослідження. Дослідженню форм реалізації адміністративно-правового статусу державних органів, їх правового регулювання присвячено наукові праці багатьох адміністративістів: В. Б. Авер'янова, В. М. Бевзенка, А. І. Берлача, Ю. П. Битяка, В. М. Гарашука, І. С. Гриценка, С. М. Гусарова, Г. Г. Забарного, Р. А. Калюжного, Т. О. Коломоєць, В. К. Колпакова, А. Т. Комзюка, В. Я. Малиновського, О. М. Музичука, В. Я. Настюка, О. Ю. Оболенського, О. Ю. Синявської, В. К. Шкарупи, М. Г. Шульги та ін. Однак на сьогодні у зв'язку з реформуванням митних органів і внесенням змін до законодавства питання організаційних форм реалізації адміністративно-правового статусу митних органів недостатньо висвітлені й потребують додаткових досліджень.

Тому **метою** цієї статті є визначення сутності та видів організаційних форм реалізації адміністративно-правового статусу митних органів України.

Виклад основного матеріалу. Нормальна діяльність митного органу, як і будь-якого іншого органу державної влади, залежить від багатьох факторів, серед яких надзвичайно важливими є організаційні форми реалізації адміністративно-правового статусу цих органів. Їх можна розглядати і як певні гарантії ефективної діяльності, виконання завдань і функцій митних органів.

Дослідження організаційних форм реалізації адміністративно-правового статусу митних

органів доцільно розпочати з визначення понять «форма», «форма діяльності». У сучасній науковій літературі поняття «форма» (від лат. forma – зовнішній вигляд, зовнішній вияв, зовнішнє вираження) в тому чи іншому варіанті трактується як зовнішній обрис предмета, його вид або зовнішнє вираження якого-небудь змісту [2, с. 489]. Як вказує Д. М. Овсянко, форми діяльності того чи іншого державного органу – це зовнішнє вираження дій органу державної влади або його посадових осіб, які здійснюються в межах своєї компетенції [3, с. 108]. Саме через форми діяльності органів виконавчої влади, на думку В. Б. Авер'янова, відбувається реалізація компетенції цих органів [4, с. 276].

Слід сказати, що специфіка форм реалізації правового статусу митних органів полягає в тому, що вони регламентуються нормами різних галузей права – адміністративного, фінансового, податкового тощо. Практична реалізація повноважень митних органів передбачає здійснення ними управлінської діяльності, яка відбувається в основному в правових формах – правотворчій і правозастосовній, а також в організаційних, зокрема проведенні митними органами нарад, інструктажів, семінарів, інформуванні та консультуванні з питань державної митної справи, аналітичній діяльності, прогнозуванні, плануванні тощо. Отже, серед форм реалізації адміністративно-правового статусу митних органів необхідно розрізняти правову (ухвалення нормативних та індивідуальних правових актів, укладання адміністративних договорів у галузі митної справи) й організаційну (аналітична робота, проведення нарад, консультування, інформування, розгляд звернень громадян тощо) форми.

Н. В. Железняк, розглядаючи нормотворчу діяльність як форму реалізації державної правової політики, зазначає, що поряд із правовими формами у сфері реалізації правової політики використовуються й організаційні форми діяльності. Це форми діяльності, які не потребують обов'язкового та належного юридичного оформлення, не пов'язані з виконанням юридично значущих дій, їх застосування не тягне за собою настання правових наслідків. Однак це не означає, що організаційна діяльність не регулюється правом. Організаційні форми існують у межах чинного законодавства та компетенції того чи іншого суб'єкта державної влади, при цьому правом тут регламентується лише загальна процедура діяльності. Організаційні дії не потребують ухвалення спеціальних нормативно-правових актів і здійснюються у звичайному порядку. Водночас як передумови,

так і результат організаційних форм діяльності можуть бути юридично закріплені [5]. Таким чином, організаційна діяльність є специфічною діяльністю митних органів, яка не має юридичних наслідків, а отже, є допоміжною, спрямованою на реалізацію та вдосконалення правових форм їх діяльності.

На неправові, або, як їх називають, організаційні форми діяльності вказував і О. М. Бандурка, який зазначав, що організаційні форми не пов'язані зі здійсненням юридично значущих дій, а отже, не можуть спричиняти виникнення, зміну або припинення адміністративних правовідносин. Вони спрямовані на забезпечення належного й ефективного функціонування органів державної влади та посадових осіб, які здійснюють управлінську діяльність, за часом настання можуть або передувати, або наставати після реалізації правових форм державного управління [6, с. 308].

В. К. Колпаков, розглядаючи значення організаційних дій у діяльності персоналу органів влади, вказував, що організаційні дії – це різноманітні заходи, які проводяться з метою вдосконалити роботу персоналу публічної адміністрації, підвищити рівень організації праці й виконавчої дисципліни, втілити позитивний досвід і новітні технології. Водночас вони можуть використовуватися для певного впливу на громадські структури і громадян. Ці дії безпосередньо не спричиняють юридичних наслідків. До них належать різні інструктажі, наради, семінари, збори, конференції, надання практичної допомоги, розповсюдження позитивного досвіду, проведення контрольних заходів, вивчення громадської думки, розробка заходів щодо впровадження новітніх досягнень науки і техніки тощо [7].

На основі запропонованих позицій учених вважаємо за можливе визначити такі основні ознаки організаційних форм діяльності митних органів: 1) мають допоміжний характер відносно правових форм діяльності митних органів; 2) забезпечують практичну реалізацію завдань і функцій митних органів; 3) здійснюються виключно з використанням посадовими особами митних органів своїх організаційних повноважень; 4) є відносно самостійними та універсальними; 5) спрямовані на забезпечення ефективної діяльності митних органів; 6) їх використання не спричиняє настання відповідних правових наслідків; 7) спрямовані на забезпечення чіткої роботи митних органів і покращення їх діяльності.

Отже, враховуючи думки різних учених, а також положення теорії адміністративного права, можна зробити висновок, що під *органі-*

заційними формами реалізації адміністративно-правового статусу митних органів слід розуміти зовнішнє вираження їх діяльності шляхом здійснення відповідних організаційних дій (проведення нарад, інструктажів, контрольних заходів, семінарів, інформування, консультування з питань державної митної справи, розгляд звернень громадян, аналітична діяльність, матеріально-технічні операції тощо), через які реалізується їх компетенція.

Спираючись на наукові позиції різних учених щодо організаційної діяльності державних органів, можна визначити найпоширеніші організаційні форми діяльності митних органів: розгляд звернень громадян, проведення різних семінарів, нарад, інструктажів, контрольних заходів, інформування та консультування з питань державної митної справи, аналітична робота, прогнозування і планування, матеріально-технічні операції, організація зустрічей із представниками громадськості, проведення міжнародних конференцій та обговорень з приводу тих чи інших питань, упровадження міжнародного досвіду в ході розробки та втілення в життя відповідних заходів тощо.

Розглянемо основні форми організаційної діяльності митних органів. Розвиток України як незалежної, демократичної, правової держави зумовив активну участь громадян у суспільному житті, контроль громадськості за діяльністю органів державної влади, здійсненням державної політики у різних сферах життєдіяльності суспільства та держави. З огляду на це, сьогодні дуже важливою організаційною формою діяльності митних органів є розгляд звернень громадян, які є важливим засобом реалізації громадянами своїх соціально-економічних, політичних та особистих прав і законних інтересів. Така діяльність є показником демократичності та соціальної спрямованості держави, ставлення до людини як до найвищої соціальної цінності. Конституцією України [8] визначено, що всі мають право направляти індивідуальні чи колективні письмові звернення або особисто звертатися до органів державної влади, місцевого самоврядування та посадових і службових осіб цих органів, які зобов'язані розглянути звернення і дати обґрунтовану відповідь у встановлений законом строк (ст. 40). Згідно із законом України «Про звернення громадян» [9] громадяни України мають право звернутися до органів державної влади, місцевого самоврядування із зауваженнями, скаргами та пропозиціями, що стосуються їх статутної діяльності, заявою або клопотанням щодо реалізації своїх соціально-економічних, політичних та

особистих прав і законних інтересів та скаргою про їх порушення (ст. 1). Одним із найважливіших, найдієвіших звернень громадян, що виступає також засобом забезпечення законності й дисципліни в діяльності державних органів, є скарга. Оскарженню рішень, дій чи бездіяльності митних органів, їх посадових осіб та інших працівників і відповідальності за них присвячена глава 4 Митного кодексу України [10] (далі – МКУ), яка визначає право на оскарження, порядок оскарження рішень, дій чи бездіяльності митних органів, їх посадових осіб та інших працівників до посадових осіб та органів вищого рівня, вимоги до форми та змісту скарг, строки їх подання, порядок і строки їх розгляду, особливості задоволення скарг на рішення, дії чи бездіяльність митних органів або посадових осіб тощо.

Іншими важливими організаційними формами діяльності митних органів є інформування та консультування з питань державної митної справи, проведення роз'яснювальної роботи серед населення з питань їх діяльності. Порядок та особливості інформування та консультування з питань державної митної справи у процесі діяльності митних органів, враховуючи його важливість для суб'єктів митних правовідносин щодо реалізації ними своїх прав, законних інтересів і повноважень у сфері митної справи, нормативно закріплено у главі 3 МКУ. Так, стаття 19 МКУ встановлює, що митні органи інформують заінтересованих осіб про митні правила у встановленому законом порядку, а для спрощення доступу заінтересованих осіб до такої інформації митні органи застосовують інформаційні технології. Згідно зі ст. 20 МКУ стислі довідки щодо основних положень законодавства України з питань державної митної справи, у тому числі щодо пільг, які надаються при переміщенні товарів через митний кордон України, розміщуються для загального ознайомлення в місцях розташування митних органів.

Порядок і особливості консультування митними органами з питань державної митної справи України регламентуються ст. 21 і 22 МКУ, зокрема ст. 21 визначає, що за зверненнями підприємств і громадян, що переміщують товари, транспортні засоби комерційного призначення через митний кордон України або провадять діяльність, контроль за якою відповідно до цього Кодексу покладено на митні органи, митні органи безоплатно надають консультації з питань практичного застосування окремих норм законодавства України з питань державної митної справи. Консультації з питань практичного застосування окремих норм

законодавства України з питань державної митної справи надаються митницями за місцем розташування підприємств (за місцем проживання або тимчасового перебування громадян) або центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну податкову і митну політику, в усній, письмовій або, за бажанням заінтересованої особи, електронній формі у строк, що не перевищує 30 календарних днів, наступних за днем отримання відповідного звернення. Консультації в письмовій формі надаються у вигляді рішень митних органів. Згідно зі ст. 22 МКУ за надання недостовірної інформації, а також за неправомірну відмову в наданні відповідної інформації, несвоєчасне надання інформації та інші правопорушення у сфері інформаційних відносин посадові особи митних органів несуть відповідальність, передбачену законом.

Основними формами роз'яснювальної роботи серед населення є: проведення лекцій, семінарів, конференцій; публікація повідомлень у засобах масової інформації з питань здійснення митної справи; розміщення матеріалів, що стосуються державної митної політики, у мережі Інтернет, на офіційному сайті Державної фіскальної служби України, а також на неофіційних сайтах; організація зустрічей населення з представниками митних органів. Суттєвим напрямком роз'яснювальної роботи є проведення посадовими особами митних органів відповідних заходів серед осіб, які навчаються у вищих і професійно-технічних навчальних закладах. Основними формами роз'яснювальної роботи серед цієї категорії населення є: проведення науково-комунікативних заходів щодо здійснення державної митної політики; організація систематичних зустрічей студентів із працівниками митних органів; вивчення діяльності митних органів зарубіжних країн та можливості запровадження зарубіжного досвіду митного регулювання в діяльність митних органів України.

Досліджуючи організаційні форми реалізації адміністративно-правового статусу митних органів, на нашу думку, варто акцентувати увагу на важливості здійснення ними аналітичної роботи. Аналітична робота є надзвичайно важливою в діяльності митних органів у процесі здійснення митного контролю, який є одним з основних засобів здійснення державної митної справи, зокрема при застосуванні системи управління ризиками, без чого неможливо реалізувати принцип вибіркової митного контролю, забезпечити законність переміщення товарів і транспортних засобів через митний

кордон України. Відповідно до ст. 320 МКУ форми та обсяги контролю, достатнього для забезпечення додержання законодавства з питань державної митної справи та міжнародних договорів України при митному оформленні, обираються митницями (митними постами) на підставі результатів застосування системи управління ризиками. При цьому, згідно зі ст. 361 МКУ, управління ризиками – це робота митних органів з аналізу ризиків, виявлення та оцінки ризиків, розроблення та практичної реалізації заходів, спрямованих на мінімізацію ризиків, оцінки ефективності та контролю застосування цих заходів. Під ризиком розуміється ймовірність недотримання вимог законодавства України з питань державної митної справи. Митні органи застосовують систему управління ризиками для визначення товарів, транспортних засобів, документів та осіб, які підлягають митному контролю, форм митного контролю, що застосовуються до таких товарів, транспортних засобів, документів та осіб, а також обсягу митного контролю. Діяльність митних органів з оцінки та управління ризиками полягає у виконанні таких завдань, як формування інформаційної бази даних системи управління ризиками митних органів; аналіз, виявлення та оцінка ризиків, у тому числі з використанням інформаційних технологій; розроблення і реалізація практичних заходів з управління ризиками; аналіз результатів та коригування вжитих заходів з управління ризиками (ст. 363 МКУ).

Останнє, на чому б хотілося зупинити увагу в межах досліджених питань, є такі важливі організаційні форми діяльності митних органів, як проведення нарад, інструктажів, контрольних заходів і матеріально-технічних операцій. В. К. Колпаков справедливо зазначає, що виконання матеріально-технічних операцій має допоміжний характер, вони спрямовані на створення нормальних умов для виконання відповідними суб'єктами адміністративних функцій. До матеріально-технічних операцій нале-

жать дії з підготовки матеріалів для проведення організаційних заходів, діловодство, складання довідок, звітів, оформлення документів тощо. Роль і значення матеріально-технічних операцій не можна применшувати, від них багато в чому залежить ефективність управлінської праці [7, с. 50–51]. Матеріально-технічні операції є важливими і в діяльності митних органів, вони спрямовані на забезпечення ведення митного діловодства відповідно до існуючих вимог, належного оформлення митних документів, що складаються в процесі реалізації митними органами своїх повноважень, особливо в процесі митного оформлення товарів і транспортних засобів, застосування митних декларацій, митних забезпечень, технічних засобів митного контролю тощо.

Таким чином, на основі узагальнення думок різних учених-адміністративістів і власних досліджень можна зробити **висновок**, що під організаційними формами реалізації адміністративно-правового статусу митних органів варто розуміти зовнішнє вираження їх діяльності шляхом здійснення відповідних організаційних дій (проведення нарад, інструктажів, контрольних заходів, семінарів, інформування, консультування з питань державної митної справи, розгляд звернень громадян, аналітична діяльність, матеріально-технічні операції тощо), через які реалізується їх компетенція. Встановлено, що робота митних органів не може бути здійснена належним чином без використання організаційних форм їх діяльності, адже вони забезпечують підвищення ефективності здійснення митними органами своїх функцій і повноважень, реалізацію їх компетенції. Особливо важливого значення набувають такі організаційні форми реалізації адміністративно-правового статусу митних органів, як розгляд звернень громадян, інформування та консультування з питань державної митної справи, здійснення аналітичної роботи та матеріально-технічні операції, зокрема належне оформлення митних документів.

Список використаних джерел

1. Атаманчук Г. Государственное управление (организационно–функциональные вопросы) : учеб. пособие / Г. Атаманчук. – М. : Экономика, 2000. – 302 с.
2. Философский энциклопедический словарь / ред.-сост.: Е. Ф. Губский, Г. В. Кораблева, В. А. Лутченко. – М. : Инфра-М, 1998. – 576 с. – (Б-ка словарей «Инфра-М»).
3. Овсянко Д. М. Административное право : учеб. пособие / Д. М. Овсянко. – М. : Юрист, 1997. – 448 с.
4. Адміністративне право України. Академічний курс : підручник : у 2 т. Т. 1. Загальна частина / редкол.: В. Б. Авер'янов (голова). – Київ : Юрид. думка, 2004. – 584 с.
5. Железняк Н. В. Нормотворча діяльність як форма реалізації державної правової політики: теоретичні та практичні проблеми / Н. В. Железняк // Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки. – 2004. – Т. 26. – С. 29–37.

6. Адміністративне право України. Загальна частина. Академічний курс : підручник / за заг. ред. О. М. Бандурки. – Харків : Золота миля, 2011. – 584 с.
7. Колпаков В. К. Поняття форм публічного адміністрування / В. К. Колпаков // Адміністративне право та процес. – 2012. – № 2 (2). – С. 43–51.
8. Конституція України // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
9. Про звернення громадян : закон України від 2 жовт. 1996 р. № 393/96-ВР [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/393/96-вр>.
10. Митний кодекс України : закон України від 13 берез. 2012 р. № 4495-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4495-17>.

Надійшла до редколегії 19.02.2016

КОМЗЮК В. Т. ОРГАНИЗАЦИОННЫЕ ФОРМЫ РЕАЛИЗАЦИИ АДМИНИСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО СТАТУСА ТАМОЖЕННЫХ ОРГАНОВ УКРАИНЫ

Исследованы организационные формы реализации административно-правового статуса таможенных органов Украины, определены их виды и понятие, раскрыты сущность и значение этих форм для эффективной деятельности таможенных органов. Отмечено, что особое значение приобретают такие организационные формы реализации административно-правового статуса таможенных органов, как информирование и консультирование по вопросам государственного таможенного дела, рассмотрение обращений граждан, аналитическая работа, материально-технические операции.

Ключевые слова: таможенные органы Украины, административно-правовой статус, реализация, организационные формы.

KOMZYUK V. T. ORGANIZATIONAL FORMS OF REALIZING ADMINISTRATIVE AND LEGAL STATUS OF CUSTOMS AGENCIES OF UKRAINE

Organizational forms of realizing administrative and legal status of customs agencies of Ukraine are studied in the article; their types, concept are determined; essence and important significance of these forms are revealed for effective activity of customs agencies.

It is stressed that legal (adoption of normative and individual legal acts, entering into administrative contracts in the field of customs business) and organizational forms (analytical work, conduction of meetings, advising activity, informing, consideration of citizens appeals, etc.) are differentiated among the forms of realizing administrative and legal status of customs agencies. Organizational activity is a specific activity of customs agencies that does not have legal consequences, and thus, is subsidiary, aimed at realization and improvement of legal forms of their activities.

Based on the analyzed in the article positions of some authors in relation to the determination of the essence of organizational forms of the activity of the state authority, the author has defined the basic features of organizational (unlawful) forms of the activity of customs agencies, which include the following: 1) they have subsidiary character in relation to legal forms of the activity of customs agencies; 2) ensure practical realization of the tasks and functions of customs agencies; 3) are realized exceptionally with the use of organizational powers by the officials of customs agencies; 4) are relatively independent and universal; 5) are directed to provide effective activity of customs agencies; 6) their use does not cause the occurrence of appropriate legal consequences; 7) are directed to ensure clear work of customs agencies and improvement of their activities.

Taking into account opinions of different scholars, and also provisions of the theory of administrative law, it was concluded that under the organizational forms of realizing administrative and legal status of customs agencies one should understand external expression of their activity by realization of corresponding organizational actions (conduction of meetings, instructing, control measures, seminars, informing, advising on the issues of the state customs affairs, consideration of citizens appeals, analytical activity, material and technical operations, etc.) through which their competence is realized. Especially important significance acquire such organizational forms of realization of administrative and legal status of customs agencies as consideration of citizens appeals, informing and advising on the issues of the state customs affairs, realization of analytical work, material and technical operations. The basic attention in the article is paid to the characteristics of these forms.

Keywords: customs agencies of Ukraine, administrative and legal status, realization, organizational forms.

УДК 38.04

А. Є. КРУГЛОВА,

здобувач кафедри кримінально-правових дисциплін
факультету № 6 (права та масових комунікацій)
Харківського національного університету внутрішніх справ

КЛАСИФІКАЦІЯ ФОРМ ОЦІНЮВАННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ ДІЯЛЬНОСТІ ОРГАНІВ ТА УСТАНОВ ВИКОНАННЯ ПОКАРАНЬ

Здійснено класифікацію форм оцінювання ефективності діяльності органів та установ виконання покарань за певними критеріями: об'єктом, часом, періодичністю, суб'єктивним складом, формою проведення та ін., надано їх коротку характеристику, а також запропоновано на рівні окремого закону України «Про оцінювання ефективності діяльності органів та установ виконання покарань» закріпити форми проведення оцінювання, правовий механізм їх утілення, порядок і періодичність їх застосування.

Ключові слова: класифікація, форма, оцінювання, ефективність, установа виконання покарань, нормативно-правовий акт.

Kruhlova, A.Y. (2016), "Classification of the forms evaluating the effectiveness of the activities of penal agencies and institutions" ["Klasyfikatsiia form otsiniuvannia efektyvnosti diialnosti orhaniv ta ustanov vykonannia pokaran"], *Pravo i Bezpeka*, No. 1, pp. 50–54.

Постановка проблеми. Нині проблема оцінювання ефективності діяльності органів та установ виконання покарань постала досить нагально. Це пов'язано з потребою дотримання Україною вимог міжнародно-правових актів щодо належного ставлення до засуджених, поваги до їхньої честі, гідності, незважаючи на вчинені ними злочини. Гуманізація покарання, гуманне ставлення до осіб, які відбувають покарання, забезпечення прав засуджених і свобода від будь-якої дискримінації визнаються на сьогоднішній день основними принципами взаємодії з особами, які засуджені до позбавлення волі. За допомогою застосування конкретних форм оцінювання діяльності органів та установ виконання покарань і їх посадових осіб можна здійснити реальне забезпечення та дотримання наведених вище принципів, їх ефективну імплементацію в національне законодавство.

Стан дослідження. Деякі проблемні питання діяльності органів та установ виконання покарань висвітлювали у своїх працях такі вчені, як: В. Б. Авер'янов, В. Д. Бакуменко, Ю. П. Битяк, А. М. Колот, В. Я. Малиновський, Н. П. Матюхіна, В. М. Плішкін, Г. О. Пономаренко, О. Ю. Оболенський, Т. О. Коломієць та ін. Проте нині недостатньо досліджено класифікацію форм оцінювання ефективності діяльності органів та установ виконання покарань. У чинному законодавстві не точно визначено конкретні форми оцінювання такої діяльності та не здійснено їх належного нормативно-правового закріплення. Лише деякі форми оцінювання можна виділити під час здійснення

аналізу законодавства, яке регулює діяльність органів та установ виконання покарань. Зокрема, йдеться про такі форми оцінювання, як ате-стація, проведення різного роду перевірок, щоденного, квартального, піврічного та річного оцінювання діяльності як усього органу в цілому, так і окремого його працівника.

Таким чином, **мета** статті полягає у здійсненні класифікації форм оцінювання ефективності діяльності органів та установ виконання покарань за різними критеріями, що, на нашу думку, є необхідним для більш детального та глибокого дослідження ефективності органів та установ виконання покарань на певних стадіях управлінської діяльності, їхніх певних дій, способів досягнення цілей тощо.

Виклад основного матеріалу. В юридичній літературі правову форму розуміють як зовнішній вираз здійснюваних дій [1, с. 186]. На думку С. О. Семко, форми діяльності суб'єктів публічної влади – зовнішнє вираження однорідних дій, операцій, процедур, які здійснюють органи публічної влади, їх структурні підрозділи й посадові особи для реалізації закріплених за ними функцій і компетенції [2, с. 129]. Погоджуємось із твердженням, відповідно до якого форми діяльності є виразом деяких дій суб'єктів чи суб'єктів окремих правовідносин. У таких формах закріплюється як загальна діяльність суб'єкта, так і діяльність щодо вирішення конкретних індивідуальних справ. Для детальнішого дослідження форм оцінювання ефективності діяльності органів та установ виконання покарань пропонуємо здійснити їх класифікацію за таким критерієм, як настання

юридичних наслідків, і розділити на два види: правові та неправові форми оцінювання. Як зазначає Г. В. Атаманчук, правові форми – це діяльність, яка пов'язана з виконанням юридично значущих дій у чітко встановленому законом порядку. Вони визначаються природою суб'єкта державної влади та його компетенцією у сфері здійснення державно-владних повноважень [3, с. 110]. З огляду на це правову форму оцінювання ефективності діяльності органів та установ виконання покарань варто розуміти як визначену на законодавчому рівні діяльність уповноважених суб'єктів на проведення оцінювання ефективності діяльності органів та установ виконання покарань та їх конкретних працівників, яка здійснюється на підставі відповідного нормативно-правового акта, що оцінює роботу органів чи установ виконання покарань, періодичність її проведення, а результати такої діяльності (оцінювання) закріплюються у конкретному нормативно-правовому акті та є підставою для застосування до працівників визначених заходів заохочення чи заходів дисциплінарної відповідальності. До правових форм оцінювання ефективності діяльності органів та установ виконання покарань, на нашу думку, варто віднести: атестації; проведення щоденного, квартального, піврічного та річного оцінювання; здійснення перевірок та ін. Неправові форми, як уважає, В. К. Колпаков, безпосереднього юридичного значення не мають і не спричиняють виникнення адміністративно-правових відносин. Такі форми або передують правовим (проведення ревізії, за результатами якої видається юридичний акт) або настають за ними (нарада з приводу реалізації правового акта) [4, с. 202]. До неправових форм оцінювання діяльності органів та установ виконання покарань, на нашу думку, варто віднести оцінювання роботи органів та установ виконання покарань самими засудженими, засобами масової інформації, громадськими організаціями, які захищають основні права засуджених, деякими громадянами.

Крім вищезазначених, форми оцінювання ефективності діяльності органів та установ виконання покарань можна класифікувати за об'єктом здійснення. Об'єкт оцінювання ефективності діяльності органів та установ виконання покарань варто розуміти як сукупність суспільних відносин, які виникають у діяльності органів та установ виконання покарань, їх посадових і службових осіб та стосуються виконання ними покладених на них законодавством і внутрішніми нормативно-правовими актами обов'язків. За критерієм об'єкта варто

виділити такі об'єкти діяльності: 1) державна служба в цілому; 2) конкретний орган чи конкретна установа виконання покарань; 3) окремих структурний підрозділ органу чи установи виконання покарань; 4) робота певного працівника органу чи установи виконання покарань.

Іншим критерієм класифікації форм оцінювання ефективності діяльності органів та установ виконання покарань є термін «здійснення оцінювання», за яким пропонуємо виділяти щоденне, квартальне, піврічне і річне оцінювання ефективності роботи органів та установ виконання покарань, їх службових і посадових осіб.

Наступним критерієм класифікації форм оцінювання ефективності діяльності органів та установ виконання покарань є час його проведення. Відповідно до цього критерію виділяють попереднє, оперативне та підсумкове оцінювання. Попереднє оцінювання ефективності діяльності органів та установ виконання покарань проводиться на стадії ухвалення відповідного рішення, яке стосується діяльності органів та установ виконання покарань. На думку науковців, попереднє оцінювання проводиться безпосереднім керівником органу, якому підпорядкований певний працівник. Попереднє оцінювання може, наприклад, здійснюватися стосовно забезпечення належних умов для тримання засуджених, яких переводять з однієї колонії в іншу, тобто у цьому випадку здійснюється перевірка камери для відбування покарання, куди буде поміщена така особа. Характерною особливістю цього виду оцінювання є його здійснення без застосування відповідних засобів та методів для його проведення.

Поточне, або оперативне, оцінювання полягає в оцінці діяльності та роботи органу чи установи виконання покарань, їх певного працівника, що здійснюється у досить короткий проміжок часу, тоді, коли цього потребують певні обставини. Оперативне оцінювання застосовується під час безпосереднього вчинення суб'єктами певних дій чи одразу після вчинення таких дій з метою надання подальшого правового оцінювання їхньої діяльності. Поточне (оперативне) оцінювання здійснюється як керівником органу, так і вищестоящим керівництвом.

Підсумкове оцінювання проводиться за підсумками роботи органу чи установи виконання покарань, що здійснювалась протягом певного періоду часу чи протягом виконання певного поставленого перед органом плану. Підсумкове оцінювання може проводитися і щодо кожної окремої особи – працівника органу. Підсумкове оцінювання може полягати в наданні відповідної інформації про роботу органу впродовж

певного часу, порівнянні цієї інформації з попередньою чи тією, яка була актуальною за цей же період минулого року, та ін. Така форма оцінювання є досить важливою та корисною для налагодження роботи органу, оскільки за підсумками роботи можна визначити ті чинники, які негативним чином впливають на ефективність роботи органів та установ виконання покарань, виявити ті проблемні питання, що потребують оперативного вирішення.

Іншим критерієм для здійснення оцінювання ефективності діяльності органів та установ виконання покарань варто назвати періодичність його проведення. Виділяють постійне, періодичне та позапланове оцінювання. Постійне оцінювання здійснюється протягом не визначеного часу, воно не обумовлено певними конкретно визначеними строками. Зазвичай воно здійснюється керівництвом виправної чи виховної установи стосовно як працівників та службовців, так і засуджених осіб. Оцінювання умов тримання засуджених осіб, стану дотримання працівниками дисципліни в установах виконання покарань покладається на керівників пенітенціарних установ. Періодичне оцінювання здійснюється із певною періодичністю, тобто через певні конкретно визначені проміжки часу. Такий вид оцінювання зазвичай визначається на законодавчому рівні. До таких видів оцінювання, наприклад, належать щоквартальне, піврічне, річне оцінювання, яке здійснюється у визначені часові проміжки.

До позапланового оцінювання ефективності діяльності органів та установ виконання покарань варто віднести проведення різного роду позапланових перевірок роботи органів та установ виконання покарань. Проведення такого позапланового оцінювання може бути зумовлене різними чинниками, серед яких особливе місце посідає виявлення певних прогалин під час проведення різних цільових чи комплексних перевірок, виявлення фактів порушення кримінального, кримінально-виконавчого та, законодавства про державну службу, антикорупційного законодавства тощо.

Ще одним критерієм класифікації форм оцінювання ефективності органів та установ виконання покарань є сфера дії, за яким виділяють внутрішнє та зовнішнє оцінювання. Характеризуючи наведені вище форми оцінювання діяльності, Л. Л. Приходченко внутрішнім вважає оцінювання, яке виконується власними силами державних органів влади. Причому автор робить акцент на тому, що треба розрізняти оцінювання, що проводиться вищим органом державної влади (внутрішньосистемне), та

оцінювання, що проводиться незалежним державним органом (надсистемне). У деяких випадках, коли коло суб'єктів оцінювання звужене тільки до учасників програми чи політики, такий процес оцінювання називається самооцінюванням. Зовнішнім є оцінювання із залученням незалежних експертів, комерційних консультантів, громадян, ЗМІ, клієнтів, державних комісій з розслідувань, аудиторських установ, аналітичних центрів [5]. Погоджуємось із такою позицією, оскільки дійсно внутрішнє оцінювання здійснюється уповноваженими (зазвичай вищестоящими) органами влади. Водночас зовнішнє оцінювання – це оцінювання діяльності органів та установ виконання покарань, що проводиться суб'єктами, які не пов'язані трудовими правовідносинами чи службовою підпорядкованістю з органом, який оцінюється, а виступають незалежними та самостійними суб'єктами оцінювання.

Оцінювання ефективності діяльності органів та установ виконання покарань може бути класифіковано за таким критерієм, як кількість суб'єктів, які підлягають оцінюванню. Так, доцільно виділити індивідуальну та групову форму проведення оцінювання. Під індивідуальну форму оцінювання підпадає одна, конкретно визначена особа. Перевіряється її діяльність, рівень знань, компетентності, професійності, фізичних можливостей тощо. Під час групового оцінювання здійснюється перевірка певної групи осіб (наприклад, працівників, які обіймають рівнозначні посади; працівників, які працюють в одному структурному підрозділі чи відділі, тощо.) За такою формою оцінювання досліджується не кожний внесок працівника в реалізацію загальної мети, а досягнення поставленої мети в цілому, всіма без винятку працівниками чи службовцями. У разі невиконання чи неналежного виконання певного завдання відповідальність покладається не на окремого працівника, а на відділ чи структурний підрозділ як цілісну одиницю.

Класифікація оцінювання ефективності діяльності органів та установ виконання покарань може здійснюватися і за формою проведення оцінювання. Відповідно до цього критерію оцінювання може бути усним і письмовим. Усне оцінювання ефективності діяльності органів та установ виконання покарань може здійснюватися під час особистого спілкування певного працівника з керівником органу чи структурного підрозділу, якому безпосередньо підпорядкований працівник чи службовець. До усних форм оцінювання належать співбесіда, інтерв'ю, усне тестування працівника, проведення дискусій

та ін. Формами оцінювання ефективності діяльності органів та установ виконання покарань, які виражаються у письмовій формі, можуть бути письмове тестування, заповнення відповідних анкет, виконання деяких письмових завдань, письмовий аналіз певних правових чи інших ситуацій тощо.

Окремим критерієм оцінювання ефективності діяльності органів та установ виконання покарань є виконання організаційних дій. Доцільно виділити здійснення організаційних дій в органі взагалі (всій пенітенціарній системі) та його окремому структурному підрозділі (певній установі виконання покарань, відділі, підрозділі тощо). Наприклад, здійснення організаційних дій як окремої форми ефективності оцінювання О. М. Бандурка розуміє як діяльність за такими напрямками: визначення організаційної структури підрозділів внутрішньої безпеки, їхньої штатної чисельності, розподіл завдань, функцій і повноважень між окремими підрозділами внутрішньої безпеки та їхніми працівниками, які об'єднуються терміном «правове забезпечення» і дають підстави говорити про наявність правових форм в організації їхньої діяльності, що можуть бути підставою виникнення, зміни чи припинення адміністративно-правових відносин. Більше того, деякі науковці правове забезпечення розглядають як один із напрямів (елементів) організації діяльності органів внутрішніх справ [6, с. 327]. Ми згодні з таким твердженням, оскільки дійсно ефективність діяльності органів та установ виконання покарань багато в чому залежить від того, наскільки вдало здійснено розстановку сил у самому структурному підрозділі, яким чином та між якими особами здійснено розподіл обов'язків працівників та службовців. Виконання належним чином організаційної роботи

органами та установами виконання покарань, забезпечення працівників усім необхідним для виконання своїх посадових обов'язків є однією з найважливіших умов для підвищення рівня та ефективності роботи працівників органів та установ виконання покарань.

Як **висновок** зазначимо, що форми оцінювання ефективності діяльності органів та установ виконання покарань можна класифікувати за різними критеріями, серед яких: настання юридичних наслідків, термін, час, періодичність проведення, кількість суб'єктів, об'єкт оцінювання тощо. Проте головною проблемою залишається нормативно-правове закріплення форм оцінювання діяльності органів та установ виконання покарань, закріплення критеріїв їх класифікації. На нашу думку, необхідно на рівні окремого закону України «Про оцінювання ефективності діяльності органів та установ виконання покарань» не тільки визначити перелік основних форм оцінювання ефективності діяльності державного органу, а й закріпити правовий механізм їх утілення, порядок і періодичність їх застосування та ін. На наше бачення, у такому законі слід визначити: які форми оцінювання ефективності діяльності органів та установ виконання покарань, їх посадових та службових осіб мають бути застосовані до особи, яка тільки приступила до роботи; форми оцінювання ефективності діяльності особи, яка вже тривалий час пропрацювала на певній посаді, тощо. Важливість ухвалення такого закону зумовлена зростанням вимог до осіб, які працюють в пенітенціарних установах, що виражається не тільки в їх професійній компетенції, але й у моральних, психологічних, психічних якостях та інших важливих рисах характеру особи (ввічливості, людяності, гуманізмі та ін.).

Список використаних джерел

1. Андрійко О. Ф. Державний контроль в Україні: організаційно-правові засади / О. Ф. Андрійко ; НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. – Київ : Наук. думка, 2004. – 300 с.
2. Семко С. О. Організаційні форми роботи представницьких органів місцевого самоврядування в Україні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / Семко Світлана Олегівна. – Харків, 2011. – 237 с.
3. Атаманчук Г. В. Государственное управление (организационно-функциональные вопросы) : учеб. пособие / Г. В. Атаманчук. – М. : Экономика, 2000. – 302 с.
4. Колпаков В. К. Адміністративне право України : підручник / В. К. Колпаков, О. В. Кузьменко. – Київ : Юрінком Інтер, 2003. – 544 с.
5. Приходченко Л. Л. Роль контролю, моніторингу та оцінки у розробці та реалізації програм та проектів регіонального розвитку в контексті адаптації до євростандартів [Електронний ресурс] / Приходченко Л. Л. // Теоретичні та прикладні питання державотворення. – 2007. – Вип. 1. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/old_jrn/e-journals/tppd/2007-1/07pllkae.htm/odyframe.htm.
6. Бандурка О. М. Управління в органах внутрішніх справ України : підручник / О. М. Бандурка. – Харків : Ун-т внутр. справ, 1998. – 480 с.

Надійшла до редколегії 01.02.2016

КРУГЛОВА А. Е. КЛАССИФИКАЦИЯ ФОРМ ОЦЕНИВАНИЯ ЭФФЕКТИВНОСТИ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ОРГАНОВ И УЧРЕЖДЕНИЙ ИСПОЛНЕНИЯ НАКАЗАНИЙ

Осуществлена классификация форм оценки эффективности деятельности органов и учреждений исполнения наказаний по определённым критериям: по объекту, времени, периодичности, субъектному составу, форме проведения и т. п., предоставлено их краткую характеристику, а также предложено на уровне отдельного закона Украины «Об оценке эффективности деятельности органов и учреждений исполнения наказаний» закрепить формы проведения оценки, правовой механизм их реализации, порядок и периодичность их применения.

Ключевые слова: классификация, форма, оценивание, эффективность, учреждение исполнения наказаний, нормативно-правовой акт.

KRUHLOVA A. Y. CLASSIFICATION OF THE FORMS EVALUATING THE EFFECTIVENESS OF THE ACTIVITIES OF PENAL AGENCIES AND INSTITUTIONS

The article's objective is the implementation of the classification of the forms of evaluating the effectiveness of the activities of penal agencies and institutions on various criteria, because it is necessary for a more detailed and in-depth study of the effectiveness of penal agencies and institutions at certain stages of management, their specific actions, methods of achieving the objectives, etc.

The relevance of this theme is that the efficiency of any state authority is always a priority research for both scholars and practitioners. One of the most effective mechanisms to determine, along with the further improvement of the work of the state authorities in the country is the evaluation of their work, the study of some aspects of their work that in some way affect their performance.

Now the problem of evaluating the effectiveness of the activities of penal agencies and institutions is quite urgent. This is due to the need to respect the demands of international and legal acts by Ukraine concerning the proper treatment of the detainees, respect for their dignity, despite the crimes committed by them. Using specific forms of evaluating the activities of penal agencies and institutions and their officials it is possible to realize the real adherence to and implementation of the above principles, their effective implementation into national legislation.

The author of this article has accomplished the classification of the forms of evaluating the effectiveness of the activities of penal agencies and institutions according to certain criteria, object, time, frequency, subjective composition, form of conduction, etc.; the author has provided their brief characteristics, as well as stated the need to consolidate the forms of conducting evaluation, legal mechanism for their implementation, procedure and frequency of their use on the level of a separate Law of Ukraine «On Evaluating the Effectiveness of the Activities of Penal Agencies and Institutions».

Keywords: classification, form, evaluation, efficiency, penal institution, legal act.

УДК 349.415(477)

О. М. МУЗИЧУК,

доктор юридичних наук, професор,

декан факультету № 1 (слідства)

Харківського національного університету внутрішніх справ

**СИСТЕМА КОНТРОЛЬНО-НАГЛЯДОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ
У СФЕРІ ЗЕМЕЛЬНИХ ВІДНОСИН В УКРАЇНІ:
СУЧАСНИЙ СТАН І ШЛЯХИ ВДОСКОНАЛЕННЯ**

Розглянуто сучасний стан контрольно-наглядової діяльності у сфері земельних відносин в Україні. Визначено основні чинники, які впливають на ефективність такої діяльності, проаналізовано їх зміст. Окреслено основні напрямки вдосконалення системи адміністративно-правового забезпечення контрольно-наглядової діяльності у сфері земельних відносин в Україні.

Ключові слова: контрольно-наглядова діяльність, адміністративно-правове забезпечення, нормативно-правове регулювання, чинники ефективності, земельні відносини.

Muzychuk, O.M. (2016), "The system of control and supervisory activities in the sphere of land relations in Ukraine: current state and ways of improvement" ["Systema kontrolno-nahliadovoi diialnosti u sferi zemelnykh vidnosyn v Ukraini: suchasnyi stan i shliakhy vdoskonalennia"], *Pravo i Bezpeka*, No. 1, pp. 54–58.

Постановка проблеми. Наявна в Україні система адміністративно-правового забезпечення контрольно-наглядової діяльності у сфері земельних відносин перебуває сьогодні у вкрай недосконалості, є малоефективною через низку суттєвих вад і потребує невідкладного вдосконалення та відповідної адаптації до сучасних соціально-економічних реалій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання здійснення контрольно-наглядової діяльності у сфері земельних відносин розглядалися у працях С. Боголюбова, Д. Бусуйок, Т. Кичилук, В. Курило, М. Климишина, Г. Ларіонова, І. Орехової, О. Світличного, В. Семчика, С. Хом'яченко та ін. Але, незважаючи на велику кількість наукових праць з окремих питань організації та здійснення контрольно-наглядової діяльності у сфері земельних відносин, комплексного дослідження чинників, що впливають на її ефективність та мають бути враховані під час визначення можливих шляхів і напрямків удосконалення існуючої системи адміністративно-правового забезпечення контрольно-наглядової діяльності у сфері земельних відносин в Україні, на сьогодні немає.

Метою статті є дослідження сучасного стану системи контрольно-наглядової діяльності у сфері земельних відносин в Україні, що передбачає визначення основних чинників, які впливають на функціонування та розвиток цієї системи, аналіз їх змісту, а також визначення можливих шляхів удосконалення контрольно-наглядової діяльності у сфері земельних відносин.

Виклад основного матеріалу. За період проведення земельної реформи у сфері земельних відносин в Україні накопичилася значна кількість проблем, найгострішими з яких залишаються недосконалисть державного управління земельними відносинами, в тому числі й щодо контролю за раціональним використанням та охороною земель, нерозвиненість автоматизованої системи ведення Державного земельного кадастру, брак дієвого механізму економічного стимулювання використання й охорони земель тощо. Очікує свого вирішення і проблема встановлення меж державного втручання в регулювання відносин власності на землю, а також забезпечення використання земельних ділянок із дотриманням принципу законності як одного з найважливіших конституційних принципів у цій сфері [1, с. 353–354].

Складна ситуація, що виникла у сфері земельних відносин, спричинена низкою факторів, насамперед:

– відсутністю виваженої державної земельної політики та механізму її реалізації;

– відсутністю ефективної системи фінансово-економічного та землепорядного механізму регулювання земельних відносин і землекористування;

– непослідовністю державної політики щодо комплексного розвитку земельного законодавства, фінансування здійснення землеустрою й ведення Державного земельного кадастру, формування інвестиційно привабливого землекористування;

– браком комплексного підходу та неврахуванням історичних факторів у реформуванні системи Державного земельного кадастру та створенні державної системи реєстрації речових прав на нерухоме майно та їх обмежень;

– недооцінкою складності, масштабів і специфіки зміни земельних відносин у ході проведення економічних реформ;

– невдалим запозиченням правових інститутів і механізмів, які використовуються в країнах із розвинутою ринковою економікою;

– дублюванням функцій центральними та місцевими органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування тощо [2, с. 3–4].

Сучасні фахівці в галузі земельного права відзначають, що через численні системні прорахунки та недостатнє ресурсне забезпечення земельної реформи більшість цілей реформування дотепер залишаються не досягнутими. Зокрема, стосовно контрольно-наглядової діяльності у сфері земельних відносин слід відзначити, що:

– на сьогодні є незавершеними нормативно-правова та методична бази контрольної діяльності;

– створена система державного управління земельними ресурсами, що приділяє основну увагу перерозподілу землі як майна, не вирішуючи проблему охорони земель як основи національного багатства, не є ефективною;

– належним чином не здійснюється моніторинг земель, остаточно не впорядковане ведення Державного земельного кадастру, що унеможливує ефективне гарантування прав на землю й дієвий державний контроль за використанням та охороною земель;

– постійно збільшується кількість правопорушень земельного законодавства та норм раціонального природокористування, що свідчить про недосконалисть організаційно-правових механізмів контролю за використанням та охороною земель [3].

До негативних факторів, які набувають свого розвитку і можуть звести нанівець зусилля, спрямовані на забезпечення ефективного регулювання контрольно-наглядової діяльності у

сфері земельних відносин, експерти відносять: нестабільність законодавства (вітчизняна правотворча діяльність характеризується спонтанністю формування як законодавчих, так і підзаконних нормативних актів, причому ухвалені акти досить часто зазнають суттєвих змін, а їх положення відзначаються нечіткістю та розмитістю змісту); кризу правової свідомості та правовий нігілізм у певній частині суспільства [4, с. 33–34]. Серед найгостріших проблем у цій галузі також називають: відсутність цілісної концепції розвитку земельних відносин; незавершеність земельного законодавства; низьку ефективність державного управління земельними ресурсами та землекористуванням; відсутність автоматизованої системи ведення Державного земельного кадастру як обов'язкового елемента гарантування прав власності на землю; недосконалість контрольних процедур [4, с. 33–34].

Проблеми у сфері контролю за раціональним використанням та охороною земель значною мірою зумовлені незавершеністю процесу інвентаризації й автоматизації системи ведення Державного земельного кадастру, недосконалістю землевпорядної документації та недостатністю нормативно-правового забезпечення, майже повною відсутністю освітньої та просвітницької роботи, низькою інституціональною спроможністю відповідних органів виконавчої влади [5].

До основних чинників, що суттєво гальмують розвиток правового регулювання контрольно-наглядової діяльності у сфері земельних відносин, слід також віднести відсутність чіткого законодавчого визначення правового статусу органів виконавчої влади і, як наслідок, відсутність належного законодавчого розмежування повноважень центральних і місцевих органів державної влади щодо здійснення контрольно-наглядової діяльності у сфері земельних відносин, дублювання функцій органів виконавчої влади та місцевого самоврядування щодо здійснення контрольно-наглядової діяльності у сфері земельних відносин, що призводить до численних порушень земельного законодавства, зокрема до необґрунтованої зміни цільового призначення земель сільськогосподарського призначення, масової забудови родючих земель без урахування вимог планування територій і законодавчого принципу пріоритетності використання таких земель для сільськогосподарського використання, а також до низького рівня ефективності використання зазначених земель тощо [6, с. 285].

Більшість сучасних дослідників також відзначають, що поряд із недоліками правової регламентації даються взнаки й загальні структур-

ні та функціональні вади галузевого управління, зокрема неефективність взаємодії, відсутність міжгалузевої та міжрегіональної координації, зародковий стан громадського контролю, недостатнє фінансування, організаційні недоліки, слабе матеріально-технічне забезпечення [6, с. 285]. Не адаптована до соціально-економічних реалій, існуюча система контрольно-наглядової діяльності у сфері контролю за використанням та охороною земель є малоефективною, майже не здатною до саморозвитку. На сьогодні належним чином не виконуються вимоги щодо виведення частини земель з обробки, консервації та рекультивациі деградованих земель, проведення обов'язкових меліоративних заходів, розширення фонду земель лісогосподарського призначення та природно-заповідних територій до середньоєвропейського рівня тощо [7, с. 87].

Отже, сучасна система адміністративно-правового забезпечення контрольно-наглядової діяльності у сфері земельних відносин знаходиться в недосконалому, незавершеному стані, потребує невідкладного та суттєвого покращення її ефективності. У більшості розвинених держав вдосконалення системи контролю в земельній сфері безпосередньо пов'язується з посиленням заходів державного контролю за використанням, збереженням та охороною особливо цінних земель і сільськогосподарських угідь як основи продовольчої безпеки держави, концентрацією всіх функцій державного контролю за використанням та охороною земель до одного державного відомства; контролем за забезпеченням державних гарантій прав на землю, продовженням термінів прав на землю, спрощенням системи загального доступу до землі та системи земельно-іпотечного кредитування; розвитком системи моніторингу земель, їх охорони [8, с. 3]. В Україні вдосконалення сучасної системи контрольно-наглядової діяльності у сфері земельних відносин має пов'язуватися, насамперед, із забезпеченням дієвого державного контролю за раціональним використанням та охороною земель шляхом гарантування конституційних прав на землю та захисту земельної власності, дотримання законності в земельних правовідносинах, підвищення ефективності нормативно-правового забезпечення контрольної діяльності [4, с. 61; 2, с. 6].

Висновки. Новий етап реформування земельних відносин в Україні потребує змін в існуючій системі регламентації та забезпечення контрольно-наглядової діяльності в розглядуваній галузі. Аналіз чинних нормативно-правових актів, які регулюють земельні відносини в Україні, свідчить, що для вирішення проблем,

які виникають у процесі регулювання контрольно-наглядової діяльності в цій сфері, потрібні подальше вдосконалення та розвиток правової бази, зокрема внесення відповідних доповнень і змін у чинні закони, ухвалення нових законодавчих актів та інших нормативно-правових документів, спрямованих на регламентацію контрольно-наглядової діяльності у сфері земельних відносин в Україні.

До основних напрямків удосконалення національного законодавства, що регламентує контрольно-наглядову діяльність у сфері земельних відносин, на сучасному етапі слід віднести:

- перегляд та оновлення нормативно-правової бази шляхом скасування старих норм, які не відповідають нормам чинних законів і сучасному стану розвитку контрольної діяльності у сфері земельних відносин, усунення суперечностей (колізій), посилення законопроектної діяльності щодо забезпечення контролю у сфері земельних відносин;
- систематизацію й узгодження нормативних актів, які стосуються регулювання кон-

трольно-наглядової діяльності у сфері земельних відносин на всіх рівнях;

- розвиток нормативно-правової бази в частині вдосконалення заходів адміністративної відповідальності за порушення земельного законодавства;
- законодавче розмежування повноважень органів державної влади та місцевого самоврядування щодо управління земельними ресурсами й здійснення контролю у сфері земельних відносин;
- удосконалення норм чинного законодавства, які регулюють питання реалізації процедур контролю у сфері земельних відносин;
- законодавче забезпечення створення та діяльності координаційних органів щодо здійснення контролю за використанням та охороною земель в Україні;
- гармонізацію національної законодавчої бази щодо забезпечення контрольно-наглядової діяльності у сфері земельних відносин зі стандартами Європейського Союзу.

Список використаних джерел

1. Правове регулювання екологічних, аграрних та земельних відносин в Україні: сучасний стан і напрями вдосконалення : монографія / [А. П. Гетьман, М. В. Шульга, А. М. Статівка та ін.] ; за ред. А. П. Гетьмана та В. Ю. Уркевича. – Харків : Право, 2012. – 448 с.
2. Мартин А. Г. Розвиток земельних відносин в Україні у середньостроковій перспективі: цілі та завдання / А. Г. Мартин // Землеустрій і кадастр. – 2010. – № 3. – С. 10–19.
3. Мартин А. Г. Стан земельних відносин як стримуючий фактор розвитку продуктивних сил України [Електронний ресурс] / А. Г. Мартин, Т. О. Євсюков. – Режим доступу: <http://zsu.org.ua/andrij-martin/97-2011-08-26-14-15-18>.
4. Третяк А. М. Управління земельними ресурсами : навчальний посібник / А. М. Третяк, О. С. Дорош ; за ред. проф. А. М. Третяка. – Вінниця : Нова книга, 2006. – 360 с.
5. Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2020 року : закон України від 21 груд. 2010 р. № 2818-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2011. – № 26. – Ст. 218.
6. Лісова Т. В. Проблеми правового регулювання управління у сфері використання й охорони земель в умовах сучасної земельної реформи / Т. В. Лісова // Право і Безпека. – 2011. – № 2 (39). – С. 285–289.
7. Ярмиш О. Правове забезпечення земельної реформи в Україні / Ярмиш Олександр, Гуржій Тарас // Вісник Київського національного торговельно-економічного університету. – 2014. – № 1 (93). – С. 83–92.
8. Шарий Г. Проблеми державного управління земельними ресурсами та основні шляхи завершення земельної реформи в Україні [Електронний ресурс] / Г. Шарий // Демократичне врядування. – 2008. – Вип. 2. – [7] с. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/old_jrn/e-journals/DeVr/2008_2/fail/Sharyj.pdf.

Надійшла до редколегії 19.02.2016

МУЗЫЧУК А. Н. СИСТЕМА КОНТРОЛЬНО-НАДЗОРНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В СФЕРЕ ЗЕМЕЛЬНЫХ ОТНОШЕНИЙ: СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ И ПУТИ УСОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ

Рассмотрено современное состояние контрольно-надзорной деятельности в сфере земельных отношений в Украине. Определены основные факторы, влияющие на эффективность такой деятельности, проанализировано их содержание. Очерчены основные направления усовершенствования системы состояния административно-правового обеспечения контрольно-надзорной деятельности в сфере земельных отношений в Украине.

Ключевые слова: контрольно-надзорная деятельность, административно-правовое обеспечение, нормативно-правовое регулирование, факторы эффективности, земельные отношения.

MUZYCHUK O. M. THE SYSTEM OF CONTROL AND SUPERVISORY ACTIVITIES IN THE SPHERE OF LAND RELATIONS IN UKRAINE: CURRENT STATE AND WAYS OF IMPROVEMENT

The current state of control and supervisory activities in the sphere of land relations in Ukraine has been considered. The main factors that influence the effectiveness of such activities have been determined; their content has been analyzed. The basic directions of improving the system of administrative and legal provision of control and supervisory activities in the sphere of land relations in Ukraine have been outlined.

It is noted that a new phase of the reform of land relations in Ukraine requires changes in the existing system of regulation and to ensure control and supervisory activities within the researched branch. Analysis of the current normative and legal acts regulating the land relations in Ukraine indicates that to solve problems that arise in the process of regulating control and supervisory activities in this sphere, require further improvement and development of the legal base, in particular making appropriate amendments and alterations into the current laws, the adoption of new laws and other legal documents aimed at regulating the control and supervisory activities in the sphere of land relations in Ukraine.

The main directions of improving national legislation regulating the control and supervisory activities in the sphere of land relations have been determined.

It is emphasized that improvement of the current system of control and supervisory activities in the sphere of land relations should be associated primarily with the provision of effective state control over rational use and protection of lands by guaranteeing constitutional rights on land and protection of land ownership, the rule of law in land relations, increase of efficiency of legal provision of control activities.

Keywords: control and supervisory activities, administrative and legal provision, normative and legal regulation, efficiency factors, land relations.

УДК 342.9

О. Ю. ПРОКОПЕНКО,

кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник,
завідувач кафедри тактико-спеціальної підготовки
факультету № 3 (підрозділів поліції превентивної діяльності)
Харківського національного університету внутрішніх справ

ЩОДО ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ «СУБ'ЄКТ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВОПОРЯДКУ В РЕГІОНІ»

На основі дослідження наукових поглядів різних учених на етимологію та зміст основного поняття «суб'єкт» зроблено висновок про те, що під суб'єктами забезпечення правопорядку в регіоні слід розуміти суб'єктів таких правовідносин (а не суб'єктів права), оскільки вони наділені конкретним, визначеним на законодавчому рівні обсягом повноважень – мають юридичний обов'язок щодо здійснення діяльності із забезпечення правопорядку та користуються в цьому зв'язку відповідними правами, тобто є реальними учасниками таких суспільних відносин, врегульованих правом.

Ключові слова: суб'єкт, забезпечення правопорядку, суб'єкт права, суб'єкт правовідносин, правоздатність, дієздатність.

Prokopenko, O.Y. (2016), "On determining the concept «subject of keeping public order in the region»" ["Shchodo vyznachennia poniattia «subiekt zabezpechennia pravoporiadku v rehionii»"], *Pravo i Bezpeka*, No. 1, pp. 58–63.

Постановка проблеми. На сучасному етапі розвитку. Українська держава обрала курс на глибоке реформування політичних, соціальних, економічних, духовних та інших основ суспільного і державного життя. Зміни, що відбуваються, несуть в собі величезний позитивний заряд і спрямовані на подальший розвиток суспільства. Однак проведені реформи, не ма-

ючи під собою необхідної бази й досвіду здійснення, призвели до кризи, розриву зв'язків, які існували раніше, зміни системи цінностей, нестійкості. В цих умовах особливо необхідний потужний стабілізуючий фактор, роль якого в більшій мірі виконують закон і правопорядок. Тому саме суб'єкти забезпечення правопорядку покликані стати міцним фундаментом

нормального функціонування і поступового розвитку держави та суспільства.

Стан дослідження. Проблематиці дослідження суб'єктів забезпечення правопорядку в регіоні, на нашу думку, приділено недостатньо уваги серед науковців. Проте зауважимо, що деякі аспекти цього питання розглядалися у роботах таких вчених, як: М. С. Городецька, О. О. Джураєв, М. М. Добкін, І. П. Голосніченко, С. М. Гусаров, О. В. Негодченко, В. І. Олефір, В. Ф. Опришко, М. Ф. Орзіх, П. М. Рабинович, О. П. Рябченко, А. О. Селіванов, В. В. Копейчиков, Ю. Ф. Кравченко, І. О. Луговий, В. А. Малахов та інші. Тому **метою** статті є дослідити наукові підходи щодо визначення поняття «суб'єкт», дати власне визначення суб'єкта забезпечення правопорядку в регіоні.

Виклад основного матеріалу. Поняттям «суб'єкт» активно оперували ще в часи античної філософії, де ним (subjectus) позначали те, що лежить внизу, знаходиться в основі. Зокрема, авторський колектив філософського енциклопедичного словника звертає увагу на те, що ще Аристотель, розглядаючи досліджуване поняття, позначає ним й індивідуальне буття, й матерію – неформлену субстанцію [1, с. 633]. Вітчизняний фахівець В. Л. Петрушенко у своєму філософському словнику зазначає, що суб'єкт – це вихідне поняття судження, до якого відносяться всі інші його складові, наприклад предикат. На думку вченого, крім вищенаведеного, поняття «суб'єкт» можна визначити як людину, як вихідне джерело, епіцентр життєвої та пізнавальної активності – індивідуальної або суспільної. У різних напрямках філософії, звертає увагу науковець, під досліджуваним поняттям розуміють різні сутності. При цьому в більшості напрямків філософії поняття суб'єкт позначає людину як активне начало соціальних і культурних процесів, пізнання, комунікації [2, с. 199]. Як зауважують у філософських колах з приводу вищенаведеного, тлумачення поняття «суб'єкт» як активного початку в пізнавальному процесі відкрило шлях до дослідження умов і форм цього процесу, його суб'єктивних передумов. При цьому наголошується, що найважливіший внесок у питання визначення природи досліджуваного поняття свого часу був зроблений такими мислителями, як Кант і Гегель. Зокрема, перший розкрив деякі істотні закони внутрішньої організації суб'єкта, що робить можливим досягнення загального та необхідного знання (вчення про категорії як форми регуляції мислення та про категоріальний синтез, уявлення суб'єкта як родового, що вміщує в собі весь історичний досвід пізнання). У свою

чергу, Гегель виробив тезу про соціально-історичну природу суб'єкта, для якого пізнання є надіндивідуальний процес, що розгортається на основі тотожності суб'єкта (під яким розуміється абстрактний дух) та об'єкта. Водночас, наголошують учені, діалектичний матеріалізм радикально розширює розуміння поняття «суб'єкт», безпосередньо пов'язуючи його з категорією практики. У такому випадку суб'єкт виступає як суб'єкт предметно-практичної діяльності, а не одного лише пізнання. Це поновому пояснює й соціально-історичну природу суб'єкта: з точки зору марксизму індивід виступає як суб'єкт з властивою йому самосвідомістю, оскільки він певною мірою опанував створений людством світ культури – знаряддями предметно-практичної діяльності, формами мови, логічними категоріями, нормами естетичних і моральних оцінок тощо. Звертається увага, що активна діяльність суб'єкта є умовою, завдяки якій той чи інший фрагмент об'єктивної реальності виступає як об'єкт, даний суб'єкту в формах його діяльності [1, с. 633–644].

Цікавим є той факт, що в сучасному значенні досліджуване поняття починає використовуватися тільки із XVII століття – як позначення психолого-теоретико-пізнавального Я, що протиставляється чомусь іншому – не-Я, предмету, об'єкту, або як позначення об'єктивованого Я, тобто індивіда, котрому протистоїть, протиставляється об'єкт та котрий направляє на цей об'єкт своє пізнання або дію, – у цьому відношенні він виступає як «суб'єкт пізнання», «суб'єкт дії» [3, с. 441]. В сучасній українській мові поняття «суб'єкт» тлумачать як: істоту, котра здатна до пізнання навколишнього світу, об'єктивної дійсності й до цілеспрямованої діяльності; особу (групу осіб), організацію тощо, яким належить активна роль у певному процесі, акті; особу чи організацію як носіїв певних прав та обов'язків; людину як носія певних фізичних і психічних якостей; людину як об'єкта дослідження; людину, особу тощо [4, с. 1408–1409]. Таким чином, аналіз вищенаведених точок зору свідчить, що під суб'єктом у загальнотеоретичному аспекті слід розуміти індивіда або групу індивідів. З огляду на специфіку нашої наукової праці – її юридичну спрямованість необхідним також є аналіз позицій учених-правознавців щодо сприйняття явища, що досліджується.

Так, авторський колектив сучасної правової енциклопедії оперує терміном «суб'єкт права», під яким розуміють фізичну або юридичну особу, поведінка якої регулюється нормами права, за наявності в неї ознак правоздатності

та дієздатності. При цьому вчені наголошують на тому, що суб'єкт права виступає необхідним елементом правовідносин [5, с. 336]. З огляду на вищенаведене визначення поняття «суб'єкт права» необхідним є з'ясування сутності таких його складових, як правовідносини, правоздатність і дієздатність. Так, відомий вітчизняний учений-правознавець О. Ф. Скакун зазначає, що правовідносини являють собою врегульовані нормами права вольові суспільні відносини, що виражаються в конкретному зв'язку між правомочними та зобов'язаними суб'єктами – носіями суб'єктивних юридичних прав, обов'язків, повноважень і відповідальності – й забезпечуються державою [6, с. 345]. Дещо схоже визначення поняття правовідносин надають і в юридичній енциклопедичній літературі, зокрема визначають їх як суспільні відносини, що виникають на основі норм права, учасники яких є носіями суб'єктивних прав та юридичних обов'язків [7, с. 694]. Водночас для повного розуміння такого складного юридичного явища, як правовідносини, необхідним є наведення їх характерних ознак, серед яких виділяють те, що вони: виникають, припиняються або видозмінюються, як правило, на основі норм права в разі настання передбачених правовою нормою фактів; становлять різновид суспільних відносин, соціальний зв'язок; мають, як правило, двосторонній характер та є особливою формою взаємного зв'язку між конкретними суб'єктами через їхні права, обов'язки, повноваження та відповідальність, що закріплені у правових нормах; охороняються державою, забезпечуються заходами державного впливу; є ідеологічними відносинами; є вольовими відносинами [6, с. 346–347]. Таким чином, під час здійснення будь-якої легітимної діяльності, в тому числі пов'язаної із забезпеченням правопорядку в регіоні, виникають, розвиваються змінюються та припиняються визначені та врегульовані нормами права суспільні відносини (правовідносини), провідне місце у структурі яких посідають їх суб'єкти – фізичні та юридичні особи.

Іншими елементами, сутність яких необхідно з'ясувати, є правоздатність і дієздатність. Зазначимо, що в сукупності вищенаведені елементи утворюють єдине правове явище – правосуб'єктність. В юридичній енциклопедичній літературі з приводу визначення сутності останньої зазначають, що вона являє собою здатність фізичних та юридичних осіб у встановленому порядку бути суб'єктами права, тобто носіями суб'єктивних прав та юридичних обов'язків. Звертається увага на те, що правосуб'єктність може бути кількох видів: загальна –

здатність особи бути учасником правовідносин взагалі; галузева – здатність особи бути учасником правовідносин, які регулюються нормами тієї чи іншої галузі права; спеціальна – здатність суб'єкта бути учасником певного кола правовідносин у межах даної галузі права [8, с. 50]. Зокрема, О. Ф. Скакун категорію «правосуб'єктність» розкриває як соціально-юридичну властивість особи, що має дві сторони – соціальну та юридичну. При цьому, зауважує вчена, соціальна сторона виражається в тому, що правосуб'єктність – це закономірний результат суспільного розвитку існуючих у ній соціальних зв'язків; визнання потреб та інтересів особи самим суспільством. Юридична ж сторона знаходить свій прояв у формальній, юридичній фіксації ознак суб'єкта права [6, с. 518].

Якщо вести мову про такий складовий елемент правосуб'єктності, як правоздатність, слід зазначити, що він отримав своє законодавче закріплення в положеннях Цивільного кодексу України від 16 січня 2003 р. Так, відповідно до вищенаведеного нормативно-правового акта правоздатність визнається як за фізичною, так і за юридичною особою. Зокрема, в ст. 25 зазначеного кодифікованого акта законодавства встановлено, що цивільна правоздатність фізичної особи – це здатність мати цивільні права й обов'язки, що мають усі фізичні особи. При цьому цивільна правоздатність фізичної особи виникає в момент її народження, а у випадках, установлених законом, охороняються інтереси зачатої, але ще не народженої дитини. В деяких випадках, установлених законом, здатність мати окремі цивільні права та обов'язки може пов'язуватися з досягненням фізичною особою відповідного віку. У ст. 26 ЦК України визначено обсяг цивільної правоздатності фізичної особи: всі фізичні особи є рівними в здатності мати цивільні права й обов'язки; фізична особа має всі особисті немайнові права, встановлені Конституцією України та ЦК України; фізична особа здатна мати всі майнові права, що встановлені законодавством; фізична особа здатна мати інші цивільні права, що не встановлені Конституцією України, ЦК України, іншим законом, якщо вони не суперечать закону та моральним засадам суспільства; фізична особа здатна мати обов'язки як учасник цивільних відносин. У свою чергу, сутність цивільної правоздатності юридичної особи розкривається в ст. 91 ЦК України. Так, відповідно до вищенаведеної норми під останньою слід розуміти здатність юридичної особи мати такі самі цивільні права й обов'язки, які має фізична особа, крім тих, які за своєю природою

можуть належати лише людині. Цивільна правоздатність юридичної особи виникає з моменту її створення та припиняється з дня внесення до Єдиного державного реєстру запису про її припинення. Цивільна правоздатність юридичної особи може бути обмежена лише за рішенням суду. Юридична особа може здійснювати окремі види діяльності, перелік яких встановлюється законом, після одержання нею спеціального дозволу (ліцензії) [9]. Як зазначає О. Ф. Скакун, правоздатність становить природну властивість, яка виникає з народження і являє собою своєрідне «право на право», що не може реалізуватися поза відповідною поведінкою її власника. Правоздатність, наголошує науковець, слугує передумовою наділення особи правом, має стабільність, незмінність і не залежить від вікових та особистих якостей людини [6, с. 522].

Сутність дієздатності так само, як і досліджуваного вище поняття, закріплено на законодавчому рівні в положеннях Цивільного кодексу України. Так, згідно зі ст. 30 кодексу цивільною дієздатністю фізичної особи є її здатність своїми діями набувати для себе цивільних прав і самостійно їх здійснювати, а також здатність своїми діями створювати для себе цивільні обов'язки, самостійно їх виконувати та нести відповідальність у разі їх невиконання. При цьому цивільну дієздатність має фізична особа, яка усвідомлює значення своїх дій та може керувати ними. Обсяг цивільної дієздатності фізичної особи встановлюється ЦК України та може бути обмежений виключно у випадках і в порядку, встановлених законом. Зокрема, фізична особа може мати часткову, неповну, обмежену та повну цивільну дієздатність. Фізична особа, яка не досягла 14 років (малолітня особа), наділена частковою цивільною дієздатністю та має право: самостійно вчиняти дрібні побутові правочини; здійснювати особисті немайнові права на результати інтелектуальної, творчої діяльності, що охороняються законом. Неповна цивільна дієздатність фізичної особи визнається за нею у віці від 14 до 18 років. Окрім наведених вище прав, така особа правомочна: самостійно розпоряджатися своїм заробітком, стипендією або іншими доходами; самостійно здійснювати права на результати інтелектуальної, творчої діяльності, що охороняються законом; бути учасником (засновником) юридичних осіб, якщо це не заборонено законом або установчими документами юридичної особи; самостійно укладати договір банківського вкладу (рахунку) та розпоряджатися вкладом, внесеним нею на своє ім'я (грошовими коштами на рахунок).

Що стосується обмеженої цивільної дієздатності, то суд може обмежити цивільну дієздатність фізичної особи, якщо вона: страждає на психічний розлад, який істотно впливає на її здатність усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними; зловживає спиртними напоями, наркотичними засобами, токсичними речовинами, азартними іграми тощо і тим ставить себе чи свою сім'ю, а також інших осіб, яких вона за законом зобов'язана утримувати, в скрутне матеріальне становище. Зрештою, повна цивільна дієздатність визнається за фізичною особою, яка досягла 18 років (повноліття) [9]. Слід зазначити, що фізична особа може набути цивільної дієздатності у повному обсязі й до настання повноліття. Так, поперше, вищенаведене стає можливим унаслідок реєстрації шлюбу фізичної особи, яка не досягла повноліття, з моменту реєстрації шлюбу. По-друге, може бути здійснена так звана емансипація неповнолітньої особи, за правилами якої повна цивільна дієздатність може бути надана фізичній особі, яка досягла 16 років і: працює за трудовим договором; записана матір'ю або батьком дитини; бажає займатися підприємницькою діяльністю. До речі, надання повної цивільної дієздатності провадиться за рішенням органу опіки та піклування за заявою заінтересованої особи і за письмовою згодою батьків (усиновлювачів) або піклувальника, а в разі відсутності такої згоди повна цивільна дієздатність може бути надана за рішенням суду [9]. Як зауважує з приводу вищенаведеного А. Домбругова, правове значення емансипації насамперед полягає в тому, що неповнолітньому більше не потрібно одержувати згоду батьків (усиновлювачів) або піклувальників на вчинення правочинів, які він не міг відповідно до законодавства укладати самостійно до набуття повної дієздатності. Крім того, батьки (усиновлювачі) чи піклувальник емансипованої особи не несуть відповідальності за її зобов'язаннями [10, с. 16]. Отже, слід погодитись із позицією стосовно того, що дієздатність особи являє собою набуту властивість, яка виражається в готовності особи до здійснення певних дій і вчинків, що передбачені законом і становлять її права та обов'язки. Дієздатність є правовим інструментом перетворення особою свого права в реальність. Дієздатність залежить від віку, фізичного стану особи, інших особистих якостей людини, які з'являються в міру її розумового, фізичного, соціального розвитку [6, с. 522]. Що ж стосується цивільної дієздатності юридичної особи, то згідно зі ст. 92 ЦК України така особа у випадках, установлених законом,

може набувати цивільних прав та обов'язків і здійснювати їх через своїх учасників. Зокрема, юридична особа набуває цивільних прав та обов'язків і здійснює їх через свої органи, які діють відповідно до установчих документів та закону. Порядок створення органів юридичної особи встановлюється установчими документами та законом. Орган або особа, які відповідно до установчих документів юридичної особи чи закону виступають від її імені, зобов'язані діяти в інтересах юридичної особи, добросовісно і розумно, не перевищуючи своїх повноважень. Якщо ж члени органу юридичної особи й інші особи, які відповідно до закону чи установчих документів виступають від імені юридичної особи, порушують свої обов'язки щодо представництва, вони несуть солідарну відповідальність за збитки, завдані ними юридичній особі [9].

Таким чином, наведений аналіз свідчить, що в науково-правових колах, визначаючи сутність поняття «суб'єкт», оперують двома термінами: «суб'єкт права» та «суб'єкт правовідносин». При цьому слід звернути увагу на той факт, що деякі вчені ототожнюють вищевказані поняття, що, на нашу думку, є не зовсім правильним. Зокрема, ми повністю підтримуємо позицію Л. І. Миськів, яка під час дослідження адміністративно-правових засад діяльності вищих навчальних закладів Міністерства внутрішніх справ з питань морально-правового виховання курсантів ставить наголос на тому, що суб'єкти права й суб'єкти правовідносин є різними категоріями. Науковець пояснює зазначену позицію тим, що суб'єкт права являє собою носія передбачених правовими нормами суб'єктивних прав та обов'язків, що має потенційну можливість участі в правовідносинах, тоді як суб'єкт правовідносин – це реальний учасник правовідносин. Суб'єкти права, наголошує вчена, виступають як особи, котрі мають правосуб'єктність (громадяни, організації, громадські об'єднання, які можуть бути носіями юридичних прав та обов'язків, а значить, брати участь у правовід-

носінах). У конкретному випадку суб'єкт права може й не бути учасником правовідносин. Суб'єкт права має лише потенційну можливість вступати в правовідносини, для чого він об'єктивним правом наділяється відповідною правосуб'єктністю [11, с. 111]. Більш того, слід підтримати позицію Т. С. Ківалової, яку вона відстоює у своєму дослідженні, присвяченому визначенню теоретичних проблем зобов'язання відшкодування шкоди за цивільним законодавством України. Зокрема, на думку вченої, суб'єкт права – це той, хто має потенційну можливість (здатність) бути учасником правовідносин (тобто має правоздатність), а суб'єкт правовідносин – це фактичний учасник правових зв'язків, який уже бере в них участь. Вчена ставить наголос на тому, що суб'єкт права може бути, а може й не бути учасником конкретних правовідносин, а суб'єкт правовідносин завжди є їх учасником, оскільки можливість, яка існувала для суб'єкта права, вже перетворилася на дійсність [12, с. 166]. У свою чергу, І. С. Окунев під час дослідження загальнотеоретичних засад правового статусу суб'єкта права дійшов висновків, що суб'єкт права – це потенційний учасник правовідносин, розглянутий законодавцем у статичному стані, з погляду володіння ним правосуб'єктністю, а суб'єкт правовідносин – це особа, яка визнана суб'єктом права, але виступає вже не потенційним носієм суб'єктивних прав та юридичних обов'язків, а дійсним учасником самого процесу дії норм, реалізації правосуб'єктності [13, с. 23].

Висновок. Отже, говорячи про суб'єктів забезпечення правопорядку в регіоні, ми маємо на увазі суб'єктів таких правовідносин (а не суб'єктів права), оскільки вони наділені конкретним, визначеним на законодавчому рівні обсягом повноважень – мають юридичний обов'язок щодо здійснення діяльності із забезпечення правопорядку та користуються в цьому зв'язку відповідними правами, тобто є реальними учасниками таких суспільних відносин, урегульованих правом.

Список використаної літератури

1. Философский энциклопедический словарь / редкол.: С. С. Аверинцев, Э. А. Араб-Оглы, Л. Ф. Ильичев и др. – 2-е изд. – М. : Сов. энцикл., 1989. – 815 с.
2. Петрушенко В. Л. Філософський словник: терміни, персоналії, сентенції / В. Л. Петрушенко. – Львів : «Магнолія 2006», 2011. – 352 с.
3. Философский энциклопедический словарь / ред.-сост.: Е. Ф. Губский, Г. В. Кораблева, В. А. Лутченко. – М. : Инфра-М, 2012. – 576 с. – (Б-ка словарей «Инфра-М»).
4. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод., допов. та CD) / [уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел.] – Київ ; Ірпінь : Перун, 2009. – 1736 с.
5. Сучасна правова енциклопедія / за заг. ред. О. В. Зайчука ; Ін-т законодавства Верховної Ради України. – 2-ге вид., перероб. і допов. – Київ : Юрінком Інтер, 2013. – 408 с.

6. Скакун О. Ф. Теорія держави і права : [підручник] : [пер. з рос.] / О. Ф. Скакун. – Харків : Консум, 2006. – 656 с.
7. Великий енциклопедичний юридичний словник / [за ред. Ю. С. Шемшученка]. – Київ : Юрид. думка, 2007. – 992 с.
8. Юридична енциклопедія : в 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – Київ : Укр. енцикл., 1998– . – Т. 5 : П–С. – 2003. – 736 с.
9. Цивільний кодекс України : закон України від 16 січ. 2003 р. № 435-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 40–44. – Ст. 356.
10. Домбругова А. Повна цивільна дієздатність фізичних осіб: способи набуття / Анжеліка Домбругова // Юридичний вісник України. – 2004. – № 11. – С. 12–19.
11. Миськів Л. І. Адміністративно-правові засади діяльності вищих навчальних закладів МВС України з питань морально-правового виховання курсантів : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 / Миськів Леся Ігорівна. – Харків, 2008. – 203 с.
12. Ківалова Т. С. Зобов'язання відшкодування шкоди за цивільним законодавством України: теоретичні проблеми : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.03 / Ківалова Тетяна Сергіївна. – Одеса, 2008. – 458 с.
13. Окунев І. С. Загальнотеоретичні засади правового статусу суб'єкта права : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Окунев Ігор Сергійович. – Київ, 2009. – 222 с.

Надійшла до редколегії 15.02.2016

ПРОКОПЕНКО А. Ю. К ОПРЕДЕЛЕНИЮ ПОНЯТИЯ «СУБЪЕКТ ОБЕСПЕЧЕНИЯ ПРАВОПОРЯДКА В РЕГИОНЕ»

На основе исследования научных взглядов различных учёных на этимологию и содержание основного понятия «субъект» сделан вывод о том, что под субъектами обеспечения правопорядка в регионе следует понимать субъектов таких правоотношений (а не субъектов права), поскольку они наделены конкретным, определённым на законодательном уровне объёмом полномочий – имеют юридическую обязанность по осуществлению деятельности по обеспечению правопорядка и пользуются в этой связи соответствующими правами, то есть являются реальными участниками таких общественных отношений, урегулированных правом.

Ключевые слова: *субъект, обеспечения правопорядка, субъект права, субъект правоотношений, правоспособность, дееспособность.*

PROKOPENKO O. Y. ON DETERMINING THE CONCEPT «SUBJECT OF KEEPING PUBLIC ORDER IN THE REGION»

Based on the study of scientific points of view of different scholars on etymology and content of the basic concept of «subject» it has been emphasized that within general theoretical aspect we should understand an individual or a group of individuals as the subjects.

Scholars' points of view regarding the definition of «law subject» have been analyzed. Special attention is paid to the fact that while realizing any legitimate activities, including those related to keeping public order in the region, public relations (legal relations) determined and regulated by the law norms, emerge, develop, change and terminate, where the leading place in their structure is occupied by their subjects – individuals and legal entities. The essence of legal capability and legal capacity of both the subjects of law in general and the subjects of keeping public order in the region in particular has been clarified. It is emphasized that mentioned elements totally form a single legal phenomenon – legal personality.

The author has grounded the conclusion that under the subjects of keeping public order we should understand the subjects of such legal relations (not law subjects) because they are endowed with specific powers defined at the legislative level – have legal obligation in regard to the implementation of the activities on keeping public order and have in this respect relevant rights. Thus they are real participants of such public relations regulated by the law.

Keywords: *subject, keeping public order, law subject, subject of legal relations, legal capability, legal capacity.*

УДК 351.74

І. О. СВЯТОКУМ,*науковий співробітник науково-дослідної лабораторії з проблем протидії злочинності
Харківського національного університету внутрішніх справ***ДОСВІД ВИКОРИСТАННЯ ПЛАНІВ ПОЛІЦЕЙСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ
У ВЕЛИКОБРИТАНІЇ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ЙОГО ЗАСТОСУВАННЯ В УКРАЇНІ**

Досліджено досвід планування діяльності поліцейських підрозділів у Великобританії та можливість його застосування в Україні. Розглянуто особливості формування планів поліцейської діяльності в різних частинах Великобританії. Особливу увагу звернено на участь органів місцевого самоврядування та громадськості у формуванні планів і подальшому контролі за їх виконанням. За результатами дослідження запропоновано шляхи застосування досвіду Великобританії в Україні (складання місцевих планів поліцейської діяльності; визначення пріоритетів поліцейської діяльності; використання статистичних даних і результатів соціологічних досліджень для оцінки діяльності поліції).

Ключові слова: поліція, план поліцейської діяльності, цілі поліцейської діяльності, пріоритети поліцейської діяльності, органи місцевого самоврядування.

Sviatokum, I.O. (2016), "Experience of application of the policing plans in the United Kingdom and possibilities of its implementation in Ukraine" ["Dosvid vykorystannia planiv politseiskoi diialnosti u Velykobrytanii ta perspektyvy yoho zastosuvannia v Ukraini"], *Pravo i Bezpeka*, No. 1, pp. 64–69.

Постановка проблеми. В умовах реформування правоохоронної системи України особливої актуальності набувають проблеми імплементації сучасних методів роботи в різноманітних сферах її функціонування. Однією з найбільш масштабних реформ стало створення нового органу – Національної поліції, зокрема вперше на законодавчому рівні був закріплений сервісний характер його діяльності. Це, у свою чергу, обумовлює необхідність перегляду як пріоритетів і завдань діяльності, так і критеріїв її оцінки. У зв'язку з цим своєчасним видається дослідження передових світових практик у сфері планування поліцейської діяльності. Одна з найбільш розгалужених і розвинених систем планування поліцейської діяльності створена у Великобританії, через що дослідження її досвіду в цій сфері є актуальним.

Стан дослідження. Вивченню досвіду Великобританії у сфері поліцейської діяльності присвячено низку робіт вітчизняних науковців, зокрема Н. П. Матюхіної [1], В. О. Заросила [2], М. В. Плугатира [0] та інших. Однак питання планування поліцейської діяльності у цій державі та можливості його використання в Україні комплексно не розглядалися.

Метою статті є дослідження досвіду Великобританії у сфері складання планів поліцейської діяльності та визначення можливості його використання в Україні.

Виклад основного матеріалу. У Великобританії планування поліцейської діяльності здійснюється на декількох рівнях, що відображає достатньо складну структуру поліцейських

підрозділів. Так, у країні діє три системи поліцейських органів, законодавче регулювання діяльності яких дещо відрізняється: поліція в Англії та Уельсі, поліція Шотландії та поліція Північної Ірландії.

Практика планування поліцейської діяльності в Англії та Уельсі була законодавчо запроваджена з ухваленням Акта про поліцію [4, р. 699]. Він закріпив поділ цих частин Великобританії на 41 територію, кожна з яких обслуговується окремою територіальною поліцейською службою. Крім цього, окремі поліцейські служби були створені для столичного регіону та для міста Лондон (остання відповідає за центральну частину міста – Сіті), правове регулювання діяльності яких дещо відрізняється від решти територіальних поліцейських служб.

У 2011 році була проведена реформа системи управління територіальними підрозділами поліції. Відповідно до Акта про реформу поліції та соціальну відповідальність була запроваджена посада комісара з питань поліції та злочинності, який обирається прямим голосуванням жителів відповідної території на чотирирічний строк. Новообраний комісар у найкоротший строк складає план поліцейської діяльності та протидії злочинності. За загальним правилом план готується на весь строк повноважень комісара, однак закон дозволяє визначати й інші строки його чинності. У деяких територіальних підрозділах такі плани готуються щороку, в інших план складається на весь строк перебування комісара на посаді, однак періодично

(в багатьох випадках – щороку) оновлюється з метою врахування поточних змін.

При складанні плану поліцейської діяльності та протидії злочинності комісар має враховувати думку головного констебля (посадової особи, яка здійснює безпосереднє керівництво територіальною поліцейською службою) та комісії з питань поліції та злочинності, яка утворюється органами місцевого самоврядування, розташованими на території, де діє відповідна поліцейська служба. Крім цього, при складанні та внесенні змін до плану комісар має враховувати стратегічні вимоги Міністерства внутрішніх справ. Таким чином, у плані забезпечується врахування інтересів органів місцевого самоврядування, держави в цілому та самої поліцейської служби.

План повинен містити:

- цілі у сфері поліцейської діяльності та протидії злочинності;
- основні поліцейські заходи, що має здійснити поліцейський підрозділ;
- фінансові та інші ресурси, які планується надати поліцейському підрозділу;
- способи, якими керівництво поліції доповідатиме комісару про свою діяльність;
- критерії та методи, за допомогою яких буде оцінюватись якість роботи поліції;
- умови надання грантів на зниження рівня злочинності [5].

Дещо відрізняється порядок складання планів поліцейської діяльності у Шотландії та Північній Ірландії.

У Шотландії базовим нормативно-правовим актом, що регулює діяльність поліції, є Акт про реформування поліції та пожежної служби (в Шотландії) 2012 року [6], відповідно до якого у 2013 році територіальні поліцейські служби були об'єднані в єдину Поліцейську службу Шотландії. У зв'язку з цим на сьогодні планування поліцейської діяльності в цій частині Великобританії відбувається на двох рівнях: національному та локальному. Базою для планування є стратегічні пріоритети поліції, які визначаються Урядом Шотландії за погодженням з Шотландським управлінням поліції (органом, що формується Урядом Шотландії з метою здійснення нагляду та загального керівництва службою), головним констеблем (здійснює безпосереднє управління поліцейською службою), представниками місцевого самоврядування та іншими зацікавленими особами.

З урахуванням стратегічних пріоритетів поліції Шотландським управлінням поліції готується стратегічний план поліцейської діяльності. Відповідно до законодавства він повинен містити:

- основні цілі у сфері поліцейської діяльності;
- обґрунтування визначених цілей;
- перелік заходів, пропонованих Управлінням для досягнення визначених цілей;
- там, де це можливо, критерії, за якими оцінюватиметься ступінь досягнення визначених цілей;
- іншу інформацію щодо завдань Управління та поліцейських заходів, яку Управління вважатиме важливою [6].

У процесі підготовки стратегічного плану його проект має бути надісланий на розгляд органам місцевого самоврядування кожної з областей Шотландії, представникам констебльства й іншим зацікавленим особам з метою отримання від них пропозицій і зауважень. Доповнений проект направляється для затвердження до Уряду Шотландії, після чого його копія надається Парламенту Шотландії. Затверджений стратегічний план підлягає періодичному перегляду не рідше, ніж раз на три роки. За його результатами приймається рішення щодо підготовки нового плану або залишення старого плану в силі.

На виконання стратегічного плану на національному рівні складаються річні плани поліцейської діяльності. Цей обов'язок покладено на головного констебля. Річні плани повинні:

- містити пропоновані заходи у сфері поліцейської діяльності на рік;
- описувати, яким чином ці заходи мають сприяти досягненню головних цілей поліцейської діяльності в Шотландії, визначених стратегічним планом поліцейської діяльності;
- включати в себе іншу суттєву інформацію стосовно поліцейської діяльності [6].

На місцевому рівні (поліцейських округів) плани поліцейської діяльності складаються керівником окружного управління на основі стратегічного плану, при цьому обов'язковим є залучення органу місцевого самоврядування відповідного регіону (або регіонів) до розробки такого плану. План повинен:

- встановлювати основні пріоритети та цілі поліцейської діяльності у відповідній місцевості;
- роз'яснювати підстави вибору вказаних пріоритетів і цілей;
- містити перелік заходів, що пропонуються для здійснення поліцейської діяльності у відповідній місцевості, а також прогнозувати їх вплив на досягнення визначених пріоритетів і цілей;
- встановлювати результати, що дозволять оцінити досягнення встановлених пріоритетів і цілей;
- розкривати, який вплив пропоновані пріоритети, цілі та заходи матимуть на досягнення

цілей, визначених місцевою громадою при плануванні свого розвитку [6].

У Північній Ірландії, як і в Шотландії, діє уніфікована поліцейська служба, тому тут також функціонує дворівнева система планування. На національному рівні найбільш довгострокове та загальне планування здійснюється міністром у справах Північної Ірландії, який є членом центрального уряду Великобританії, шляхом визначення довгострокових цілей поліцейської діяльності. Відповідно до Акта про поліцію (для Північної Ірландії) 2000 року під час визначення та уточнення цілей поліцейської діяльності міністр повинен провести консультації з Радою з поліцейської діяльності Північної Ірландії (орган, на який покладається контроль і загальне керівництво діяльністю поліції в Північній Ірландії), головним констеблем, який здійснює безпосереднє керівництво поліцією, а також іншими зацікавленими особами [7].

Рада з поліцейської діяльності Північної Ірландії з урахуванням вказаних довгострокових цілей визначає власні цілі поліцейської діяльності, які можуть підлягати періодичному перегляду. При їх визначенні або внесенні до них змін Рада повинна провести консультації з головним констеблем і партнерами у сфері поліцейської діяльності та безпеки громади (консультативні органи, що створюються в кожному з 11 поліцейських округів Північної Ірландії та до складу яких входять члени розташованих на їх території місцевих рад, а також представники громадянського суспільства). Керуючись визначеними цілями, Рада на початку кожного фінансового року готує план поліцейської діяльності. На рівні поліцейських округів складання місцевого плану поліцейської діяльності покладається на керівника відповідного округу. При складанні плану обов'язковим є проведення консультацій з відповідним партнерством у сфері поліцейської діяльності та безпеки громади [8].

Як приклад, наведемо план поліцейської діяльності в місті Единбург на 2014 рік. Ним визначено три пріоритети поліцейської діяльності, в кожному з яких визначаються цілі, що планується досягти.

Першим пріоритетом визначено громадську безпеку. У розрізі цього напрямку визначені такі цілі:

- у сфері протидії насильству та порушенням громадського порядку – скорочення кількості насильницьких злочинів і порушень громадського порядку, пов'язаних із вживанням алкоголю;

- у сфері протидії насильству в сім'ї та статевих злочинів – підвищення рівня виявлення

насильства в сім'ї, покращення захисту дітей, які постраждали від насильства в сім'ї, та підвищення виявлення статевих злочинів;

- у сфері забезпечення безпеки публічних заходів – робота з партнерами й організаторами з метою максимізації безпеки осіб, які відвідують публічні заходи;

- забезпечення безпеки на дорогах – зменшення кількості осіб, які загинули або серйозно постраждали в дорожньо-транспортних пригодах.

Другим пріоритетом визначено скорочення проявів асоціальної поведінки. Ключовими цілями визначено:

- зниження рівня асоціальної поведінки;

- зниження рівня порушень громадського порядку;

- підвищення рівня виявлення злочинів на ґрунті расової, національної, релігійної ненависті.

Третім пріоритетом є протидія тяжкій та організованій злочинності. Основними цілями є:

- у сфері протидії незаконному обігу наркотиків – підвищення кількості виявлених торговців наркотиками та збільшення обсягів вилучених наркотиків;

- у сфері протидії крадіжкам – зниження рівня крадіжок із проникненням та збільшення кількості повернутих потерпілим цінностей.

У плані розкривається порядок визначення пріоритетів і цілей, викладених у ньому. Вони були визначені шляхом проведення стратегічної оцінки ситуації в місті, а також завдяки масштабній програмі опитування громадськості [9].

В усіх частинах Великобританії виконання планів поліцейської діяльності є обов'язковим для поліції. Так, в Англії та Уельсі Акт про реформу поліції та соціальну відповідальність зобов'язує комісара з питань поліції та злочинності й відповідного головного констебля при виконанні своїх обов'язків зважати на план поліцейської діяльності та протидії злочинності. У своєму річному звіті комісар повинен надати інформацію стосовно досягнення цілей, визначених у плані, протягом звітного року. Схожі положення діють і в Шотландії. Інформація про стан виконання стратегічного й річного планів поліцейської діяльності обов'язково міститься у річному звіті Шотландського управління поліції та річному звіті головного констебля поліції, а інформація про виконання місцевих планів поліцейської діяльності – у звітах керівників окружних управлінь, що надаються органам місцевого самоврядування.

Окремо слід зупинитися на порядку оцінки досягнення цілей, визначених планами поліцейської діяльності. Виконання цих планів є

одним із найважливіших (хоча й не єдиним) критеріїв оцінки діяльності поліцейського підрозділу. Логіка побудови планів (пріоритети поліцейської діяльності – цілі поліцейської діяльності) дозволяє досить детально аналізувати ступінь досягнення кожної з поставлених цілей і формувати гнучку систему критеріїв його оцінки. Для прикладу візьмемо річний звіт за 2014–2015 роки комісара з питань поліції та злочинності Ноттінгемширу (одна з територіальних поліцейських служб Англії). Планом було визначено сім стратегічних напрямів діяльності, ми розглянемо перший з них – захист, підтримку та допомогу потерпілим і свідкам злочинів, а також вразливим категоріям населення. У розрізі визначеного напрямку у звіті подана інформація щодо двох цілей: надання особливого пріоритету проблемам насильства у сім'ї та злочинам проти дівчат і жінок; забезпечення належного поводження з потерпілими, забезпечення належного фінансування програми підтримки потерпілих від злочинів.

Стосовно оцінки діяльності поліції у цій сфері наводиться така інформація:

- 85,4 % потерпілих повністю, дуже або достатньо задоволені послугами, наданими їм поліцією;

- 96,8 % опитаних потерпілих і свідків задоволені або дуже задоволені послугами, наданими їм у суді;

- 60,4 % респондентів погоджуються, що поліція та органи місцевого самоврядування ефективно протидіють антисоціальним проявам й іншим проблемам, пов'язаним зі злочинністю (це вище, ніж цільове значення у 60 %);

- рівень сприйняття антисоціальної поведінки досяг історичного мінімуму;

- на січень 2015 року 71,9 % потерпілих від насильства в сім'ї були задоволені наданими їм послугами (у січні 2014 року цей показник становив 92,3 %);

- кількість осіб, повторно потерпілих від насильства в сім'ї, збільшилася на 4,8 % (на 85 випадків) протягом 2014–2015 років (зміни в порядку реєстрації злочинів, удосконалення даних і підвищення довіри до поліції можуть бути факторами збільшення кількості заявлених випадків);

- дані свідчать, що загальна кількість випадків насильства в сім'ї зменшилася на 7 %, однак, враховуючи особливості вказаного правопорушення, це може не відображати реальну картину;

- кількість повторних злочинів на ґрунті ненависті, зареєстрованих протягом 2014–2015 років, збільшилася на 13 випадків (на 23,6 %), досягнувши 68 %;

- кількість осіб, повторно потерпілих від антисоціальної поведінки, збільшилася на 9,1 %, що може бути пов'язано зі зростанням схильності до повідомлення про подібні інциденти;

- кількість осіб, які загинули або зазнали серйозних поранень у дорожньо-транспортних пригодах, зменшилася на 2,8 % (метою поліції залишається зниження подібних випадків на 40 % до 2020 року) [0¹].

З наведеного фрагмента можна зробити певні висновки. По-перше, звітування організовано тематично, що дозволяє в першу чергу розкрити інформацію про ті аспекти діяльності поліції, які є найбільш важливими для місцевого населення. По-друге, привертає до себе увагу поєднання кількох джерел інформації – поліцейської статистики й результатів дослідження громадської думки, що дозволяє сформулювати більш повну картину діяльності поліції за звітний період.

Таким чином, незважаючи на наявність розбіжностей у порядку складання та реалізації планів поліцейської діяльності в різних частинах Великої Британії, можна виділити низку спільних рис. Першою суттєвою особливістю планів поліцейської діяльності є їх структура. У переважній більшості вона має логіку «пріоритети поліцейської діяльності – цілі поліцейської діяльності – заходи у сфері поліцейської діяльності». Другою особливістю є залучення достатньо широкого кола зацікавлених осіб до розробки планів. Це дозволяє врахувати думку як працівників поліції, так і представників органів місцевого самоврядування й громадськості. Третьою особливістю є порядок формування звітної інформації про виконання планів поліцейської діяльності, коли здійснюється поєднання даних статистики та результатів дослідження громадської думки стосовно діяльності поліції, що створює більш повну та об'єктивну картину. Слід також наголосити, що звітування здійснюється не за централізовано встановленими формами, а виходячи зі структури самого плану, що забезпечує більшу гнучкість та інформативність стосовно тих питань, які найбільш цікавлять місцеву громаду.

Висновок. Можна виділити декілька напрямів застосування британського досвіду складання планів поліцейської діяльності в Україні. Так, складання подібних планів є цікавим у контексті реалізації положень закону України «Про Національну поліцію» щодо громадського контролю поліції (розділ VIII). Зокрема, відповідно до ст. 86 Закону з метою інформування громадськості про діяльність поліції керівники поліції та керівники територіальних органів

поліції раз на рік готують та опубліковують на офіційних веб-порталах органів поліції звіт про діяльність поліції; при цьому щорічний звіт про діяльність поліції та територіальних органів поліції повинен містити аналіз ситуації зі злочинністю в країні чи регіоні відповідно, інформацію про заходи, які вживалися поліцією, та результати цих заходів, а також про виконання пріоритетів, поставлених перед поліцією та територіальними органами поліції відповідними поліцейськими комісіями [0]. Складання таких планів із залученням керівництва територіальних органів поліції, територіальних поліцейських комісій та органів місцевого самоврядування сприятиме виробленню конкретних заходів з реалізації визначених поліцейською комісією пріоритетів, формуванню чітких критеріїв оцінки роботи територіального органу поліції органами місцевого самоврядування та

громадськістю, а також більш повному врахуванню побажань місцевих громад у діяльності поліції. При цьому врахування у планах відносно невеликого переліку пріоритетів правоохоронної діяльності дозволить спрямувати роботу поліції на актуальні проблеми, що турбують населення відповідного регіону або територіальної громади.

Слід також наголосити на доцільності використання британського досвіду з поєднання даних соціологічних опитувань і поліцейської статистики з метою оцінки досягнення визначених поліцейськими планами цілей. Подібна практика дозволить, з одного боку, оцінити діяльність територіальних поліцейських підрозділів із суто професійної точки зору, з іншого – оцінити, наскільки ефективною вважається робота поліцейських населенням відповідного регіону.

Список використаних джерел

1. Матюхіна Н. П. Поліція Великобританії: сучасні тенденції розвитку та управління : монографія / Н. П. Матюхіна ; за заг. ред. О. М. Бандурки ; Нац. ун-т внутр. справ. – Харків : Консум, 2001. – 130 с.
2. Заросило В. О. Порівняльний аналіз адміністративної діяльності міліції України та поліції зарубіжних країн (Великобританії, США, Канади та Франції) : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 / Заросило Володимир Олексійович. – Київ, 2002. – 250 с.
3. Плугатир М. В. Поліцейська служба у Великобританії та її співвідношення з інститутом цивільної служби / М. В. Плугатир // Південноукраїнський правничий часопис. – 2014. – № 3. – С. 135–139.
4. Handbook of Policing. – 2nd ed. / Tim Newburn (ed.). – Routledge, 2012. – 904 p.
5. Police Reform and Social Responsibility Act 2011 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.legislation.gov.uk/ukpga/2011/13/contents/enacted>.
6. Police and Fire Reform (Scotland) Act 2012 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.legislation.gov.uk/asp/2012/8/contents/enacted>.
7. Police (Northern Ireland) Act 2000 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.legislation.gov.uk/asp/2000/32/contents/enacted>.
8. Justice Act (Northern Ireland) 2011 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.legislation.gov.uk/nia/2011/24/contents>.
9. Edinburgh Local Policing Plan 2014 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.scotland.police.uk/assets/pdf/142349/edinburgh/216185/217030/217034?view=Standard>.
10. Nottinghamshire Police & Crime Commissioner : Nottinghamshire Police & Crime Commissioner's Third Annual Report 2014–2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nottinghamshire.pcc.police.uk/Document-Library/Public-Information/Annual-Reports/2014-2015/Annual-Report-2014-2015.pdf>.
11. Про Національну поліцію : закон України від 2 лип. 2015 р. № 580-VIII // Офіційний вісник України. – 2015. – № 63. – Ст. 2075.

Надійшла до редколегії 18.02.2016

СВЯТОКУМ И. О. ОПЫТ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ПЛАНОВ ПОЛИЦЕЙСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В ВЕЛИКОБРИТАНИИ И ПЕРСПЕКТИВЫ ЕГО ПРИМЕНЕНИЯ В УКРАИНЕ

Исследован опыт планирования деятельности полицейских подразделений в Великобритании и возможность его использования в Украине. Рассмотрены особенности формирования планов полицейской деятельности в различных частях Великобритании. Особое внимание уделено участию органов местного самоуправления и общественности в формировании планов и последующем контроле над их выполнением. По результатам исследования предложены пути использования опыта Великобритании в Украине (составление местных планов полицейской деятельности; определение приоритетов полицейской деятельности; использование статистических данных и результатов социологических исследований для оценки деятельности полиции).

Ключевые слова: полиция, план полицейской деятельности, цели полицейской деятельности, приоритеты полицейской деятельности, органы местного самоуправления.

SVIATOKUM I. O. EXPERIENCE OF APPLICATION OF THE POLICING PLANS IN THE UNITED KINGDOM AND POSSIBILITIES OF ITS IMPLEMENTATION IN UKRAINE

The article deals with experience of policing planning in the United Kingdom together with the possibilities to adapt it in Ukraine. Particular features of policing planning in different parts of the UK (England and Wales, Scotland, Northern Ireland) are examined. Recent developments in the planning process, including ongoing reforms of the police services, are taken into account. Trends of the policing planning process, common to all of the parts are discussed, such as its multi-tiered nature (policing priorities – policing goals – measures); active participation of a wide variety of stake-holders, including local councils and communities in the process; wide usage of opinion polls in the assessment of performance of the police forces. Particular attention is paid to the participation of the local councils and community in the planning process and subsequent control over the police activities to achieve goals set out by these plans. The way the criteria for assessing progress in meeting the goals set out by the policing plans are determined is also examined. Finally, the article concludes with the propositions on implementation of certain elements of the British policing planning framework in Ukraine, particularly in relation to the recently-adopted Law on National Police. Namely, the article proposes adoption of the policing planning process by the local police units in order to ensure transparency and comprehensiveness of the annual reports by the local police units chiefs, required by the Ukrainian legislation; implementation of the practices of setting out the policing priorities on local level, involving a wide variety of stake-holders in this process; usage of multiple sources of information including both data provided by the police statistics and results of public opinion surveys while assessing results of the police activities.

Keywords: *police, policing plan, policing goals, policing priorities, local governments.*

УДК 351.741(477+73)

Х. В. СОЛНЦЕВА,

кандидат юридичних наук,

доцент кафедри адміністративного права та адміністративної діяльності

Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

ОРГАНІЗАЦІЯ ПОЛІЦЕЙСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В УКРАЇНІ ТА США: СТРУКТУРА

Розглянуто мету, засоби, систему та проблеми адміністративно-правового регулювання поліцейської діяльності в Україні, питання вдосконалення чинного законодавства України. Проаналізовано поліцейські заходи. Розглянуто концепцію діяльності поліції США.

Ключові слова: *поліція, поліцейська діяльність, децентралізація, реформування, Україна, США.*

Solntseva, K.V. (2016), "Organization of policing in Ukraine and the USA: structure" ["Orhanizatsiia politseiskoi diialnosti v Ukraini ta SSHA: struktura"], *Pravo i Bezpeka*, No. 1, pp. 69–73.

Постановка проблеми. В період реформування правоохоронних органів в Україні, активної децентралізації та удосконалення чинного законодавства дуже важливо орієнтуватися на моделі організації діяльності поліції, відповідні стандартам, принципам і нормам, що вироблені світовою спільнотою. Безумовно, організація діяльності щодо забезпечення правопорядку, громадської безпеки, боротьби зі злочинністю у всіх її проявах у кожній країні має свою специфіку й особливості. Так, особливий інтерес для дослідження становить структура, функції та система управління поліцейською діяльністю в такій розвиненій демократичній державі, як Сполучені Штати Америки, де ця діяль-

ність, пройшовши тривалий і непростий шлях розвитку, переконливо доводить свою ефективність і користується належним рівнем підтримки та довіри народу.

Мета цієї роботи – на основі аналізу теоретичних засад, законодавчих актів, історичних аспектів вивчити організацію діяльності поліції в Україні та США для подальшого вдосконалення законодавчої бази та діяльності органу в Україні.

Об'єктом цього дослідження є правові норми, які регулюють суспільні відносини, що визначають організацію діяльності поліції України та поліції США, їх співвідношення та можливість адаптації набутого досвіду.

Стан дослідження. Останнім часом обрана проблематика стає актуальним об'єктом вивчення. Так, окремі аспекти поліцейської діяльності аналізуються в наукових працях і розробках Г. Абадинського, В. Б. Авер'янова, Ю. С. Аврутіна, О. М. Бандурки, К. С. Бельського, Ж. Веделя, І. П. Голосниченка, С. Т. Гончарука, І. А. Горшенєвої, А. В. Губанова, Р. Драго, Д. Інсіарді, Г. Келлінга, К. Кенні, А. Т. Комзюка, В. М. Манохіна, О. І. Остапенка, Л. Л. Попова, О. С. Проневича, М. П. Смирнова, Ю. П. Соловєя, Ю. М. Старилова, В. М. Шадріна, С. С. Яценка та ін.

Виклад основного матеріалу. Поліцейсько-правова теорія пройшла тривалу еволюцію і залишається однією з важливих складових адміністративно-правової науки. Поліцейська функція держави реалізується у формі поліцейської діяльності за допомогою вузькоспеціалізованих юридичних засобів і методів (поліцейських заходів). Поліцейська діяльність є політико-правовим феноменом, одним з основоположних аспектів функціонування державного апарату і публічної влади у цілому [1].

Структуру поліцейської діяльності складають мета, засоби, об'єкт і суб'єкт. Метою поліцейської діяльності є реалізація поліцейської функції держави з метою охорони правопорядку і забезпечення внутрішньої безпеки. Засобами та методами (засобами досягнення мети) є заходи державного примусу. Суб'єкти поліцейської діяльності – це наділені особливою компетенцією спеціальні органи, уповноважені державою застосовувати заходи примусу. Об'єктом поліцейської діяльності є поведінка суб'єктів суспільних відносин, на які спрямовані заходи державного примусу [2, с. 16–19]. Аналізуючи структуру поліцейської діяльності конкретно України та США, треба враховувати, що кожна її складова – об'ємна та потребує детального аналізу окремо. Торкнемося лише трьох її складових, а саме: мети, засобів та суб'єктів.

На сьогоднішній день загальні засади поліцейської діяльності в Україні закріплені в Конституції України, Кодексі України про адміністративні правопорушення (ст. 1–212-21), Цивільному кодексі України, Кримінально-виконавчому кодексі України, Кримінальному процесуальному кодексі України, законах України «Про Національну гвардію України» від 13.03.2014 № 876-VII та «Про Національну поліцію» (далі – Закон про поліцію) від 02.07.2015 № 580-VIII, наказах МВС України «Про реалізацію повноважень Національної поліції України з видачі та анулювання дозволів» від 29.12.2015 № 1644, «Про організацію

добору (конкурсу) та просування по службі поліцейських» від 25.12.2015 № 1631, «Про затвердження Інструкції про порядок проведення атестування поліцейських» від 17.11.2015 № 1465, «Про затвердження Порядку складання Присяги працівниками Національної поліції» від 09.11.2015 № 1453 та інших нормативно-правових актах. Однак усі ці документи, на жаль, поки що не дозволяють сформувати чітку систему поліцейської діяльності та закріпити функціонал поліції повною мірою, що дозволило б організувати системну й ефективну правоохоронну роботу.

Звернемося до основного законодавчого акта, який регулює поліцейську діяльність в Україні. Згідно із Законом про поліцію основною метою поліцейської роботи є забезпечення правопорядку і безпеки громадян у будь-якому місці України – від села, міста до столиці, охорона прав і свобод людини, суспільства і держави, протидія злочинності. Досягнення цієї мети буде можливе через низку певних заходів, таких як розвиток сервісних функцій поліції, досягнення високої мобільності та оснащеності поліцейських тощо.

У розділі V Закону про поліцію (ст. 29) розкрито поняття поліцейського заходу, під яким законодавець розуміє дії або комплекс дій превентивного або примусового характеру, що обмежує певні права і свободи людини та застосовується поліцейськими відповідно до закону для забезпечення виконання покладених на поліцію повноважень. Стаття 30 Закону визначає, що поліція вживає заходів реагування на правопорушення, визначені Кодексом України про адміністративні правопорушення та Кримінальним процесуальним кодексом України, на підставі та у порядку, визначених законом [3]. Серед превентивних заходів: перевірка документів особи; опитування особи; поверхнева перевірка й огляд; зупинення транспортного засобу; вимога залишити місце та обмеження доступу до визначеної території; обмеження пересування особи, транспортного засобу або фактичного володіння річчю; проникнення до житла чи іншого володіння особи; перевірка дотримання вимог дозвільної системи органів внутрішніх справ; застосування технічних приладів і технічних засобів, що мають функції фото- і кінозйомки, відеозапису; перевірка дотримання обмежень, установлених законом стосовно осіб, які перебувають під адміністративним наглядом, та інших категорій осіб; поліцейське піклування (ст. 31–41). Під час виконання своїх повноважень поліція може застосовувати такі заходи примусу, як фізичний

вплив (силу), спеціальні засоби та вогнепальну зброю (ст. 42–46).

Закон про поліцію визначає загальну систему поліції таким чином: «Систему поліції складають: 1) центральний орган управління поліцією; 2) територіальні органи поліції» (ч. 1 ст. 13). Зрозуміло, що в новій структурі велика роль відводиться органам управління на чолі з центральним офісом Національної поліції та Головним управлінням Національної поліції в регіонах. Найбільш важлива роль у взаємовідносинах поліції з громадянами відведена територіальним органам поліції на місцях. Тому ефективна структура і боєздатність цих підрозділів будуть визначальними в питанні якісного забезпечення правоохоронної діяльності. У складі поліції функціонують: кримінальна поліція (протидія злочинності, захист прав та свобод, інтересів суспільства та держави від протиправних посягань: карний розшук, кіберполіція, Департамент боротьби з наркозлочинністю, Департамент захисту економіки тощо), патрульна поліція (підтримання публічного порядку, контроль безпеки на вулицях міст і дорогах тощо), органи досудового розслідування (збирання, оцінка, перевірка та використання доказів з метою запобігання кримінальним правопорушенням та розслідування кримінальних проваджень, установлення об'єктивної істини, забезпечення правильного застосування закону), поліція охорони (охорона об'єктів усіх форм власності та забезпечення особистої безпеки громадян), спеціальна поліція (забезпечення громадського порядку на об'єктах і територіях, які мають особливе значення або постраждали від стихійного лиха, екологічного забруднення, катастрофи), поліція особливого призначення (підрозділ для вирішення надзвичайних ситуацій, які є настільки небезпечними, складними чи незвичайними, що можуть перевищити можливості сил оперативного реагування чи оперативно-розшукових підрозділів).

Реалізація в Україні міжнародних стандартів та врахування досвіду провідних країн світу актуалізує питання вивчення системи організації поліцейської діяльності у США, особливо враховуючи поступову децентралізацію органів правопорядку в Україні.

Із самого початку створення поліції у США вона характеризувалася досить широкою децентралізацією. Деякі дослідники називають це бажанням уникнути загрози деспотії, якій притаманна централізація управління поліцейським апаратом.

Головною метою діяльності поліції США є спостереження та припинення злочинів. Домі-

нуючі завдання: арешт-затримання, розслідування, регулювання дорожнього руху, патрулювання, спілкування з населенням.

Національної поліції у США, де поліцейська діяльність організована на державному та місцевому рівнях, немає. Законодавча автономія штатів США щодо Федерації спричинила значну децентралізацію поліцейської системи США. Поліцейські структури штатів вважаються незалежними від Федеральної поліції й автономно функціонують на конкретній території. У країні нараховується близько 500 тис. поліцейських і в цілому 40 тис. поліцейських органів різної компетенції, більше половини з яких є просто офісами шерифів у малих містах, де працюють одна або дві особи. Отже, можна дійти висновку, що у США відсутній ієрархічний зв'язок, як в Україні, по вертикалі й по горизонталі.

Найважливішими нормативними актами, що визначають повноваження поліції всіх рівнів юрисдикції, є федеральна Конституція та наступні поправки до неї. Другим за значенням видом нормативно-правових актів у сфері поліцейської діяльності є рішення судів як елемент прецедентного права, запозичений з англійських традицій правотворчості. Окрему категорію актів з питань поліцейської діяльності становлять закони (федеральні, штатів), статuti й підзаконні акти (інструкції, настанови), які регламентують певні напрямки діяльності щодо протидії злочинності та охорони громадського порядку. Поліцейські ордонанси та місцеві хартії визначають діяльність муніципальних правоохоронних агентств. Особливе значення в правовому регулюванні діяльності поліції мають кодекси поліцейської етики, розроблені окремими департаментами та навчальними закладами [4].

Поліцейські органи США можна умовно згрупувати так: федеральні поліцейські органи; поліцейські органи штатів; поліцейські органи у графствах; поліцейські органи міст і селищ міського типу; поліцейські органи корпорацій і фірм (приватна поліція) [5].

У 1973 р. Національна дорадча комісія зі стандартів та мети кримінального судочинства в США запропонувала приблизну класифікацію діяльності поліції і відповідно їй співробітників. Цікаво, що саме на цій основі відбулося формування концепції діяльності поліції США, яка потім була запроваджена і в деяких інших країнах. Отже, було б доцільно законодавчо затвердити й концепцію діяльності Національної поліції України для чіткої структурованої системи на всіх рівнях.

Разом із формуванням концепції у США з'явилася і класифікація співробітників, основана на системі вислуги років, яка допомагала у створенні багаторівневої структури з глибоко диференційованою сталою оплатою праці. Для додаткового стимулювання співробітника в просуванні по службі, а керівництва правоохоронного органу – в кар'єрному зростанні офіцера були визначені напрями діяльності поліції.

Патрульно-постова діяльність пов'язана з контролем за порядком на вулицях, дорогах, в урядових та громадських установах і будинках, у школах та навчальних закладах і характерна для муніципальної, окружної поліції штату (землі, області, регіону) [6].

Американська поліцейська діяльність включає в себе багато компонентів, а саме: патрульний (заходи: обшук громадян, відмінне володіння навичками керування автомобілем, здійснення евакуації тощо), регулювання та контролю за дотриманням правил дорожнього руху (заходи: встановлення свідків, переслідування правопорушників, перевірка реєстрації автомобілів тощо), затримання (арешт) (заходи: зняття відбитків пальців, встановлення особи, застосування зброї та спеціальних засобів тощо). Не можна не відзначити наявність певних заходів детективної діяльності поліції, таких як таємне спостереження, проведення і фіксування слідчих дій, особливо допитів, переслідування із застосуванням методів конспірації тощо. Серед превентивних заходів поліцейської діяльності США цікавими для впровадження в діяльність української поліції є: обслуговування навчаль-

них закладів (шкіл, коледжів, університетів), взаємодія з громадськими організаціями та об'єднаннями громадян з метою створення груп допомоги поліції та охорони правопорядку на вулицях, активне спілкування з різними верствами населення.

Висновки. Таким чином, досвід США, де організація поліцейської діяльності детально регламентована і закріплена в чинному законодавстві, доцільно адаптувати до процесу формування структури Національної поліції під час здійснення реформування органів внутрішніх справ в Україні. Проте не слід забувати, що поліцейська система США має свою індивідуальну історію розвитку та свою специфіку.

На законодавчому рівні доцільно було б затвердити концепцію діяльності Національної поліції України як чітку структуровану систему, дієву на всіх рівнях.

У подальшому внутрішніми нормативно-правовими актами МВС потрібно унормувати зміст поліцейської діяльності на кожному з відповідних рівнів, що дасть можливість чітко визначити компетенцію кожного суб'єкта поліцейської діяльності. На рівні з визначенням компетенції потрібно розробити критерії оцінки професійної придатності кандидатів на роботу в поліцію – індикатори, адже поліцейська діяльність – це професійна діяльність, і чим вищий рівень професіоналізму, тим чіткіше працює поліція. У поліції можуть працювати лише спеціально відібрані, навчені та тренувані кадри, причому їх навчання і тренування охоплює всі сфери життя суспільства.

Список використаних джерел

1. Проневич О. С. Поліцейська діяльність як вид державно-управлінської діяльності [Електронний ресурс] / О. С. Проневич // Форум права. – 2009. – № 2. – С. 350–356. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2009_2_55.pdf.
2. Москаленко М. М. Концепция «полицейского права» как идейно-теоретическое основание организации и деятельности полиции дореволюционной России: Историко-теоретический аспект : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Москаленко Михаил Михайлович. – СПб., 2004. – 22 с.
3. Про Національну поліцію : закон України від 2 лип. 2015 р. № 580-VIII [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-1>.
4. Engel R. Sh. Police: History – Early Policing In England, The Beginning Of «modern» Policing In England, Early Policing In Colonial America [Електронний ресурс] / Robin Shepard Engel. – Режим доступу: <http://law.jrank.org/pages/1647/Police-History.html>.
5. The police. Structure and organization [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.justlanded.com/english/United-States/Articles/Culture/The-police>.
6. Основні концепції, які визначають діяльність поліції зарубіжних країн [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://pidruchniki.com/1514020558835/pravo/osnovni_kontseptsiyi_yaki_viznachayut_diyalnist_politsiyi_zarubizhnih_krayin.

Надійшла до редколегії 19.02.2016

СОЛНЦЕВА К. В. ОРГАНІЗАЦІЯ ПОЛІЦЕЙСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В УКРАЇНІ І США: СТРУКТУРА

Рассмотрены цель, средства, система и проблемы административно-правового регулирования полицейской деятельности в Украине, вопросы усовершенствования действующего законодательства Украины. Проанализированы полицейские меры. Рассмотрена концепция деятельности полиции США.

Ключевые слова: *полиция, полицейская деятельность, децентрализация, реформирование, Украина, США.*

SOLNTSEVA K. V. ORGANIZATION OF POLICING IN UKRAINE AND THE USA: STRUCTURE

The article is devoted to some questions of researching the organization of policing, its purpose, the means, and the system, to some questions of an administrative and legal regulation of police activities in Ukraine in order to improve the legislation of Ukraine.

During the reform of law enforcement agencies in Ukraine, active decentralization and improvement of current legislation it is very important to focus on the model of the police, which functions successfully according to the relevant standards, principles and rules formed by the world community. Of course, organization of activities to ensure the rule of law, public security, and fight against crime in all its forms in each country has its own specifics and peculiarities.

Nowadays Ukrainians are particularly interested in the study of the structure, functions and system of police activities in such a developed democratic country as the United States of America, where police activities, having a long and difficult path of development, prove to be effective and uses appropriate level of support and confidence of the people.

The purpose of the study is the research and analysis of the theoretical basis, legislative acts, historical aspects of policing organization in order to outline main problems of the activities of the police in Ukraine and other foreign countries, especially the USA, and to improve Ukrainian legislative framework.

The following scientists analyze separate aspects of the question in their researches: H. Abadynskiy, Y. Avrutin, K. Belskiy, J. Vedel, I. Golosnichenko, S. Goncharuk, I. Gorshenyova, A. Gubanova, R. Drago, O. Pronevych, V. Shadrin and others.

With the adoption of The Law of Ukraine «On the National Police» a legal analysis of the essence and significance of policing has acquired a special meaning for further improvement of the Ukrainian legislative framework and the activities of the Ukrainian police. A special attention should be paid to the policing organization, structure and conception.

Taking into consideration the best models of policing organization in the world will be useful in the improvement of the Ukrainian law enforcement system in the context of decentralization of the power.

While improving the administrative framework which regulates the activities of the police in Ukraine one will certainly need to take into account the experience of the foreign countries, especially the United States, where the activities of the police are meticulously regulated and fixed in the current legislation. Further study of this issue will help to bring domestic legislation in the sphere of policing in line with the international standards.

Keywords: *police, policing, decentralization, reforming, Ukraine, USA.*

УДК 340.111.5:061.2(477)

С. І. СУБОТА,

ад'юнкт Харківського національного університету внутрішніх справ

ОСОБЛИВОСТІ ВЗАЄМОДІЇ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА ТА ПОЛІЦІЇ В УМОВАХ ТОТАЛІТАРНОГО ПОЛІТИЧНОГО РЕЖИМУ

На прикладі УРСР з'ясовано, що в умовах тоталітарного режиму всі громадські формування (добровільні народні дружини, товариства сприяння міліції, бригади сприяння міліції), які взаємодіяли з міліцією, по-перше, забезпечували існування й функціонування радянської влади в будь-яких її проявах і формах, по-друге, їх діяльність забезпечувала боротьбу зі справжніми та «уявними» ворогами радянської влади. Доведено, що взаємодія громадських формувань з міліцією в УРСР носила односторонній характер. Громадські формування цього типу проводили й виражали волю держави, а не суспільства, до їх функцій не входив контроль за діяльністю правоохоронної системи взагалі та міліції зокрема.

Ключові слова: *громадянське суспільство, правоохоронні органи, поліція, політичний режим, тоталітарний режим.*

Subota, S.I. (2016), "Features of interaction between civil society and the police within totalitarian political regime" ["Osoblyvosti vzaiemodii hromadianskoho suspilstva ta politsii v umovakh totalitarnoho politychnoho rezhymu"], *Pravo i Bezpeka*, No. 1, pp. 73–79.

Постановка проблеми. Одним з елементів форми держави є державний (політичний) режим. Саме він відображає спосіб здійснення державної влади та характер взаємовідносин громадян і держави. В теорії держави і права однією з класичних точок зору щодо поділу державних (політичних) режимів на види є їх класифікація залежно від джерела державної влади та меж її здійснення. Як правило, за цим критерієм політичні режими поділяються на демократичні й недемократичні, які, у свою чергу, поділяються на підвиди.

Звернімо окремо увагу на те, що незалежно від виду політичного режиму в будь-якій державі є такий орган влади, як поліція. Вона є частиною апарату держави, реалізує державну владу, здійснює свою діяльність з метою виконання покладених на неї завдань і функцій. Показово, що сутність, призначення, функції та методи здійснення покладених на поліцію завдань певною мірою обумовлені видом державного (політичного) режиму. Логічно слід зазначити, що особливості взаємодії громадянського суспільства та поліції також обумовлені умовами різновиду політичного режиму.

Стан дослідження. В юридичній літературі особливості тоталітарного режиму досліджували Р. Д. Андерсон, С. О. Гордійчук, В. Б. Ковальчук, О. В. Петришин, Я. Б. Турчин, М. В. Цвік та ін. Окремим аспектам взаємодії громадянського суспільства з поліцією в умовах тоталітарного режиму присвячені роботи таких учених, як Ю. В. Дубко, Л. Л. Місінкевич, І. В. Опришко, В. О. Січкара, Ю. А. Холод та ін. Однак в цілому проблема взаємодії громадянського суспільства та поліції не отримала достатньої наукової розробки, тому потребує, на нашу думку, спеціального загальнотеоретичного аналізу.

Метою цієї статті є визначити та проаналізувати особливості взаємодії громадянського суспільства й поліції в умовах тоталітарного політичного режиму.

Виклад основного матеріалу. Тоталітарний режим як один із видів антидемократичного державного (політичного) режиму неодноразово був об'єктом наукових досліджень політологів, юристів, носіїв доктринальної та професійної правосвідомості. На сьогодні як окремі особливості тоталітарного режиму, так і його сутність в цілому викликають інтерес у наукових колах. На наш погляд, це пов'язано з історичним шляхом розвитку державності України. Загальновідомим історичним фактом є те, що тоталітарний режим існував певний проміжок часу й на території України, а державна влада

здійснювалася засобами та способами, які є характерними для тоталітаризму.

Традиційно в науковій юридичній літературі тоталітарний режим визначають як «вид державного режиму, який характеризується масовими порушеннями прав людини, повним державним контролем за суспільним життям, що охоплює як публічну, так і приватну сферу» [1, с. 75; 2, с. 117–118; 3, с. 142]. При цьому залежно від змісту визначення поняття вчені виокремлюють різні його суттєві ознаки. Однак огляд наукової юридичної літератури дає підстави стверджувати, що, незважаючи на множинність ознак тоталітарного режиму, а також методологічних підходів до інтерпретації поняття цього правового явища, існує його певне змістове, сутнісне «ядро». Тобто існує множина визначальних ознак тоталітарного режиму, яка належить до його характерних рис і становить перелік спільних властивостей, змістове «ядро», що об'єднує всі науковометодологічні підходи до визначення і розуміння поняття.

На наш погляд, до ознак тоталітарного режиму слід віднести: а) заперечення цінності людини як індивіда (нівелювання прав людини, нищення незалежності судової влади та набуття правоохоронними органами каральних функцій [4, с. 15]); б) панування держави над людиною та суспільством, усепроникаючий контроль за діяльністю громадян і громадських організацій; в) домінування в управлінні державою методів насилля та військово-поліцейського терору, безконтрольність влади з боку суспільства та концентрація всієї державної влади в одному центрі.

Показово, що однією із суттєвих ознак тоталітарного режиму є характер співвідношення права з тоталітарною державою та її владою. Якщо для всіх інших політичних режимів характер співвідношення права з державою може бути охарактеризований як частковий (авторитарний режим) або суцільний (демократичний режим, однією з умов якого є панування права над державою й обумовлення спрямованості діяльності держави та методів її реалізації правом), то в умовах тоталітарного режиму право стає лише інструментом держави для нав'язування суспільству й людині своєї волі [4, с. 14].

На підставі того, що право в тоталітарній державі трансформується в засіб, за допомогою якого держава досягає своїх цілей, нав'язує суспільству свою волю, деякі дослідники не визнають можливості існування громадянського суспільства в умовах тоталітарного режиму.

Такий стан речей вони пов'язують із запереченням, у контексті дослідження особливостей тоталітаризму, принципу автономності суспільства та громадянина [4, с. 14]. З одного боку, такий висновок є цілком логічним та обґрунтованим, адже громадянське суспільство – це суспільство вільних, рівноправних і свідомих громадян та їх об'єднань, діяльність яких здійснюється в правових межах і спрямована на забезпечення прав і свобод людини й громадянина, на обмеження неприпустимого втручання держави в життя людини та суспільства [5, с. 146]. Інакше кажучи, панування права в усіх сферах суспільного життя та невтручання держави в життя людини й суспільства є обов'язковими передумовами існування та розвитку громадянського суспільства. У зв'язку з тим, що для держави з тоталітарним режимом не властиві наведені ознаки, на нашу думку, є підстави зробити висновок про відсутність можливості існування громадянського суспільства в умовах тоталітаризму.

Однак з іншого боку, слід окремо відзначити, що громадянське суспільство як правове явище має власну еволюцію змісту поняття. Погляди науковців щодо сутності та рис громадянського суспільства значно відрізняються залежно від вихідних теоретико-методологічних засад і концептуальних підходів праворозуміння, які підтримує конкретний науковець. Так, наприклад, про громадянське суспільство вели мову і марксистки. За марксистською теорією суспільство – це сукупність відносин між людьми, яка історично розвивається та створюється в процесі їх спільної діяльності. Для К. Маркса і Ф. Енгельса громадянське суспільство – це форма, в якій здійснюється економічний розвиток; вони обмежували його сферою виробництва, праці, обміну. К. Маркс виключив зі свого аналізу такі важливі складові громадянського суспільства, як добровільні асоціації, засоби масової інформації, професійні профспілки, політичні партії тощо. У марксистській теорії держава відображала загальний інтерес, а громадянське суспільство – виключно приватний [5, с. 142]. Таке розуміння змісту поняття «громадянське суспільство», на наш погляд, цілком «відповідає» сутності тоталітарного режиму.

З огляду на зазначене та беручи до уваги наукове завдання, яке було поставлено в нашому науковому дослідженні, вважаємо за доцільне відзначити, що в умовах тоталітаризму громадянське суспільство існувало (існує), хоча його сутність і зміст були (є) якісно іншими, ніж в умовах демократії.

В юридичній науковій літературі щодо тоталітарної держави часто вживається термін «поліцейська держава». Поліцейська держава – це держава, політичний режим якої характеризується репресивними методами управління, детальною регламентацією життя громадян, контролем і наглядом, поліцейським примусом у найбільш жорсткій формі [6, с. 34]. Така термінологія не є випадковою та ношно у загальному вигляді, на нашу думку, відображає взаємодію поліції з громадянським суспільством в умовах тоталітаризму. Показово, що для поліцейського режиму характерна тотальна поліцейська опіка, його специфічною властивістю є детальна регламентація громадського життя. Поза регламентацією практично нічого не залишається. Поліцейська держава характеризується також принципом колективної відповідальності за вчинки, думки тощо. У збірнику законів, які регламентували діяльність поліції, зазначалося, що будь-яка людина, яка помітила порушення закону, зобов'язана повідомити про це поліцію [7, ст. 133]. Можна припустити, що такі правила обумовлювали загальну підозру та страх у суспільстві.

З огляду на зазначені особливості взаємодії поліцейської (тоталітарної) держави з громадянським суспільством маємо підстави відзначити, що характер взаємовідносин державних органів тоталітарної держави та суспільства можна визнати як тотально державно-владно контролюючий. Сутність такого роду взаємозв'язків особи й держави, а також громадянського суспільства та держави полягає в тому, що держава через свої органи влади тотально (всеохоплююче) контролює діяльність людей та суспільства. Вона повністю підкорює інтереси людини і суспільства своїм, розглядає людину і суспільство як засіб для досягнення власних цілей. В умовах існування тоталітарного режиму суспільство існує для держави і повністю нею підкорене.

У зв'язку з тим, що поліція є одним з органів державної влади і на неї покладено реалізацію частини державних завдань, на наш погляд, цілком закономірним є факт, що в умовах тоталітарного режиму «одним із завдань поліції є не розкриття злочинів, а готовність заарештувати певну категорію населення, якщо уряд вирішить це зробити» [8, с. 59]. Тобто поліцейські структури в умовах тоталітарного режиму здійснюють функцію тотального терористичного контролю. Терористичність поліцейського контролю пояснюється такою обставиною: для того, щоб убити людину в тоталітарній державі, органам поліції не потрібно доводити

її вину. Поліції досить часто «дозволялася розправа зі злочинцями на місці злочину чи затримання, а також інші суспільно небезпечні наслідки» [9, с. 322].

Такий стан речей, а також закріплений на законодавчому рівні принцип колективної відповідальності за вчинки й думки певною мірою, на наш погляд, обумовлювали характер взаємодії поліцейських структур із громадянським суспільством при тоталітарному режимі. Населення взаємодіяло з представниками поліції, керуючись маргінальними мотивами, побоюючись за власне життя й здоров'я у випадку ненадання інформації про підготовку або вчинення правопорушення: «в державі широко використовується поліцейський розшук, захоплюється і широко використовується донесення. ... Апарат тайної поліції та служби безпеки за допомогою крайніх методів впливу спонукає суспільство жити у стані страху» [10, с. 22]. В таких умовах громадяни «ефективно виконували» свій громадянський обов'язок щодо інформування поліцейських структур про випадки інакомислення та правопорушення.

З огляду на те, що однією з рис тоталітарного режиму є тотальна ідеологія, необхідно зауважити, що взаємодія громадськості з поліцейськими структурами певною мірою обумовлена також ідеологічними мотивами. З метою збереження влади правлячої партії, розбудови в країні комунізму, соціалізму (у країнах соціалістичного табору), фашизму (Німеччина та Італія), а також задля винищення внутрішніх і зовнішніх ворогів населення тісно й постійно взаємодіяло з органами поліції. У цьому контексті вважаємо за доцільне проаналізувати специфіку взаємодії поліцейських структур із громадськістю на прикладі Радянського Союзу. Україна досить довгий час перебувала у складі СРСР, і досвід взаємодії міліції Радянського Союзу з громадськістю має вагомий значення для сьогодення.

В тоталітарному Радянському Союзі правоохоронні органи тісно взаємодіяли з громадськістю. Всі верстви населення активно залучалися до підтримання громадського порядку в містах і селах. Протягом різних історичних етапів розвитку в СРСР створювалися окремі громадські формування, які тісно взаємодіяли з правоохоронними органами. До таких громадських формувань слід віднести добровільні народні дружини, товариства сприяння міліції, бригади сприяння міліції тощо. Перш ніж проаналізувати особливості взаємодії громадських формувань з міліцією в тоталітарному Радянському Союзі, звернемо увагу на те, що специ-

фіка такої взаємодії певною мірою буде обумовлена особливостями історичного етапу їх створення та функціонування.

Починаючи з 1917 року молода радянська держава у підґрунтя своєї діяльності поклала положення марксистсько-ленінського вчення стосовно того, що в умовах соціалістичної революції постійну армію та професійну поліцію слід замінити на всезагальне озброєння народу. В. І. Ленін вважав, що пролетарська міліція повинна складатися «з усього населення, з дорослих громадян як чоловічої, так і жіночої статі» і виконувати одночасно функції армії та поліції [11]. Ця ідея почала реалізовуватися в перші місяці революції. З перших днів існування радянської держави громадський порядок забезпечувала робітничая міліція. На службу залучалися прості громадяни в рамках створених добровільних формувань при міських і повітових виконкомах Рад. Члени загонів в основному несли патрульну службу в громадських місцях.

Уже в 1918–1920 роках у великих містах були створені групи надання допомоги міліції. При місцевих Радах створювалися адміністративні комісії, до складу яких входили представники громадськості. Комісії перевіряли та контролювали роботу місцевих підрозділів міліції, а також співпрацювали з ними з метою охорони правопорядку. Одним із перших випадків «прямого» залучення добровольців для надання допомоги органам міліції в історії розвитку громадських формувань, діяльність яких була спрямована на охорону правопорядку, вважається наказ начальника міліції Ленінграда 120 за 1926 рік. Згідно з цим наказом на території більшості промислових підприємств та установ міста були створені комісії громадського порядку. В 1927 році у місті діяли 240 комісій, які об'єднували 2300 активістів [12].

Окремо зауважимо на те, що комісії громадського порядку склалися з партійних і комсомольських активістів, робітників і членів адміністративних секцій районних Рад. У зв'язку з цим маємо підстави стверджувати, що ці комісії певною мірою забезпечували існування й функціонування радянської влади в будь-яких її проявах і формах. Зважаючи на те, що до складу комісій громадського порядку, як правило, входили заідеологізовані члени радянського суспільства (комсомольці, члени адміністративних секцій районних Рад тощо), є підстави стверджувати, що їх діяльність у складі зазначеного громадського формування забезпечувала боротьбу зі справжніми та «уявними» ворогами радянської влади.

У грудні 1927 року посадовим особам міліції було надано право у випадку необхідності залучати громадян до затримання хуліганів. Почали з'являтися дружини з боротьби з хуліганством. Вони створювалися на добровільних засадах за виробничим принципом на фабриках і заводах, діяли при клубах підприємств. До них за рекомендацією партійних, профсоюзних та інших громадських організацій вступали «найбільш свідомі робітники». Вони діяли у тісній взаємодії з органами міліції. Робітники міліції інструктували дружинників, ставили перед ними конкретні завдання, у випадку необхідності приходили їм на допомогу [13, с. 93]. Характерно, що у ці ж роки створюються робітничі дружини, ударні бригади, ініціативні групи з боротьби з хуліганством. Члени цих формувань спеціально навчаються міліцейській справі.

У 1929 році радянська влада розробила Положення про товариство сприяння міліції, відповідно до якого на підприємствах і в установах були створені відповідні товариства [12].

Товариства сприяння міліції здійснювали свої дії як під загальним керівництвом міських, селищних, сільських Рад, так і під керівництвом й інструктуванням місцевих органів міліції та карного розшуку. Слід зазначити, що товариства сприяння міліції стали єдиною масовою формою участі населення в охороні громадського порядку. Вони створювалися з метою залучення робітників до активної участі в роботі міліції.

Наприкінці 1930 року товариства сприяння міліції, з одного боку, стали невід'ємною частиною правоохоронної системи. Вони являли собою досить серйозну силу, яка була здатна надати значну допомогу в охороні громадського порядку й боротьбі зі злочинністю. Для членів товариства систематично організовувалися заняття, навчальні збори. Осередки товариства ставали основним резервом для поповнення низового апарату райвідділів міліції перевіреними і досить підготовленими кадрами. Однак з іншого боку, масовість цих товариств та їх широкі повноваження у сфері охорони громадського порядку, можливість зберігання та носіння зброї на певному етапі їх розвитку стали загрозою для радянської влади та існуючого режиму в державі. У зв'язку з цим РНК РРФСР 26 квітня 1932 року ухвалила постанову «Про реорганізацію товариств сприяння органам міліції і карного розшуку», згідно з якою Радам народних комісарів автономних республік, краєвим та обласним виконкомом у місячний строк пропонувалося реорганізувати товариств

ва сприяння міліції й карного розшуку [11]. В результаті проведення такого роду реорганізації товариства сприяння міліції перестали існувати. На заміну були створені бригади сприяння міліції.

Характерною особливістю бригад сприяння міліції було те, що вони, на відміну від товариств сприяння міліції, створювалися з ініціативи органів міліції та працювали під керівництвом районних і міських управлінь міліції. Безпосереднє керівництво бригадами і проведення виховної роботи серед їх членів покладалося на політичні органи міліції. У свою чергу, залучення до оперативних дій і відповідний інструктаж у бригадах здійснювали оперативні відділи міліції.

Слід окремо відзначити, що членам бригад сприяння міліції видавалася вогнепальна зброя. Однак порядок користування та зберігання вогнепальної зброї членами бригад суттєво змінився у порівнянні з порядком зберігання та носіння зброї членами товариства сприяння міліції. Після закінчення оперативної роботи вони обов'язково повертали зброю до міліції.

Члени бригад сприяння міліції несли постійну службу разом із працівниками міліції або поруч із ними, чергували у відділах міліції, брали участь у забезпеченні правопорядку під час святкових мітингів, демонстрацій. Інакше кажучи, бригади сприяння міліції активно залучалися до виконання завдань з охорони громадського порядку, використовувалися органами державної влади (міліцією) як допоміжний засіб у боротьбі зі злочинністю. Ця форма участі громадян в охороні громадського порядку проіснувала до кінця 1958 року.

У 50-х роках ХХ століття у повсякденному житті Радянського Союзу відбувалися ліберальні зміни, у зв'язку з чим правоохоронна система в майже відмовилися від крайніх, на межі з терором, методів боротьби з кримінальними злочинами, але виявилася не готовою до протидії їм в умовах демократизації [14, с. 55]. З метою зміцнення законності та правопорядку правоохоронні органи масово залучали громадськість до охорони громадського порядку та боротьби з правопорушеннями. Основною організаційною формою співпраці громадян і працівників правоохоронних органів у протидії проявам порушення громадського порядку, спрямованим проти інтересів громадян та їх власності, у вигляді хуліганства, дрібних крадіжок та інших протиправних дій на вулицях, у місцях проведення дозвілля та в побуті, стали добровільні народні дружини [14, с. 55].

Вперше в Україні добровільні народні дружини були створені у грудні 1958 року за ініціативи гірників шахт 1–2 «Червоний Жовтень» та імені Карла Маркса м. Єнакієва, а також коксохіміків і машинобудівників м. Горлівки. За прикладом донбасівців народні дружини стали створювати по всій Україні [15]. Добровільні народні дружини створювалися на будь-якому підприємстві, в установі, організації незалежно від сфери їх діяльності, виробництва, функціонування. При цьому залежно від показників злочинності конкретного об'єкта функціонування добровільної народної дружини в її складі створювалися допоміжні формування. Слід зазначити, що дружини комплектувалися на добровільних засадах. Бути дружинником було почесно. Колективи підприємств, будов, транспортних організацій, установ, навчальних закладів направляли до складу народних дружин не за рознарядкою, а саме тих своїх членів, які справді бажали і, що не менше важливо, були здатні виконувати цю важливу місію [14, с. 56; 16, с. 21].

Однак після XXII з'їду (вересень 1961 року) Комуністичної партії, де було схвалено «програму будівництва комунізму», партійно-радянські чиновники негайно розпочали кампанію з нічим не обґрунтованого форсованого зростання кількості й чисельності народних дружин [14, с. 57]. У зв'язку з цим з 1961 року добровільні народні дружини активно комплектуються шляхом формального зарахування до їх складу всіх підряд, що значно знизило ефективність діяльності дружини.

Однією зі специфічних рис діяльності добровільних народних дружин було те, що хоча вони і співпрацювали з міліцією, але формувалися й функціонували під керівництвом районних, міських, селищних і сільських штабів, до складу яких входили представники партії, від-

повідної ради та інших державних органів і громадських організацій, командири або начальники штабів деяких дружин, окремі дружинники. З огляду на зазначене вважаємо за доцільне відзначити, що формування та функціонування добровільних народних дружин здійснювалося під контролем системи партійно-адміністративних органів. У зв'язку з цим маємо підстави стверджувати, що діяльність добровільних народних дружин носила заполітизований ідеологічний характер.

Висновки. Особливості взаємодії поліції з громадянським суспільством певною мірою обумовлені видом державного (політичного) режиму.

В умовах тоталітарного режиму (на прикладі радянської України) всі громадські формування, що взаємодіяли з міліцією (добровільні народні дружини, товариства сприяння міліції, бригади сприяння міліції), утворювалися за ініціативи держави і задля виконання її завдань. Населення взаємодіяло з представниками міліції, керуючись маргінальними та ідеологічними мотивами. Громадські формування, які активно взаємодіяли з міліцією, склалися переважно з партійних і комсомольських активістів, робітників і членів адміністративних секцій місцевих, сільських, селищних, районних Рад. У зв'язку з цим за своєю суттю вони, по-перше, забезпечували існування й функціонування радянської влади в будь-яких її проявах, формах, по-друге, їх діяльність забезпечувала боротьбу зі справжніми та «уявними» ворогами радянської влади.

Взаємодія громадських формувань з міліцією в УРСР носила односторонній характер. Громадські формування проводили та виражали волю держави, а не суспільства. До їх функцій не входив контроль за діяльністю правоохоронної системи взагалі та міліції зокрема.

Список використаних джерел

1. Теорія держави і права : підруч. для студентів юрид. ВНЗ / [Петришин О. В., Погребняк С. П., Смородинський В. С. та ін.] ; за заг. ред. О. В. Петришина. – Харків : Право, 2014. – 368 с.
2. Загальна теорія держави і права : підруч. для студентів ВНЗ / за ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. – Харків : Право, 2009. – 572 с.
3. Макуев Р. Х. Теория государства и права / Макуев Р. Х. – М. : Норма – Инфра-М, 2010. – 640 с.
4. Бондарева К. Трансформації права та його інститутів у тоталітарних політичних режимах / Катерина Бондарева // Юридична Україна. – 2012. – № 10. – С. 11–16.
5. Рудик П. А. Теорія держави : основні теорії, концепції, підходи до вивчення : навч. посіб. / П. А. Рудик. – 2-ге вид., перероб. та допов. – Київ : Алерта, 2015. – 288 с.
6. Петречко З. М. Витоки ідеї поліцейської держави / З. М. Петречко // Наше право. – 2014. – № 2. – С. 33–37.
7. Свод законов Российской империи, повелением Государя Императора Николая Павловича составленный. – СПб., 1842. – Т. 15 : Свод законов уголовных. Кн. 1. О преступлениях и наказаниях вообще. Кн. 2. О судопроизводстве по преступлениям. – 441 с. : разд. паг.
8. Арентд Х. Тайная полиция / Х. Арентд // Новое время. – 1992. – № 6. – С. 58–61.
9. Криминология : учебник для вузов / под общ. ред. А. И. Долговой. – М. : Норма – Инфра-М, 2001. – 784 с.

10. Гаврилов Н. И. Философский аспект сущности тоталитарного государства / Н. И. Гаврилов, М. Р. Арушанян // Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії. – 2011. – № 44. – С. 20–25.
11. Шведов В. В. Общества содействия милиции в правоохранительной деятельности РСФСР (1928–1932 гг.) [Электронный ресурс] / В. В. Шведов. – Режим доступа: <http://mmj.ru/index.php?article=492&id=40>.
12. Бригадмил [Электронный ресурс] // Википедия : свобод. энцикл. – Режим доступа: <https://ru.wikipedia.org/wiki/Бригадмил>.
13. Советская милиция: история и современность (1917–1987) / [Косицын А. П., Мулунаев Р. С., Билленко С. В. и др.]; под общ. ред. А. В. Власова. – М. : Юрид. лит., 1987. – 336 с.
14. Махиня О. М. Добровільні народні дружини як спроби часткового демонтажу сталінської репресивної системи / Махиня О. М. // Наукові праці [Миколаївського державного гуманітарного університету ім. Петра Могили комплексу «Києво-Могилянська академія»]. Серія: Історичні науки. – 2008. – Т. 83, вип. 70. – С. 54–57.
15. Об'єднання громадських формувань України з охорони громадського порядку і державного кордону [Електронний ресурс]. – Режим доступу до сайту: <http://www.ogf.org.ua/Home/orgz>.
16. Батрак С. Охороняємо спокій наших міст / Батрак С. – Київ : Політвидав України, 1965. – С. 20–22.

Надійшла до редколегії 11.02.2016

СУБОТА С. И. ОСОБЕННОСТИ ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ ГРАЖДАНСКОГО ОБЩЕСТВА И ПОЛИЦИИ В УСЛОВИЯХ ТОТАЛИТАРНОГО РЕЖИМА

На примере УССР определено, что в условиях тоталитарного режима все гражданские формирования (добровольные народные дружины, общества содействия милиции, бригады содействия милиции), которые взаимодействовали с милицией, во-первых, обеспечивали существование и функционирование советской власти в любых её проявлениях и формах, во-вторых, их деятельность обеспечивала борьбу с настоящими и «вымышленными» врагами советской власти. Доказано, что взаимодействие гражданских формирований с милицией в УССР носило односторонний характер. Гражданские формирования такого типа проводили и выражали волю государства, а не общества, в их функции не входил контроль за деятельностью правоохранительной системы в целом и милиции в частности.

Ключевые слова: гражданское общество, правоохранительные органы, полиция, политический режим, тоталитарный режим.

SUBOTA S. I. FEATURES OF INTERACTION BETWEEN CIVIL SOCIETY AND THE POLICE WITHIN TOTALITARIAN POLITICAL REGIME

It is noted that features of interaction between police and civil society to some extent are due to a type of state (political) regime.

On the example of Soviet Ukraine it is established that all public organizations within totalitarian regime (voluntary people's guards, associations assisting police, brigades of police assistance) that interacted with the police, were formed at the initiative of the state and to perform its tasks. The population interacted with the representatives of police, following marginal and ideological motives. Public organizations that actively interacted with the police, consisted mainly of party and Komsomol activists, workers and members of the administrative sections of the local, village, town and district councils. In this regard, they actually, first of all, ensured the existence and functioning of Soviet power in all its forms, and secondly, their activities ensured the fighting against real and «imaginary» enemies of Soviet power.

It is proved that the interaction of social groups with the police in the time of Ukrainian SSR was one-sided. Civil organizations of this type carried out and expressed the will of the state, but not of the society; their functions did not include control over the activities of law enforcement system in general and the police in particular.

Keywords: civil society, law enforcement agencies, police, political regime, totalitarian regime.

ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА ПРАВООХОРОННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

УДК 343.121.4(477)

С. Є. АБЛАМСЬКИЙ,

кандидат юридичних наук,
доцент кафедри кримінального процесу
факультету № 1 (слідства)
Харківського національного університету внутрішніх справ;

О. О. ЮХНО,

доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри кримінального процесу
факультету № 1 (слідства)
Харківського національного університету внутрішніх справ

ОКРЕМІ ПИТАННЯ УЧАСТІ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ ПРЕДСТАВНИКА ЮРИДИЧНОЇ ОСОБИ, ЩОДО ЯКОЇ ЗДІЙСНЮЄТЬСЯ ПРОВАДЖЕННЯ

Досліджено положення чинного Кримінального процесуального кодексу України в частині регулювання участі представника юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження. Констатовано, що в цій частині існують законодавчі суперечності та прогалини. На цій підставі запропоновано внести відповідні законодавчі зміни і доповнення.

Ключові слова: керівник, юридична особа, представник юридичної особи, кримінальне провадження, заходи кримінально-правового характеру, арешт майна, конфіскація майна.

Ablamskiy, S.Y. and Yukhno, O.O. (2016), "Some issues of participation of a legal entity's representative in criminal proceedings, against which the proceedings are initiated" ["Okremi pytannia uchasti u kryminalnomu provadzhenni predstavnyka yurydychnoi osoby, shchodo yakoi zdiisnuietsia provadzhennia"], *Pravo i Bezpeka*, No. 1, pp. 80–84.

Постановка проблеми. Сьогодні зміни, що відбуваються в Україні у зв'язку з євроінтеграційними процесами та реформуванням національного законодавства, спонукають законотворювців до пошуку концептуально нової моделі правової системи, яка б забезпечила ефективний захист прав кожної особи. У свою чергу, загальновизнаний міжнародною спільнотою пріоритет захисту особи, її прав, свобод та законних інтересів учасників кримінального провадження також вимагає й створення відповідних інститутів, які б у повній мірі сприяли цьому. Одним із таких останніх нововведень є інститут процесуального представництва юридичної особи, щодо якої здійснюється кримінальне провадження. З огляду на це питання участі представника юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження, сьогодні становить особливий як теоретичний, так і прикладний інтерес.

Слід визнати, що сучасний інститут процесуального представництва, як міжгалузевий інститут, є однією з форм реалізації конституційного права на правову допомогу [1, с. 74]. Вперше чинним Кримінальним процесуальним

кодексом України 2012 року [2] на законодавчому рівні інститут процесуального представництва врегульовано не тільки щодо фізичних осіб, але й щодо юридичних. Так, законом України від 23.05.2013 № 314-VII чинний КПК України було доповнено статтею 64-1 «Представник юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження» [3]. Цим же Законом було внесено зміни й до Кримінального кодексу України [4], а саме доповнено його додатковим розділом XIV-1 «Заходи кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб». Основними видами таких заходів є штраф, конфіскація майна і ліквідація юридичної особи, які за своїм характером належать до адміністративних санкцій, але здійснюються за правилами кримінального провадження. У зв'язку з тим законодавець передбачив відповідні процесуальні гарантії захисту прав юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження, зокрема передбачив участь її представника. Крім того, можливість застосування до юридичних осіб кримінально-правових заходів обмежено злочинами, пов'язаними з неправомірною вигодою (ч. 1, 2 ст. 368-3 і 368-4, ст. 369 КК України),

зловживанням впливом (ст. 369-2 КК України), легалізацією (відмиванням) доходів, одержаних злочинним шляхом (ст. 209 і 306 КК України), і тероризмом (ст. 258–258-5 КК України). Це дозволить мінімізувати можливий тиск на корпорації через застосування кримінально-правових заходів. При цьому ліквідація юридичної особи та конфіскація її майна застосовуються виключно в разі вчинення від імені юридичної особи злочинів терористичного спрямування, тоді як головним заходом впливу, що застосовуватиметься до корпорацій, буде штраф, який диференціюватиметься залежно від тяжкості вчиненого фізичною особою злочину [5]. Такі радикальні зміни обумовлюють необхідність осмислення теоретичних положень з цього питання, що дозволить запропонувати певні прикладні напрями його застосування в кримінальному провадженні. Більш того, звертає на себе увагу те, що цьому аспекту в теорії кримінального процесу присвячено досить мало досліджень. Це додатково підтверджує актуальність порушеної в нашій статті проблематики.

Стан дослідження. Окремі питання участі юридичної особи в кримінальному провадженні ставали предметом дослідження таких учених, як І. В. Гловюк, А. С. Нерсисян, С. В. Толокольніков, С. О. Харитонов, Ю. В. Шинкарьов, А. М. Яценко та ін. Здебільшого ці та інші вчені торкалися лише загальних питань участі юридичної особи у кримінальному провадженні або заходів кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб. У зв'язку з указаним потребує більш поглибленого теоретичного вивчення питання участі у кримінальному провадженні представника юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження.

Враховуючи викладене, **ціллю** статті є дослідження положень чинного КПК України щодо участі у кримінальному провадженні представника юридичної особи, щодо якої здійснюється кримінальне провадження, з метою вирішення теоретичних проблем, що виникають у практичній площині.

Виклад основного матеріалу. Як свідчить правозастосовна практика, з прийняттям чинного КПК України значно змінено парадигму процесуальної участі осіб, які залучаються до сфери кримінального провадження. Одним із довгоочікуваних нововведень стало запровадження такого правового статусу учасника кримінального провадження, як юридична особа. Відповідно до ст. 55 КПК України у разі завдання юридичній особі матеріальної шкоди вона може бути визнана потерпілою в кримі-

нальному провадженні. Водночас, як слушно зазначила І. Гловюк, відповідно до п. 25, 26 ч. 1 ст. 3 КПК України юридична особа взагалі учасником кримінального провадження не визнається [6, с. 88]. З таким твердженням повною мірою не можна погодитись, оскільки юридична особа може виступати учасником провадження, зокрема у разі визнання її потерпілим. Що ж стосується юридичної особи, щодо якої здійснюється кримінальне провадження, то такого процесуального статусу в КПК України дійсно не передбачено. У той же час представника юридичної особи, щодо якої здійснюється кримінальне провадження, виокремлено як учасника кримінального і судового провадження. Однак його не віднесено до жодної зі сторін кримінального провадження. Таким чином, з цього питання вбачається певна законодавча колізія, яка спонукає до питань: по-перше, як можна представляти учасника кримінального провадження, процесуальний статус якого не визначено; по-друге, яку функцію (захисту, обвинувачення чи правосуддя) виконує представник юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження? На жаль, ці аспекти залишилися поза увагою законодавця.

У контексті досліджуваної проблеми І. Гловюк вважає необґрунтованим виділення такої окремої кримінальної процесуальної функції, як представництво громадських організацій, представництво потерпілого, цивільного позивача, цивільного відповідача, підозрюваного та обвинуваченого. На обґрунтування своєї наукової позиції вчена зазначила, що завданнями представництва є сприяння реалізації, охорона та захист прав, свобод і законних інтересів особи, тобто вони визначаються інтересами особи, яку представляють. Відповідно, ці завдання не мають самостійного характеру (тобто не характеризуються неможливістю досягнення у межах інших кримінальних процесуальних функцій), а визначаються у кінцевому підсумку завданнями напряму діяльності особи, яку представляють. Однак, на думку вченої, стосовно діяльності представника юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження, ці ознаки слід розглядати з урахуванням тієї особливості, що суб'єкт, щодо якого здійснюється представництво, не включений до учасників кримінального провадження. У цьому разі реалізується функція захисту, з огляду на що вчена вважає доцільним віднести представника юридичної особи до учасників кримінального провадження з боку захисту [6, с. 89–90], з чим ми не погоджуємось. На нашу думку, по-перше, захисник у кримінальному провадженні теж не виконує

окремого завдання, адже діє в інтересах свого підзахисного і не має права виходити за межі здійсненого ним захисту. По-друге, традиційно дійсно виділяють три основні кримінальні процесуальні функції, зокрема обвинувачення, захисту і правосуддя. Але це ніяк не виключає і навіть не обмежує існування функції представництва у кримінальному провадженні.

Іншим важливим аспектом з порушеного питання є визначення кола осіб, які можуть бути представниками юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження. Так, частиною 1 ст. 64-1 КПК України ними може бути: 1) особа, яка у кримінальному провадженні має право бути захисником; 2) керівник чи інша особа, уповноважена законом або установчими документами; 3) працівник юридичної особи. Як доречно відзначив В. Г. Пожар, такою повинна бути повністю процесуально дієздатна фізична особа, яка відповідно до установчих документів юридичної особи чи закону виступає від її імені, тобто це певний керівник юридичної особи (директор, голова тощо). Але що стосується керівника юридичної особи, то тут є певні особливості. У процесуальній науці питання щодо процесуального статусу керівника юридичної особи у кримінальному судочинстві є спірним. Ряд авторів відносить керівника юридичної особи до законних представників. Інші вважають, що органи юридичної особи не тільки здійснюють управління її діяльністю, але й виступають у майновому обороті від її імені, інакше кажучи, їхні дії визнаються діями самої юридичної особи, яку вони представляють. Вони становлять частину юридичної особи і не є самостійними суб'єктами прав (на відміну від представників, які можуть виступати від імені юридичної особи за її дорученням). За протилежною думкою, яка існує в цивільному та у цивільно-процесуальному праві, органи юридичних осіб належать до представників у власному розумінні цього слова, що знаходить певне нормативне підґрунтя у чинному законодавстві України [7, с. 518–519].

Зазначимо, що на практиці дуже часто трапляються випадки, коли у зв'язку із вчиненням злочину керівник юридичної особи чи інша особа, уповноважена законом або установчими документами, переховується від органів досудового розслідування і його (її) місцезнаходження невідоме. У разі відсутності в іншій особі права на представництво інтересів юридичної особи (довіреності) слідчий, прокурор не мають можливості забезпечити швидке, повне та неупереджене досудове розслідування і вимушені його зупинити до встановлення міс-

цезнаходження керівника або чекати призначення загальними зборами нового. З огляду на це вважаємо доцільним ч. 2 ст. 52 КПК України «Обов'язкова участь захисника» доповнити додатковим п. 10 такого змісту: «щодо юридичної особи, місцезнаходження керівника чи іншої особи, уповноваженої законом або установчими документами, якої невідоме, – з моменту встановлення цього факту». Разом з цим необхідно внести відповідні зміни до положень ст. 20 КПК України, в якій передбачити за представником юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження, право на захист. Таке доповнення у більш повній мірі буде узгоджуватися з п. 2 ч. 3 ст. 64-1 КПК України, в якому останньому надано право користуватися правовою допомогою, але забезпечення механізму його реалізації не передбачено.

Крім того, на нашу думку, певні труднощі у правозастосовній діяльності правоохоронних і судових органів можуть виникнути щодо завчасного інформування керівника чи іншої особи, уповноваженої законом або установчими документами, а також працівника юридичної особи про час і місце судового розгляду. Зокрема, з одного боку, це стосується випадку іншого місця проживання або місця знаходження керівника, наявності в структурі юридичної особи філій або інших структурних підрозділів. З іншого боку, це надає останнім можливість зловживання процесуальними правами та обов'язками, що виражається в ухиленні від отримання повідомлень, що направляються на адресу юридичної особи, або інших діях, що мають на меті уникнення кримінальної відповідальності.

Звернемо увагу на те, що КПК України не містить вимог щодо вручення повідомлення про проведення процесуальних дій безпосередньо представнику юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження. Це свідчить про можливе порушення права бути завчасно проінформованим. Крім того, КПК України не конкретизує вимогу «бути завчасно проінформованим», а також не містить жодних застережень про необхідність направлення повідомлення виключно певними способами, зокрема шляхом направлення поштою замовного листа з повідомленням про його вручення безпосередньо адресату. Таким чином, повідомлення не може бути визнано неналежним лише на тій підставі, що воно було здійснено іншим способом (наприклад, шляхом направлення телефонограми, телеграми, по факсимільному зв'язку або електронною поштою чи з використанням інших засобів зв'язку). Проте, все ж таки, оціночний характер такої існуючої вимоги та її

неоднозначне тлумачення щодо визначення належного чи неналежного сповіщення створює можливість зловживання процесуальними правами як з боку осіб, які зобов'язані це зробити, так і з боку представника юридичної особи. Також слід мати на увазі, що не можуть вважатися неповідомленими особи, які відмовились від отримання направлених матеріалів або не з'явилися за їх одержанням, незважаючи на поштове чи інше повідомлення. Позитивним моментом у такому напрямі є встановлення обов'язку слідчого, прокурора письмово повідомляти юридичну особу після внесення відомостей про неї до Єдиного реєстру досудових розслідувань (ч. 8 ст. 214 КПК України). Однак безпосередньо повідомляється не юридична особа, а її керівник. Про це додатково свідчить положення ст. 291 КПК України, з аналізу яких вбачається, що обвинувальний акт складається відносно певної фізичної особи, а не юридичної. Лише в ньому можуть бути зазначені підстави застосування заходів кримінально-правового характеру щодо юридичної особи, які прокурор вважає встановленими, а також додається довідка про юридичну особу, щодо якої здійснюється провадження.

При цьому також слід зазначити, що окремого кримінального провадження щодо юридичної особи не передбачено, хоча, як ми вказували раніше, відносно неї КК України передбачено заходи кримінально-правового ха-

рактеру. Вважаємо, що в даному випадку законодавець проігнорував той факт, що органу досудового розслідування, прокурору необхідно встановити і довести обставини, які нададуть суду можливість застосувати відповідний захід кримінально-правового характеру.

Ще одним неузгодженим і суперечливим положенням є вимоги ч. 1 ст. 170 КПК України щодо можливого арешту майна юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження, у разі, якщо до неї може бути застосовано захід кримінально-правового характеру у вигляді конфіскації майна. Проте, конфіскація майна можлива лише за рішенням суду під час судового розгляду справи по суті. У зв'язку з тим наведене положення аж ніяк не може бути застосовано на стадії досудового розслідування, а отже, і закріплювати його в КПК України не було жодного сенсу.

Висновки. Проведений аналіз новел стосовно юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження, дає можливість констатувати, що закріплення подібного роду норм у КК і КПК України було завчасним. Більш того, деякі з них навіть суперечать нормам ст. 61 Конституції України, зокрема принципу особистої відповідальності, згідно з яким юридична відповідальність особи має індивідуально адресований характер. Втім, порушені в статті проблеми не є остаточними і потребують подальшого комплексного вивчення.

Список використаних джерел

1. Толокольніков С. В. Проблеми представництва юридичних осіб в кримінальному процесі України / С. В. Толокольніков // Вісник Академії адвокатури України. – 2010. – № 1 (17). – С. 74–79.
2. Кримінальний процесуальний кодекс України : закон України від 13 квіт. 2012 р. № 4651-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>.
3. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо виконання Плану дій щодо лібералізації Європейським Союзом візового режиму для України стосовно відповідальності юридичних осіб : закон України від 23 трав. 2013 р. № 314-VII // Відомості Верховної Ради України. – 2014. – № 12. – Ст. 183.
4. Кримінальний кодекс України : закон України від 5 квіт. 2001 р. № 2341-III [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>.
5. [Висновок Комітету з питань законодавчого забезпечення правоохоронної діяльності до проекту закону України реєстрац. № 2990 від 21 трав. 2013 р.] : від 22 трав. 2013 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу до картки законопроекту: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=46901.
6. Гловюк І. Проблеми визначення функціональної спрямованості діяльності представника юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження / І. Гловюк // Правова політика в Україні: питання теорії та практики : зб. матеріалів міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 24 жовт. 2014 р.) : в 2 т. Т. 2. – Київ : Нац. акад. прокуратури України, 2014. – С. 88–91.
7. Пожар В. Г. Проблеми реалізації процесуального статусу юридичних осіб у кримінальному судочинстві / В. Г. Пожар // Актуальні проблеми держави і права. – 2012. – Вип. 64. – С. 517–524.

Надійшла до редколегії 03.02.2016

АБЛАМСКИЙ С. Е., ЮХНО О. О. ОТДЕЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ УЧАСТИЯ В УГОЛОВНОМ ПРОИЗВОДСТВЕ ПРЕДСТАВИТЕЛЯ ЮРИДИЧЕСКОГО ЛИЦА, В ОТНОШЕНИИ КОТОРОГО ОСУЩЕСТВЛЯЕТСЯ ПРОИЗВОДСТВО

Исследованы положения действующего Уголовно-процессуального кодекса Украины относительно регулирования участия в уголовном производстве представителя юридического лица, в отношении которого осуществляется производство. Констатировано,

что в этой части существуют законодательные противоречия и пробелы. На этом основании предложено внести соответствующие законодательные изменения и дополнения.

Ключевые слова: руководитель, юридическое лицо, представитель юридического лица, уголовное производство, меры уголовно-правового характера, арест имущества, конфискация имущества.

ABLAMSKIY S. Y., YUKHNO O. O. SOME ISSUES OF PARTICIPATION OF A LEGAL ENTITY'S REPRESENTATIVE IN CRIMINAL PROCEEDINGS, AGAINST WHICH THE PROCEEDINGS ARE INITIATED

The author has studied the provisions of the current Criminal Procedural Code of Ukraine in the part of regulation of participation of a legal entity's representative in criminal proceedings, against which the proceedings are initiated.

It is noted that the procedural status of a legal entity, against which criminal proceedings are initiated is not provided in the current Criminal Procedural Code of Ukraine. At the same time the representative of a legal entity, against which the criminal proceedings are initiated, is singled out as a party of criminal and court proceedings; however, he is not considered as any of the parties of criminal proceedings.

It is emphasized that difficulties in legal enforcement activity may occur regarding advanced notice of a manager or other person authorized by the law or constituent documents, and an employee of a legal entity about the time and place of a trial. On the one hand, it refers to the case of another residence or location of a manager, the presence of branches or other business units within the structure of a legal entity. On the other hand, it provides the latter an opportunity to abuse procedural rights and duties, resulting in a deviation from the messages that are sent to a legal entity's address or other actions intended to avoid criminal liability. The author pays attention to the fact that the Criminal Procedural Code of Ukraine does not contain requirements for the delivery of notices about the proceedings directly to a representative of a legal entity, against which the proceedings are initiated. This indicates about a possible violation of the right to be informed in advance.

Based on the conducted research it is offered to make necessary legislative amendments and alterations.

Keywords: manager, legal entity, representative of a legal entity, criminal proceedings, measures of criminal and legal nature, arrest of property, seizure of property.

УДК 343.9:343.37

В. Е. БОНДАРЕНКО,

*адъюнкт кафедры оперативно-розыскной деятельности
Национальной академии внутренних дел*

ПРОКУРАТУРА В СИСТЕМЕ СУБЪЕКТОВ ВНЕШНЕГО КОНТРОЛЯ И НАДЗОРА ЗА СОБЛЮДЕНИЕМ ЗАКОНОВ ПОДРАЗДЕЛЕНИЯМИ НАЦИОНАЛЬНОЙ ПОЛИЦИИ УКРАИНЫ, ОСУЩЕСТВЛЯЮЩИМИ ОПЕРАТИВНО-РОЗЫСКНУЮ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ, ДОЗНАНИЕ, ДОСУДЕБНОЕ СЛЕДСТВИЕ

Исследованы полномочия прокуратуры как субъекта внешнего контроля за законностью при проведении оперативно-розыскной деятельности, досудебного следствия подразделениями Национальной полиции Украины. Внесены предложения по их совершенствованию.

Ключевые слова: внешний контроль, Национальная полиция Украины, надзор прокуратуры, оперативно-розыскная деятельность, досудебное следствие.

Bondarenko, V.Y. (2016), "The prosecutor's office within the system of subjects of external control and supervision over the compliance with the laws by the units of the National Police of Ukraine engaged in the operative and search activity, inquiry and pre-trial investigation" ["Prokuratura v sisteme sub'ektiv vneshnego kontrolya i nadzora za sobljudeniem zakonov podrazdelenijami Nacional'noj policii Ukrainy, osushhestvljajushimi operativno-rozysknuju dejatel'nost', doznanie, dosudebnoe sledstvie"], *Pravo i Bezpeka*, No. 1, pp. 84–89.

Постановка проблемы. Прокуратура как ключевой механизм контроля и надзора в государственном аппарате призвана использовать все законодательно определённые возможности

в целях правового регулирования поддержания государственного обвинения в суде, надзора за соблюдением законов при осуществлении оперативно-розыскной деятельности и досудебного

расследования, представительства интересов граждан, защиты их прав и свобод и осуществления ряда других задач, определённых нормативными актами [1, с. 258].

Демократизация всех сфер общественной жизни, задача обеспечения прав и свобод человека и гражданина ставит на повестку дня вопрос усиления контроля за оперативно-розыскными мероприятиями и негласными следственными (розыскными) действиями государственных силовых ведомств и, в частности, Национальной полиции Украины.

В связи с указанным должен быть усилен внешний контроль за деятельностью оперативных и следственных подразделений Национальной полиции Украины, которые осуществляют оперативно-розыскную деятельность. В первую очередь речь идёт о надзоре органов прокуратуры, одним из направлений деятельности которой является надзор за соблюдением законов подразделениями Национальной полиции Украины, осуществляющими оперативно-розыскную деятельность, дознание, досудебное следствие, предусмотренный п. 3 ст. 121 Конституции Украины.

Состояние исследования. Анализ научных монографических публикаций, статей свидетельствует о расширении круга учёных, которые предоставляют новые теоретические обоснования, раскрывают теоретические положения проблемы прокуратуры в системе субъектов внешнего контроля и надзора за соблюдением законов подразделениями Национальной полиции Украины, осуществляющими оперативно-розыскную деятельность, дознание и досудебное следствие, и определяют пути дальнейшего совершенствования. Вопросами управления органами внутренних дел, контроля за их деятельностью занималось много учёных, среди которых: А. М. Бандурка, Д. Н. Бахрах, С. Г. Братель, В. В. Гевко, В. А. Глазков, В. М. Горев, С. Ф. Денисюк, А. В. Джафарова, И. В. Зозуля, И. М. Козьяков, А. М. Кулиш, А. Н. Муzychук, В. В. Новиков, М. А. Погорецкий, И. И. Троханенко, А. Г. Цветков, В. Ю. Шепитько, С. В. Шестак, М. Е. Шумило и другие.

Цель статьи заключается в исследовании полномочий прокуратуры как субъекта внешнего контроля за законностью при проведении оперативно-розыскной деятельности, дознания и досудебного следствия и в выработке предложений по их совершенствованию.

Изложение основного материала. В силу специфики оперативно-розыскной деятельности, связанной с вмешательством в частную жизнь физических лиц, законодатель особое

внимание уделил соблюдению законности при её осуществлении. В частности, ч. 2 ст. 9 закона Украины «Об оперативно-розыскной деятельности» [2] устанавливает, что контроль за оперативно-розыскной деятельностью осуществляется Национальной полицией; ч. 6 ст. 9 этого же Закона закрепляет ответственность руководителя соответствующего оперативного подразделения, который давал разрешение на её проведение, за законность осуществляемых мероприятий. Надзор за соблюдением законов при проведении оперативно-розыскной деятельности оперативными подразделениями Национальной полиции, согласно ст. 14 упомянутого Закона, осуществляется Генеральным прокурором Украины, его заместителями, руководителями региональных прокуратур, их первыми заместителями и заместителями, а также уполномоченными приказом Генерального прокурора Украины начальниками и уполномоченным приказом руководителя региональной прокуратуры прокурорами соответствующих региональных прокуратур. Часть 2 ст. 14 указанного Закона предусматривает также, что руководитель местной прокуратуры, а также уполномоченные его приказом прокуроры соответствующей местной прокуратуры осуществляют надзор за соблюдением законов при проведении оперативно-розыскной деятельности в оперативно-розыскных делах, заведённых поднадзорными им территориальными оперативными подразделениями правоохранительных органов.

При этом прокурор, в отличие от суда (судьи), имеет достаточно широкие полномочия, к которым согласно ч. 3 ст. 14 закона Украины «Об оперативно-розыскной деятельности» относятся права: беспрепятственно входить во все помещения органов, осуществляющих оперативно-розыскную деятельность; требовать для проверки оперативно-розыскные дела, регистрационные, учётные, отчётные, статистические, аналитические документы и другие сведения относительно осуществления оперативно-розыскных мероприятий, а также распоряжения, инструкции, приказы и другие акты по оперативно-розыскной деятельности; давать обязательные к исполнению письменные указания о проведении оперативно-розыскных мероприятий с целью предупреждения и выявления преступлений и о розыске лиц определённых категорий; давать согласие на продление срока проведения оперативно-розыскной деятельности; отменять незаконные постановления о заведении или закрытии оперативно-розыскного дела, остановке или возобновлении опе-

ративно-розыскной деятельности; опротестовать незаконное постановление суда о разрешении или отказе на проведение оперативно-розыскных мероприятий. Он вправе также поручать руководителям соответствующих органов проведение в подведомственных им подразделениях проверок с целью устранения нарушений закона; получать объяснения от должностных лиц органов, ведущих оперативно-розыскную деятельность, о нарушениях требований закона; проверять жалобы на нарушение законов органами, которые ведут оперативно-розыскную деятельность; принимать меры по устранению нарушений законности и тому подобное.

В связи со вступлением в силу Уголовного процессуального кодекса Украины 2012 г. этот вид надзора приобрёл некоторые особенности. Он состоит из двух аспектов, поскольку основывается на законодательном различии таких разных видов деятельности, как досудебное расследование и оперативно-розыскная деятельность. Так, согласно п. 5 ч. 1 ст. 3 УПК Украины досудебное расследование – это стадия уголовного производства, которая начинается с момента внесения сведений об уголовном правонарушении в Единый реестр досудебных расследований и заканчивается закрытием уголовного производства или направлением в суд обвинительного акта, ходатайства о применении принудительных мер медицинского или воспитательного характера, ходатайства об освобождении лица от уголовной ответственности. Оперативно-розыскная деятельность оперативных подразделений Национальной полиции Украины, согласно ст. 2 закона Украины «Об оперативно-розыскной деятельности», представляет собой систему гласных и негласных розыскных, разведывательных и контрразведывательных мероприятий, осуществляемых с применением оперативных и оперативно-технических средств.

Отметим, что эти виды деятельности осуществляются различными подразделениями Национальной полиции Украины с разным юридическим статусом и полномочиями: в первом случае – следователями, во втором – оперативными подразделениями Национальной полиции Украины. Необходимо отметить, что досудебное расследование является деятельностью, которая связана с расследованием конкретных уголовных производств, а проведение отдельных негласных розыскных действий в соответствии с задачами следователя возможно только при открытом уголовном производстве.

Задачей оперативно-розыскной деятельности подразделений Национальной полиции Украины, как отмечается в ст. 1 закона Украины «Об оперативно-розыскной деятельности», является «поиск и фиксация фактических данных о противоправных действиях отдельных лиц и групп, ответственность за которые предусмотрена Уголовным кодексом Украины, ... а также получение информации в интересах безопасности граждан, общества и государства». С помощью оперативно-розыскной деятельности уполномоченных на её проведение подразделений в Украине раскрывается более 85 % тяжких и особо тяжких преступлений, а в таких областях преступной деятельности, как преступления против государства, должностные преступления, а также преступления, совершаемые членами организованных преступных групп, – до 100 % [3]. Оперативно-розыскную деятельность оперативных подразделений Национальной полиции Украины целесообразно рассматривать как осуществление информационно-обеспечительной функции, выполнение задач органов предварительного расследования, целью которых является получение информации с помощью негласных методов и специальных оперативно-технических средств с соблюдением требований УПК Украины, согласно которым она должна приобрести качества официальных доказательств по конкретному уголовному производству.

В этом плане новации законодателя, нашедшие закрепление в УПК Украины, являются обоснованными и оправданными. Причём функция прокуратуры, определённая п. 3 ст. 121 Конституции Украины, по надзору за соблюдением законов органами, осуществляющими оперативно-розыскную деятельность, дознание и досудебное следствие, стала более предметной. Указанная деятельность оперативных подразделений Национальной полиции Украины является специфическими управленческими отношениями, надзор за которыми со стороны прокуратуры, на наш взгляд, должен быть постоянным и всесторонним, поскольку при проведении оперативно-розыскных мероприятий имеет место ограничение прав и свобод человека.

Кроме этого, усиление прокурорского надзора по этому направлению деятельности Национальной полиции Украины необходимо в связи с тем, что 90 % ценной оперативно-розыскной информации, которая могла бы быть использована в интересах уголовного судопроизводства, остаётся не востребована [3].

Впрочем, в деятельности прокуратуры по надзору за оперативно-розыскной деятельностью,

как отмечает Г. Середа, есть много узких мест и недостатков, случаев нереагирования, ненадлежащего или формального реагирования на нарушения законности органами, осуществляющими оперативно-розыскную деятельность [4, с. 14]. Этот эффективный способ борьбы с преступностью нередко становится и средством нарушения прав и свобод человека [5, с. 133] со стороны работников полиции, осуществляющих эти негласные оперативно-розыскные мероприятия.

Отметим, что значение термина «предмет» существенно отличается от термина «функция», которая означает обязанность, круг действий, возложенных на кого-нибудь и безусловных для выполнения¹. Предмет – это то, на что направлена познавательная, творческая, практическая деятельность кого-, чего-нибудь². Соответственно, надзорная деятельность прокурора направлена на проверку соответствия законам действий сотрудников оперативных подразделений Национальной полиции Украины, осуществляющих оперативно-розыскную деятельность, дознание, досудебное следствие – «соблюдения законности», как это определено в ст. 2 закона Украины «О прокуратуре» [6].

На наш взгляд, это отражает конечный результат правоприменительной деятельности и является показателем её качества в соответствии с количеством выявленных фактов нарушения законов, которые совершили уполномоченные на определённую деятельность должностные лица государственных властных и других органов. Отметим также, что прокурорский надзор за оперативно-розыскной деятельностью – это постоянный процесс, мониторинг (наблюдение) по всем её стадиям: издания подзаконных нормативно-правовых актов по её организации, принятия решений о проведении и прекращении оперативно-розыскной деятельности в отношении конкретных лиц, отдельных негласных следственных (розыскных) мероприятий.

Кроме этого, не совсем удачным, на наш взгляд, является подход законодателя к определению содержания полномочий прокурора по надзору за этой сферой деятельности Национальной полицией. Данный аспект не со-

гласован с положениями ст. 14 закона Украины «Об оперативно-розыскной деятельности», которая определяет компетенции прокурора в вопросах надзора за соблюдением законов при проведении оперативно-розыскной деятельности. Впрочем, эта статья не может претендовать на полное изложение прав, предоставленных прокурору по надзору за этой сферой деятельности Национальной полиции Украины, поскольку термин «компетенция» не может считаться полностью тождественным термину «полномочия».

Полномочия – это права, которые предоставлены лицу или предприятию органами власти³. Термин «компетенция» по содержанию шире, чем термин «полномочия». Большинство учёных-этимологов компетенция понимается как область знаний, круг вопросов, которыми хорошо владеет конкретное лицо⁴.

Подробно полномочия прокурора определены приказом Генеральной прокуратуры Украины от 3 декабря 2012 г. № 4/1-г «Об организации прокурорского надзора за соблюдением законов органами, которые проводят оперативно-розыскную деятельность», но мы считаем, что они должны быть определены не подзаконным нормативно-правовым актом, а законом.

Кроме этого, определяя полномочия прокурора по надзору за соблюдением законов органами, которые ведут оперативно-розыскную деятельность, необходимо учитывать требования п. 14 ч. 1 ст. 92 Конституции Украины, где отмечается, что организация деятельности прокуратуры определяется исключительно законами. К тому же прокуратура, наряду с судебной властью, согласно действующему законодательству занимает важное место среди институциональных гарантий обеспечения прав и свобод человека и гражданина при проведении негласной оперативно-розыскной деятельности – ограничивает их.

В соответствии с ч. 1 ст. 92 Конституции Украины гарантии этих прав определяются также исключительно законами Украины. Расширенное толкование указанной нормы даёт основания считать, что функционирование прокуратуры как элемента институциональной

¹ По С. И. Ожегову, см.: Функция [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://tolkslovar.ru/f3227.html>; Обязанность [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://tolkslovar.ru/o2670.html>.

² См.: Предмет [Электронный ресурс] // Словник української мови : академ. тлумач. слов. (1970–1980). – Режим доступа: <http://sum.in.ua/s/predmet>.

³ См.: Повноваження [Электронный ресурс] // Словник української мови : академ. тлумач. слов. (1970–1980). – Режим доступа: <http://sum.in.ua/s/povnovazhennja>.

⁴ По Т. Ф. Ефремовой, см.: Компетенция [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://tolkslovar.ru/k7341.html>.

системы административно-правовых гарантий прав и свобод человека и гражданина, его полномочия по надзору за негласной деятельностью оперативных подразделений Национальной полиции Украины должны определяться исключительно законами.

Удобным в контексте нашего предложения о необходимости законодательного закрепления полномочий прокурора мы считаем научную позицию В. В. Луцка, который отмечает, что органы прокуратуры, используя право надзора за соблюдением законов оперативно-розыскными подразделениями и имея при этом возможность определённым образом влиять на процесс осуществления ОРД, не несут какой-либо ответственности за окончательный результат, поскольку законодательными актами механизмы такого контроля не определены [7, с. 2]. Необходимость закрепления полномочий прокурора по надзору за соблюдением законов органами, осуществляющими оперативно-розыскную деятельность, поддерживают также практические работники прокуратуры [8].

Кроме указанного, мы считаем, что для повышения эффективности прокурорского надзора за органами, осуществляющими оперативно-розыскную деятельность, должны быть конкретизированы положения ч. 8 ст. 9 закона Украины «Об оперативно-розыскной деятельности» в части надзора прокурора за неотложным возобновлением нарушенных при проведении оперативно-розыскных мероприятий прав граждан и возмещением причинённых им материального и морального ущерба в полном объёме.

Мы также считаем целесообразным в целях совершенствования надзора за проведением оперативно-розыскной деятельности на законодательном уровне определить полномочия прокурора относительно его участия в обеспечении и реализации права граждан на получение от органов, на которые возложено осуществление такой деятельности, письменного объяснения по поводу ограничения их прав и свобод, предусмотренного ч. 9 ст. 9 закона Украины «Об оперативно-розыскной деятельности».

К тому же слишком суженным мы считаем обязанность прокурора по надзору в случае обжалования гражданами в суд действий сотрудников Национальной полиции Украины по поводу нарушения их прав при проведении оперативно-розыскных мероприятий.

Участие прокурора не может ограничиваться в этом случае разъяснением лицу порядка восстановления его нарушенных прав или свобод и возмещения причинённого вреда, как это

определено ч. 1 ст. 11 закона Украины «О порядке возмещения ущерба, причиненного гражданину незаконными действиями органов, осуществляющих оперативно-розыскную деятельность, органов досудебного расследования, прокуратуры и суда. Мы считаем, что эффективность надзора будет значительно выше, если на законодательном уровне на прокурора будет возложена обязанность представлять в суде интересы лица, права и свободы которого нарушены при проведении оперативно-розыскной деятельности.

Эффективные надзорные полномочия прокурора должны быть также предусмотрены на стадиях досудебного рассмотрения уголовных производств о восстановлении прав и свобод граждан, нарушенных при проведении оперативно-розыскных мероприятий, а именно: при истребовании от руководителей оперативных подразделений письменных объяснений об ограничении их прав и свобод, предусмотренных ч. 9 ст. 9 закона Украины «Об оперативно-розыскной деятельности», которые могут быть предоставлены в суд в качестве подтверждения таких фактов; в случае истребования от органов, осуществляющих оперативно-розыскную деятельность, постановлений о размере возмещённого ущерба по ч. 1 ст. 12 закона Украины «О порядке возмещения ущерба, причинённого гражданину незаконными действиями органов, осуществляющих оперативно-розыскную деятельность, органов досудебного расследования, прокуратуры и суда».

Кроме указанных проблем, для совершенствования прокурорского надзора за деятельностью Национальной полиции Украины по проведению оперативно-розыскной деятельности наука административного права должна предложить соответствующим правотворческим органам и юридической практике оптимальные подходы к определению субъектов такой деятельности и их классификации. На основе этого должна быть устранена несогласованность определений субъектов осуществления оперативно-розыскной деятельности, предусмотренных законом Украины «Об оперативно-розыскной деятельности» и Уголовным процессуальным кодексом Украины.

Вывод. Прокуратура является действенным субъектом внешнего контроля (надзора) за законностью в деятельности подразделений Национальной полиции, уполномоченных осуществлять оперативно-розыскную деятельность и досудебное расследование.

Понимаем, что изложенные соображения не лишены замечаний или требуют более детального

осмысления, в связи с чем надеемся на широкое их обсуждение между практиками, учёными и другими специалистами по проблемам прокурорского надзора за оперативно-розыскной деятельностью и досудебным расследованием.

Список использованных источников

1. Рогатюк І. В. Становлення кримінальних процесуальних засад участі прокурора в кримінальному судочинстві: зв'язок історії та сучасності / І. В. Рогатюк // Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ України. – 2015. – № 2 (95). – С. 258–271.
2. Про оперативно-розшукову діяльність : закон України від 18 лют. 1992 р. № 2135-ХІІ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2135-12>.
3. Реформування органів прокуратури України. Проблеми і перспективи [Електронний ресурс] / під ред. Якимчука М. К. – Режим доступу: http://admin-pravo.ru/book_136_chapter_97_povnovazhennya_prokurora_pri_zdijjsnenni_nagljadu_za_operativno-rozshuovoju_dijalnistju.html.
4. Середа Г. Законність оперативно-розшукової діяльності як мета та завдання прокурорського нагляду / Григорій Середа // Вісник Національної академії прокуратури України. – 2009. – № 4. – С. 11–17.
5. Сухачова І. О. Прокурорський нагляд за додержанням законів органами, які здійснюють оперативно-розшукову діяльність, у справах про організовану злочинність / І. О. Сухачова // Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика). – 2009. – № 21. – С. 132–139.
6. Про прокуратуру : закон України від 14.10.2014 № 1697-VII [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1697-18>.
7. Луцик В. В. Шляхи вдосконалення нагляду за оперативно-розшуковою діяльністю [Електронний ресурс] / Луцик В. В. // Часопис Академії адвокатури України. – # 12 (3'2011). – 5 с. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/old_jrn/e-journals/Chaau/2011-3/11lvvord.pdf.
8. Березуєв А. Ю. Прокурорський нагляд за виконанням результатів ОРД [Електронний ресурс] / Березуєв А. Ю. // Прокуратура Артемівського району м. Луганська : [блог]. – 19.10.2010. – Режим доступу: <http://artprokuratura.blox.ua/2010/10/PArukurorskij-naglyad-za-vikonannyam-rezultativ.html>.

Надійшла до редколегії 09.02.2016

БОНДАРЕНКО В. Є. ПРОКУРАТУРА В СИСТЕМІ СУБ'ЄКТІВ ЗОВНІШНЬОГО КОНТРОЛЮ ТА НАГЛЯДУ ЗА ДОДЕРЖАННЯМ ЗАКОНІВ ПІДРОЗДІЛАМИ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ УКРАЇНИ, ЯКІ ЗДІЙСНЮЮТЬ ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВУ ДІЯЛЬНІСТЬ, ДІЗНАННЯ, ДОСУДОВЕ СЛІДСТВО

Досліджено повноваження прокуратури як суб'єкта зовнішнього контролю за законністю під час проведення оперативно-розшукової діяльності, досудового слідства підрозділами Національної поліції України. Внесено пропозиції щодо їх удосконалення.

Ключові слова: зовнішній контроль, Національна поліція України, нагляд прокуратури, оперативно-розшукова діяльність, досудове слідство.

BONDARENKO V. Y. THE PROSECUTOR'S OFFICE WITHIN THE SYSTEM OF SUBJECTS OF EXTERNAL CONTROL AND SUPERVISION OVER THE COMPLIANCE WITH THE LAWS BY THE UNITS OF THE NATIONAL POLICE OF UKRAINE ENGAGED IN THE OPERATIVE AND SEARCH ACTIVITY, INQUIRY AND PRE-TRIAL INVESTIGATION

The article is focused on the fact that to ensure the proper organization of prosecutor's supervision over the implementation of the requirements of the Constitution of Ukraine, the Laws of Ukraine «On Operative and Search Activities» and «On Prosecutor's Office», the Criminal Procedural Code of Ukraine and other legislative acts on the issues of supervision while accomplishing secret investigative (search) actions the prosecutors should check the validity of petitions to the court for permission to carry out secret investigative (search) activities, in particular related to the interference with private communication, in the implementation of existing legislation in respect of constitutional rights and freedoms of citizens, where their temporary restriction to the extent permitted by the Constitution of Ukraine is appropriate.

Besides, the prosecutor is tasked both to secure the received information and its further usage while implementing the pre-trial and trial investigation, and the implementation of measures to protect information, which is not used in criminal proceedings, i.e. implementation of control over the destruction of data, objects and documents. The objective of implementing the prosecutor's supervision in carrying out secret investigative (search) actions is to comply with the procedure of their execution, receipt of valid and sufficient evidence of their subsequent use by the prosecutor as a party to criminal proceedings within the trial.

Keywords: external control, National Police of Ukraine, prosecutor's supervision, operative and search activities, pre-trial investigation.

УДК 343.7

М. О. БРИЛЬОВ,

аспірант Харківського національного університету внутрішніх справ

ПРОБЛЕМИ ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВОЇ ПРОТИДІЇ ЗЛОЧИНАМ, ПОВ'ЯЗаниМ ІЗ РОЗКРАДАННЯМ БЮДЖЕТНИХ КОШТІВ ПІД ЧАС БУДІВНИЦТВА, РЕМОНТУ Й ЕКСПЛУАТАЦІЇ АВТОМОБІЛЬНИХ ДОРІГ

Проаналізовано систему нормативно-правового забезпечення оперативно-розшукової діяльності в контексті протидії злочинам, пов'язаним із розкраданням бюджетних коштів під час будівництва, ремонту й експлуатації автомобільних доріг. Визначено наявні недоліки законів України «Про Національну поліцію», «Про оперативно-розшукову діяльність», а також Положення про Департамент захисту економіки Національної поліції України. Запропоновано шляхи удосконалення нормативно-правових актів, що регулюють питання оперативно-розшукової діяльності оперативних підрозділів Департаменту захисту економіки Національної поліції.

Ключові слова: правове забезпечення, оперативно-розшукова протидія, бюджетні кошти, ремонт, будівництво, експлуатація, автомобільні дороги, злочин.

Brilev, M.O. (2016), "Problems of legal provision of operative and search combating crimes of embezzlement of budget funds during construction, repair and maintenance of roads" ["Problemy pravovoho zabezpechennia operativno-rozshukovoi protyidii zlochinam, pov'язanym iz rozkradanniam biudzhetykh koshtiv pid chas budivnytstva, remontu i ekspluatatsii avtomobilnykh dorih"], *Pravo i Bezpeka*, No. 1, pp. 90–94.

Постановка проблеми. Ефективність оперативно-розшукової протидії злочинам, пов'язаним із розкраданням бюджетних коштів під час будівництва, ремонту й експлуатації автомобільних доріг, першою мірою визначається станом законодавчого і відомчого нормативно-правового забезпечення такої діяльності, рівнем юридичного забезпечення відносин, що виникають під час такої протидії.

Так, 6 листопада 2015 р. набрав чинності закон України «Про Національну поліцію». Прийняття цього Закону спричинило зміни в значній кількості законів, у тому числі в законі України «Про оперативно-розшукову діяльність». Крім того, деякі зміни відбулися й у відомчому нормативно-правовому забезпеченні оперативно-розшукової діяльності оперативних підрозділів Національної поліції.

Аналіз зазначених змін та перші результати практичної діяльності оперативних підрозділів Національної поліції засвідчили, що на сьогоднішній день існує чимала кількість проблем правового забезпечення діяльності оперативних підрозділів, у тому числі й щодо оперативно-розшукової протидії злочинам, пов'язаним із розкраданням бюджетних коштів під час будівництва, ремонту й експлуатації автомобільних доріг.

Стан дослідження. Проблеми правового регулювання діяльності оперативних підрозділів щодо протидії злочинам у сфері економіки були предметом наукових досліджень багатьох учених, серед яких: К. В. Антонов, В. І. Василюк,

О. Ф. Долженков, В. П. Захаров, Д. Й. Никифорчук, В. Л. Ортинський, М. А. Погорецький, О. О. Подобний, В. Д. Пчолкін, В. В. Топчій, В. В. Шендрік та ін. Однак жоден із авторів не вивчав проблеми оперативно-розшукової протидії злочинам, пов'язаним із розкраданням бюджетних коштів під час будівництва, ремонту й експлуатації автомобільних доріг, силами оперативних підрозділів Департаменту захисту економіки Національної поліції.

Метою цієї статті є аналіз системи нормативно-правового забезпечення оперативно-розшукової діяльності в контексті протидії злочинам, пов'язаним із розкраданням бюджетних коштів під час будівництва, ремонту й експлуатації автомобільних доріг, а також розроблення конкретних пропозицій щодо покращення правового забезпечення такої діяльності.

Виклад основного матеріалу. В загальній теорії права під правовим регулюванням розуміється результативний нормативно-організаційний вплив, який здійснюється на суспільні відносини за допомогою системи правових засобів (юридичних норм, правовідносин, індивідуальних приписів) з метою їх упорядкування, охорони, розвитку відповідно до суспільних потреб. Упорядкування суспільних відносин, їх юридичне закріплення, охорона і розвиток здійснюються за допомогою конкретних норм права та правового впливу [1, с. 163].

Головну правову основу оперативно-розшукової діяльності становить Конституція України. Її норми є нормами прямої дії та мають найвищу

юридичну силу. Всі інші закони й підзаконні нормативні акти повинні відповідати Конституції. Окрім того, правовою основою діяльності оперативних підрозділів Національної поліції є Кримінальний, Кримінальний процесуальний, Податковий та Митний кодекси України, закони України про оперативно-розшукову діяльність, прокуратуру, Національну поліцію.

Відповідно до закону України «Про Національну поліцію», постанов Кабінету Міністрів України від 13 жовтня 2015 р. № 830 «Про утворення територіального органу Національної поліції», від 28 жовтня 2015 р. № 877 «Про затвердження Положення про Національну поліцію» з метою забезпечення належного функціонування Департаменту захисту економіки Національної поліції України наказом Національної поліції України від 7 листопада 2015 р. № 81 було затверджено Положення про Департамент захисту економіки Національної поліції України [2].

Департамент захисту економіки Національної поліції України (далі – ДЗЕ) є міжрегіональним територіальним органом у складі кримінальної поліції Національної поліції України та згідно із законодавством України здійснює оперативно-розшукову діяльність.

Відповідно до покладених на ДЗЕ функцій підрозділи Департаменту повинні вживати заходи щодо захисту бюджетних коштів від злочинних посягань, забезпечення правомірності застосування процедур закупівлі товарів, робіт і послуг та цільового використання бюджетних коштів. Тобто діяльність щодо оперативно-розшукової протидії злочинам, пов'язаним із розкраданням бюджетних коштів під час будівництва, ремонту й експлуатації автомобільних доріг здійснюється оперативними підрозділами ДЗЕ.

Аналіз Положення про Департамент захисту економіки засвідчив, що в ньому передбачено значну кількість положень, спрямованих на протидію злочинності у сфері економіки, однак деякі з них не можуть бути використані на практиці, адже не мають відповідного законодавчого регулювання.

По-перше, одним із завдань Департаменту є установлення причин і умов, які сприяють вчиненню правопорушень у сфері економіки, та вжиття заходів щодо їх усунення. Загальні питання виявлення причин та умов, що сприяють вчиненню кримінальних та адміністративних правопорушень, закріплені у п. 2 ч. 1 ст. 23 закону України «Про Національну поліцію»: «Поліція відповідно до покладених на неї завдань виявляє причини та умови, що сприяють

вчиненню кримінальних та адміністративних правопорушень, вживає у межах своєї компетенції заходів для їх усунення» [3]. Що стосується здійснення такої діяльності працівниками оперативних підрозділів Національної поліції, то зазначене питання частково регулюється положеннями п. 1 ч. 1 ст. 7 закону України «Про оперативно-розшукову діяльність», а саме їх обов'язком «... викриття причин і умов, які сприяють вчиненню злочинів» [4]. Що стосується вжиття заходів оперативними підрозділами Національної поліції щодо усунення таких причин та умов, то така діяльність на законодавчому рівні не закріплена. Таким чином, до компетенції оперативних підрозділів не входить діяльність щодо усунення причин і умов, які сприяють вчиненню правопорушень, адже відповідно до положень ч. 3 ст. 29 закону України «Про Національну поліцію» обраний поліцейський захід є законним, якщо він визначений законом. Поліцейському заборонено застосовувати будь-які інші заходи, ніж визначені законами України.

Виходячи із зазначеного, діяльність ДЗЕ з усунення причин і умов, які сприяють вчиненню правопорушень у сфері економіки, на сьогоднішній день потребує закріплення на законодавчому рівні. З цією метою ми пропонуємо внести відповідні зміни до п. 1 ч. 1 ст. 7 закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» та викласти його у такій редакції: «у межах своїх повноважень відповідно до законів, що становлять правову основу оперативно-розшукової діяльності, вживати необхідних оперативно-розшукових заходів щодо попередження, своєчасного виявлення і припинення злочинів та викриття причин і умов, які сприяють вчиненню злочинів, *та вжиття заходів щодо їх усунення*, здійснювати профілактику правопорушень» (курсив наш. – М. О.).

Крім того, законодавчого закріплення потребує й механізм такої діяльності, також необхідно визначити межі відповідальності за невиконання заходів щодо усунення причин і умов, які сприяють вчиненню правопорушень, з боку керівників підприємств, установ та організацій усіх форм власності.

По-друге, відповідно до Положення працівники ДЗЕ мають право в установленому порядку запитувати та отримувати від посадових осіб органів внутрішніх справ і центральних органів виконавчої влади документи, довідкові та інші матеріали (у письмовій або усній формі), необхідні для прийняття рішень з питань забезпечення реалізації державної політики у сфері боротьби з економічною злочинністю.

Зазначене право не передбачене ані в законі України «Про Національну поліцію», ані в законі України «Про оперативно-розшукову діяльність». Тому його застосування також знаходиться під питанням.

Результати опитування працівників підрозділів ДЗЕ показали, що окремого законодавчого закріплення потребують питання щодо одержання від підприємств, установ і організацій незалежно від форм власності та об'єднань громадян інформації на письмовий запит, а також щодо проведення перевірки фінансово-господарської діяльності підприємств, установ і організацій незалежно від форм власності.

Законом України «Про Національну поліцію» передбачено ряд повноважень та поліцейських заходів, які використовуються та застосовуються працівниками поліції. Більшість зазначених повноважень та заходів раніше були передбачені правами міліції, однак у законі «Про Національну поліцію» залишилися далеко не всі права, які були передбачені законом «Про міліцію». Відсутність в законі «Про Національну поліцію» окремих прав, закріплених раніше в законі «Про міліцію», на нашу думку, негативно впливає на якість протидії злочинам у сфері економіки в цілому та злочинам, пов'язаним із розкраданням бюджетних коштів під час будівництва, ремонту й експлуатації автомобільних доріг зокрема.

Виходячи із зазначеного, на нашу думку, доцільно в законі України «Про Національну поліцію» передбачити певні права поліцейських, які закріпити у ст. 23-1 «Права поліції», а саме:

«1) здійснювати на підставах і в порядку, встановлених законом, гласні та негласні оперативно-розшукові заходи;

2) одержувати безперешкодно і безплатно від підприємств, установ і організацій незалежно від форм власності та об'єднань громадян на письмовий запит відомості (в тому числі й ті, що становлять комерційну та банківську таємницю), необхідні у справах про злочини, що знаходяться у провадженні поліції. Отримання від банків інформації, яка містить банківську таємницю, здійснюється у порядку та в обсязі, встановлених Законом України «Про банки і банківську діяльність». Отримання від Центрального депозитарію цінних паперів, Національного банку України та депозитарних установ інформації, що міститься у системі депозитарного обліку цінних паперів, здійснюється в порядку та обсязі, встановлених Законом України «Про депозитарну систему України»;

3) вносити відповідним державним органам, громадським об'єднанням або службовим осо-

бам, підприємствам, установам, організаціям обов'язкові до розгляду подання про необхідність усунення причин та умов, що сприяють вчиненню правопорушень;

4) вилучати у громадян і службових осіб предмети і речі, заборонені або обмежені в обігу, а також документи з ознаками підробки, знищувати ці предмети, речі та документи або передавати їх за призначенням у встановленому порядку;

5) вимагати від керівників підприємств, установ і організацій пояснень за фактами порушення законодавства, перевірку додержання якого віднесено до компетенції поліції, а також у порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України, проводити перевірки за фактами порушення законодавства, контроль за додержанням якого віднесено до компетенції поліції, вимагати проведення інвентаризацій і ревізій відповідних сфер фінансово-господарської діяльності;

6) звертатися у межах своєї компетенції із запитами до правоохоронних органів інших держав або міжнародних організацій поліції відповідно до законодавства України, міжнародних договорів України, а також установчих актів та правил міжнародних організацій поліції, членом яких є Україна».

Закріплення зазначених вище прав, на нашу думку, сприятиме виконанню поставлених перед підрозділами ДЗЕ завдань щодо протидії злочинам у сфері економіки в цілому та злочинам, пов'язаним із розкраданням бюджетних коштів під час будівництва, ремонту й експлуатації автомобільних доріг, зокрема.

Слід зазначити, що питання проведення перевірок фінансово-господарської діяльності потребує додаткового закріплення у вигляді затвердженої постановою Кабінету Міністрів України інструкції. У зазначеній інструкції слід закріпити термін проведення такої перевірки не більше 30 днів (на кшталт податкової перевірки). Також необхідно обумовити випадки, коли термін проведення перевірки можна призупинити, і випадки, коли такий термін можна продовжити. Крім того, необхідно визначити коло осіб, які мають право ухвалювати відповідне рішення. Також необхідно визначити компетенцію суб'єктів перевірки, їхні права та обов'язки [5, с. 40].

Як наголошує К. В. Антонов, законодавче та нормативно-правове забезпечення оперативно-розшукової діяльності у протидії економічним злочинам потребує постійного вдосконалення [6, с. 82]. На нашу думку, відповідного вдосконалення потребують і норми Кримінального

кодексу України, на основі яких ухвалюється рішення про використання окремих оперативно-розшукових сил та застосування оперативно-розшукових заходів з метою протидії злочинам.

Кримінальне право безпосередньо впливає на визначення конкретних об'єктів оперативно-розшукової діяльності, оскільки основні критерії для визначення певних осіб або груп такими об'єктами, як і для вихідної правової оцінки їхньої злочинної діяльності, ґрунтуються на кримінально-правових ознаках, що характеризують склади окремих видів злочинів, або стадії їхнього вчинення, чи різновиди співучасників злочинів тощо [7, с. 58].

Аналіз практичної діяльності щодо протидії злочинам, пов'язаним із розкраданням бюджетних коштів під час будівництва, ремонту й експлуатації автомобільних доріг, засвідчив, що значна кількість таких злочинів вчиняється під час проведення державних закупівель, однак відповідальність за порушення законодавства про здійснення державних закупівель передбачена лише Кодексом України про адміністративні правопорушення, а саме статтею 164-14 «Порушення законодавства про здійснення закупівлі товарів, робіт і послуг за державні кошти».

Результати опитування оперативних працівників ДЗЕ, а також аналіз наукових досліджень довели, що впровадження кримінальної відповідальності за порушення законодавства про здійснення державних закупівель є законним, соціально обумовленим та своєчасним кроком [8, с. 89].

Ми підтримуємо думку тих науковців [7, с. 58; 8, с. 89], які вважають, що Кримінальний кодекс України необхідно доповнити статтею 210-1 «Порушення особами, які входять до складу комітету з конкурсних торгів, законодавства про здійснення державних закупівель», оскільки така норма повинна бути спрямована на осіб, які безпосередньо пов'язані з організацією та проведенням конкурсних торгів. Адже посадові особи учасника, як показує практика, в разі вчинення злочинів у сфері державних

закупівель не вчиняють активних дій щодо порушення законодавства про здійснення державних закупівель, а їхні дії підпадають під кваліфікацію інших норм Кримінального кодексу України, зокрема: «Шахрайство» (ст. 190 КК України); «Привласнення, розтрата майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем» (ст. 191 КК України); «Піддроблення документів, печаток, штампів та бланків, їх збут, використання підроблених документів» (ст. 358 КК України); «Зловживання владою або службовим становищем» (ст. 364 КК України); «Зловживання повноваженнями особами, які надають публічні послуги» (ст. 365-2 КК України); «Службове підроблення» (ст. 366 КК України); «Службова недбалість» (ст. 367 КК України); «Прийняття пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди службовою особою» (ст. 368 КК України); «Незаконне збагачення» (ст. 368-2 КК України); «Підкуп особи, яка надає публічні послуги» (ст. 368-4 КК України); «Пропозиція або надання неправомірної вигоди службовій особі» (ст. 369 КК України). Те ж саме стосується осіб, які виконують функції з приймання товарів або виконаних робіт (послуг) за кількістю та якістю [8, с. 88].

Висновки. Таким чином, потрібно констатувати лише часткове вирішення питань правового забезпечення оперативно-розшукової протидії злочинам, пов'язаним із розкраданням бюджетних коштів під час будівництва, ремонту й експлуатації автомобільних доріг. Чинні нормативно-правові акти містять значну кількість прогалин та недоліків, які загалом негативно впливають на якість протидії злочинам у цілому та злочинам, пов'язаним з розкраданням бюджетних коштів під час будівництва, ремонту й експлуатації автомобільних доріг, зокрема.

Надані нами пропозиції не претендують на досконалість, однак вони можуть бути використані з метою вдосконалення нормативно-правових актів, що регулюють питання оперативно-розшукової діяльності підрозділів Національної поліції, а також під час подальших наукових досліджень зазначеного питання.

Список використаних джерел

1. Оперативно-розсыскная деятельность : учебник / под ред. К. К. Горяинова, В. С. Овчинского, А. Ю. Шумилова. – М. : Инфра-М, 2002. – 794 с.
2. Про затвердження Положення про Департамент захисту економіки Національної поліції України : наказ Нац. поліції України від 7 листоп. 2015 р. № 81. – Київ : МВС України, 2015. – 8 с.
3. Про Національну поліцію : закон України від 2 лип. 2015 р. № 580-VIII [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19>.
4. Про оперативно-розшукову діяльність : закон України від 18 лют. 1992 р. № 2135-XII [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2135-12>.
5. Дараган В. В. Організаційно-правові проблеми призначення та проведення перевірки фінансово-господарської діяльності підрозділами ПЗСЕ МВС України / В. В. Дараган // Бюлетень з обміну досвідом роботи МВС України. – 2015. – № 202. – С. 36–41.

6. Антонов К. В. Державно-правове забезпечення економічної безпеки України від злочинних посягань (за матеріалами підрозділів ДСБЕЗ) : монографія / К. В. Антонов ; МВС України, Луганськ. акад. внутр. справ ім. 10-річчя незалежності України. – Луганськ : РВВ ЛАВС, 2004. – 408 с.

7. Нагачевський С. В. Оперативно-розшукове виявлення та документування злочинів, вчинених службовими особами у сфері державних закупівель : монографія / С. В. Нагачевський. – Львів : Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2014. – 196 с.

8. Дараган В. В. Про необхідність введення кримінальної відповідальності за порушення законодавства про здійснення державних закупівель / В. В. Дараган // Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України. – 2014. – № 4. – С. 86–90.

Надійшла до редколегії 16.02.2016

БРИЛЬОВ М. О. ПРОБЛЕМЫ ПРАВОВОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ ОПЕРАТИВНО-РОЗЫСКНОГО ПРОТИВОДЕЙСТВИЯ ПРЕСТУПЛЕНИЯМ, СВЯЗАННЫМ С ХИЩЕНИЕМ БЮДЖЕТНЫХ СРЕДСТВ ПРИ СТРОИТЕЛЬСТВЕ, РЕМОНТЕ И ЭКСПЛУАТАЦИИ АВТОМОБИЛЬНЫХ ДОРОГ

Проанализирована система нормативно-правового обеспечения оперативно-розыскной деятельности в контексте противодействия преступлениям, связанным с хищением бюджетных средств при строительстве, ремонте и эксплуатации автомобильных дорог. Определены имеющиеся недостатки законов Украины «О Национальной полиции», «Об оперативно-розыскной деятельности», а также Положения о Департаменте защиты экономики Национальной полиции Украины. Предложены пути совершенствования нормативно-правовых актов, регулирующих вопросы оперативно-розыскной деятельности оперативных подразделений Департамента защиты экономики Национальной полиции.

Ключевые слова: правовое обеспечение, оперативно-розыскное противодействие, бюджетные средства, ремонт, строительство, эксплуатация, автомобильные дороги, преступление.

BRILEV M. O. PROBLEMS OF LEGAL PROVISION OF OPERATIVE AND SEARCH COMBATING CRIMES OF EMBEZZLEMENT OF BUDGET FUNDS DURING CONSTRUCTION, REPAIR AND MAINTENANCE OF ROADS

The system of normative and legal provision of operative and search activities in the context of combating crimes of embezzlement of budget funds during construction, repair and maintenance of roads has been analyzed. Existing shortcomings of the Laws of Ukraine «On the National Police», «On Operative and Search Activities» and the Regulation on the Department of Economics Protection within the National Police of Ukraine have been determined. The ways of the improvement of regulations governing the matters of operative and search activities of operative units of the Department of Economics Protection within the National Police have been suggested.

The author has concluded that nowadays the issue of legal provision of operative and search combating crimes of embezzlement of budget funds during construction, repair and maintenance of roads has been partially solved. Current regulations contain a significant number of gaps and shortcomings, which generally negatively affect the quality of combating crimes in general and the crimes of embezzlement of budget funds during construction, repair and maintenance of roads in particular.

Keywords: legal provision, operative and search counteraction, budget funds, repair, construction, maintenance, roads, crime.

УДК 343.12

В. В. ВЕРГЕЛЕС,

здобувач кафедри оперативно-розшукової діяльності

факультету № 2 (кримінальної поліції)

Харківського національного університету внутрішніх справ

ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВІ МОЖЛИВОСТІ ПІДРОЗДІЛІВ КАРНОГО РОЗШУКУ ПІД ЧАС ПРОТИДІЇ НЕЗАКОННОМУ ОБІГУ КУЛЬТУРНИХ ЦІННОСТЕЙ

Проаналізовано положення закону України «Про оперативно-розшукову діяльність», зокрема такі права та обов'язки оперативних підрозділів, що використовуються під час протидії підрозділами карного розшуку незаконному обігу культурних цінностей. У результаті проведеного дослідження охарактеризовано сучасні оперативно-розшукові можливості та окреслено їх значення у практичній діяльності.

Ключові слова: оперативно-розшукова діяльність, підрозділи карного розшуку, незаконний обіг культурних цінностей.

Vergeles, V.V. (2016), "Operative and search capabilities of criminal investigation divisions while combating illicit trafficking of cultural property" ["Operativno-rozshukovi mozhlivosti pidrozdiliv karnoho rozshuku pid chas protydii nezakonnomu obihu kulturnykh tsinnosti"], *Pravo i Bezpeka*, No. 1, pp. 94–99.

Постановка проблеми. Структура МВС України за останні декілька років зазначала колосальних змін, головною з яких є створення Національної поліції України [1]. Вказаний процес характеризується оновленням законодавчої бази, переглядом усталених теоретичних позицій у напрямку правових новацій та створенням нових підрозділів. Однак, незважаючи на такі масштабні перетворення у законодавстві та кримінальній процесуальній науці, існує ціла низка невиконаних завдань. Центром наукових дебатів стає питання законодавчого трактування поняття та визначення компетенції такої процесуальної фігури, як оперативні підрозділи [2, с. 257], зокрема підрозділи карного розшуку. Останнім часом постійно збільшується кількість злочинів, пов'язаних із незаконним обігом культурних цінностей, тому можна констатувати, що на сьогодні існує необхідність дослідження шляхів удосконалення способів протидії підрозділами карного розшуку вказаному виду злочинів.

Метою статті є визначення оперативно-розшукових можливостей підрозділів карного розшуку під час протидії незаконному обігу культурних цінностей.

Стан дослідження. Проблеми визначення оперативно-розшукових можливостей, правової основи діяльності та організації діяльності підрозділів карного розшуку досліджували такі вчені, як А. В. Баб'як, Б. І. Бараненко, В. П. Захаров, О. Ю. Зуєв, Е. О. Дідоренко, О. Ф. Долженков, С. Ю. Ільченко, М. А. Погорецький, В. Д. Пчолкін, Е. В. Ришков, І. В. Сервецький, М. В. Стацак, А. Г. Цветков, В. В. Шендрик, М. С. Шумило, О. О. Юхно та ін. Визнаючи значний науковий внесок цих учених у розробку зазначеної проблеми, зауважимо, що за останній рік лише А. А. Бабичем була приділена увага вивченню оперативно-розшукових можливостей оперативних підрозділів з точки зору здійснення ними оперативно-розшукового забезпечення досудового розслідування злочинів, що вчиняються військовослужбовцями Збройних сил України [3]. Можна резюмувати, що питання щодо оперативно-розшукових можливостей підрозділів карного розшуку в процесі протидії незаконному обігу культурних цінностей недостатньо досліджено.

Виклад основного матеріалу. Як свідчать теорія та практика, значний резерв удоскона-

лення діяльності підрозділів карного розшуку знаходиться у детальному вивченні та покращенні їхніх оперативно-розшукових можливостей. Відповідно до закону України «Про Національну поліцію» одним із головних завдань органів та підрозділів поліції є протидія злочинам, у тому числі незаконному обігу культурних цінностей [1]. Цим Законом визначаються лише загальні для всіх підрозділів поліції повноваження, які не охоплюють спеціальні функції оперативних підрозділів, однак водночас закріплюється, що виконання інших (додаткових) повноважень може бути покладене на поліцію виключно законом [1]. Одним із нормативних актів, які надають повноваження підрозділам карного розшуку здійснювати оперативно-розшукову протидію незаконному обігу культурних цінностей, є закон України «Про оперативно-розшукову діяльність» [4].

Підрозділам карного розшуку для виконання покладених на них завдань, у тому числі щодо протидії незаконному обігу культурних цінностей, законом України «Про оперативно-розшукову діяльність» (ст. 8) надано ряд оперативно-розшукових можливостей, зокрема:

1) опитувати осіб за їх згодою, використовувати їх добровільну допомогу [4].

Аналізуючи емпіричний матеріал, можна констатувати, що на сьогодні за допомогою цього заходу працівники карного розшуку отримують приблизно половину від усієї кількості первинної оперативно-розшукової інформації, зокрема про час, місце і спосіб здійснення викрадення, придбання або збуту культурних цінностей, про культурні цінності, що перебувають у незаконному обігу, їхню кількість і характерні прикмети, про місця, де зберігаються викрадені культурні цінності, одержується опис зовнішності злочинця тощо. Це пояснюється тим, що оперативно-розшукові можливості у більшості випадків реалізуються у практичній діяльності у вигляді проведення працівниками карного розшуку такого оперативно-розшукового заходу, як розвідувальне опитування;

2) проводити контрольовану поставку та контрольовану і оперативну закупку товарів, предметів та речовин, у тому числі заборонених для обігу, у фізичних та юридичних осіб незалежно від форми власності з метою виявлення та документування фактів протиправних діянь [4].

Результати аналізу емпіричного матеріалу свідчать, що сьогодні підрозділи карного розшуку застосовують ці оперативно-розшукові можливості у процесі протидії незаконному обігу культурних цінностей з метою реалізації отриманої первинної оперативно-розшукової інформації в рамках оперативно-розшукових справ. Так, шляхом проведення вказаних оперативно-розшукових заходів вони можуть зафіксувати процес незаконного обігу з метою подальшого занесення відомостей до Єдиного реєстру досудових розслідувань та відкриття кримінального провадження;

3) порушувати в установленому законом порядку питання про проведення перевірок фінансово-господарської діяльності підприємств, установ, організацій незалежно від форми власності та осіб, які займаються підприємницькою діяльністю або іншими видами господарської діяльності індивідуально, та брати участь в їх проведенні [4].

Такі повноваження надають підрозділам карного розшуку можливість ознайомлюватися з документами та інформацією, що характеризують діяльність підприємств, установ та організацій, вивчати їх, виготовляти копії з таких документів, за вимогою керівників підприємств, установ, організацій – виключно на їх території, а за ухвалою слідчого судді витребувати дані, що характеризують діяльність підприємств, установ, організацій, а також спосіб життя окремих осіб, які готуються до вчинення протиправного діяння, джерело та розміри їх доходів із залишенням копій таких документів та опису вилученого із забезпеченням їх збереження і повернення в установленому порядку. Таким чином, шляхом здійснення таких заходів підрозділи карного розшуку отримують можливість виявляти суб'єктів незаконного обігу культурних цінностей. Це пояснюється тим, що приблизно у третині випадків суб'єктами одного зі складових процесів незаконного обігу культурних цінностей, їх скупки є фізичні особи – підприємці або юридичні особи, які здійснюють підприємницьку або господарську діяльність у вказаній сфері (ломбарди, комісійні магазини тощо);

4) ознайомлюватися з документами та даними, що характеризують діяльність підприємств, установ та організацій, вивчати їх, за рахунок коштів, що виділяються на утримання підрозділів, які здійснюють оперативно-розшукову діяльність, виготовляти копії з таких документів, на вимогу керівників підприємств, установ та організацій - виключно на території таких підприємств, установ та організацій, а з

дозволу слідчого судді в порядку, передбаченому Кримінальним процесуальним кодексом України [5], – витребувати документи та дані, що характеризують діяльність підприємств, установ, організацій, а також спосіб життя окремих осіб, підозрюваних у підготовці або вчиненні злочину [4];

5) проводити операції із захоплення злочинців, припинення злочинів [4].

Так, під час документування злочинної діяльності осіб, які готуються до здійснення незаконного обігу культурних цінностей, підрозділи карного розшуку дуже часто застосовують вказану оперативно-розшукову можливість на стадії замаху на вчинення злочину (під час передачі культурних цінностей, що перебувають у незаконному обігу, від осіб, які ними незаконно володіють, до замовника, покупця);

6) відвідувати жилі та інші приміщення за згодою їх власників або мешканців для з'ясування обставин злочину, що готується, а також збирати відомості про протиправну діяльність осіб, щодо яких провадиться перевірка [4].

Реалізація цього повноваження у практичній діяльності підрозділів карного розшуку виражається у проведенні ними такого різновиду оперативного (ініціативного) пошуку, як оперативна установка. Працівники карного розшуку зазначають, що саме здійсненням вказаних заходів вони отримують первинну оперативно-розшукову інформацію про спосіб та час вчинення злочинів, обставини, зв'язки та джерела доходів осіб, які розробляються, а також інші відомості, які в подальшому допомагають зафіксувати всі складові незаконного обігу культурних цінностей;

7) негласно виявляти та фіксувати сліди тяжкого або особливо тяжкого злочину, документи та інші предмети, що можуть бути доказами підготовки або вчинення такого злочину, у тому числі шляхом проникнення та обстеження публічно недоступних місць, житла чи іншого володіння особи згідно з положеннями статті 267 КПК України [4].

Такий оперативно-розшуковий захід пов'язаний із проникненням до приміщень, транспортних засобів, земельних ділянок або інших споруд, що є власністю особи, з метою одержання первинної оперативно-розшукової інформації та виявлення предметів, речовин і документів, які мають значення для вирішення завдань оперативно-розшукової діяльності. У процесі протидії незаконному обігу культурних цінностей працівники карного розшуку в 38 % випадків саме шляхом здійснення зазначеного заходу отримують відомості, що в подальшому

стають підставою для відкриття кримінального провадження, а у деяких випадках ці відомості набувають статусу доказів;

8) виконувати спеціальне завдання з розкриття злочинної діяльності організованої групи чи злочинної організації згідно з положеннями ст. 272 КПК України [4].

До квітня 2015 року вказане повноваження доволі успішно (стосовно отримання відомостей, що в подальшому становили інтерес для досудового розслідування) реалізовувалося працівниками підрозділів по боротьбі з організованою злочинністю. Однак після розформування цієї структури та надання працівникам карного розшуку повноважень щодо протидії злочинам у сфері організованої злочинності останні почали застосовувати оперативно-розшукову можливість у практичній діяльності. Враховуючи, що незаконний обіг культурних цінностей у 89 % випадків здійснюється саме членами організованих злочинних груп або злочинних організацій, можна констатувати, що використання вказаного повноваження працівниками карного розшуку на сьогодні є однією з ефективних складових системи протидії зазначеному виду злочинної діяльності;

9) здійснювати аудіо-, відеоконтроль особи, зняття інформації з транспортних телекомунікаційних мереж, електронних інформаційних мереж згідно з положеннями ст. 260, 263–265 КПК України [4].

Згідно з результатами аналізу емпіричного матеріалу ці заходи є одними із найбільш інформативних та найчастіше використовуються;

10) накладати арешт на кореспонденцію, здійснювати її огляд та виїмку згідно з положеннями ст. 261, 262 КПК України [4].

Працівники карного розшуку зазначають, що вказаний захід проводиться ними у процесі протидії незаконному обігу культурних цінностей, зокрема коли однією зі складових цього процесу є контрабанда культурних цінностей, у випадку взаємодії з оперативними підрозділами Служби безпеки України;

11) здійснювати спостереження за особою, річчю або місцем, а також аудіо-, відеоконтроль місця згідно з положеннями ст. 269, 270 КПК України [4].

Таке повноваження дає можливість працівникам карного розшуку в процесі протидії незаконному обігу культурних цінностей залучати до співпраці спеціалізовані підрозділи та, як наслідок, фіксувати відомості про спосіб вчинення, суб'єктів незаконного обігу культурних цінностей, місця зберігання культурних цінностей, що перебувають у незаконному обігу, тощо;

12) здійснювати установлення місцезнаходження радіоелектронного засобу згідно з положеннями ст. 268 КПК України [4].

Здійснення цього заходу працівниками карного розшуку повинно відповідати положенням гл. 15 КПК України, ч. 2 ст. 8 закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» та відбуватися лише за наявності відповідної ухвали слідчого судді. Працівники карного розшуку наголошують на те, що у більшості випадків вони можуть отримати інформацію про те, чи перебувала особа в місці вчинення злочину в певний проміжок часу, шляхом здійснення саме цього заходу;

13) мати гласних і негласних штатних та позаштатних працівників [4].

Залучення осіб до конфіденційного співробітництва з правоохоронними органами як негласних працівників представляє комплекс оперативно-розшукових заходів оперативних підрозділів щодо встановлення оперативного контакту та таємне співробітництво з громадянами, які можуть надавати інформацію та виконувати спеціальні завдання з попередження та виявлення злочинів, а сутністю цього процесу є залучення осіб до співпраці з оперативними підрозділами для отримання необхідної інформації щодо осіб, які представляють оперативні інтереси, керівництво, навчання та виховання негласних працівників [6, с. 47]. Працівники карного розшуку зазначають, що саме шляхом застосування вказаної оперативно-розшукової можливості вони отримують значну кількість первинної оперативно-розшукової інформації та можуть своєчасно відстежувати зміни у сфері незаконного обігу культурних цінностей;

14) отримувати від юридичних чи фізичних осіб безкоштовно або за винагороду інформацію про злочини, що готуються або вчинені, та про загрозу безпеці суспільства і держави [4].

Права, передбачені п. 13–14, є основними для здійснення конфіденційної роботи підрозділів карного розшуку, яка в процесі протидії незаконному обігу культурних цінностей посідає одне з провідних місць;

15) створювати та використовувати заздалегідь ідентифіковані (помічені) або несправжні (імітаційні) засоби згідно з положеннями ст. 273 КПК України [4].

Як свідчать результати аналізу отриманих емпіричних матеріалів, здійснення цих повноважень у процесі протидії незаконному обігу культурних цінностей дає підрозділам карного розшуку можливість виготовляти та використовувати засоби забезпечення оперативно-розшукової діяльності (несправжні (імітаційні)

засоби), зокрема документи та предмети, що зашифровують особу чи відомчу належність працівників, приміщень і транспортних засобів оперативних підрозділів, а також підприємства та організації, створені з цією метою;

16) створювати і застосовувати автоматизовані інформаційні системи [4].

Це дає можливість підрозділам карного розшуку створювати та поповнювати оперативні обліки. Так, одним із найпоширеніших та найдоступніших для всіх верств населення є облік культурних цінностей, що перебувають у незаконному обігу, на сайті МВС України;

17) застосовувати засоби фізичного впливу, спеціальні засоби та вогнепальну зброю на підставах і в порядку, встановлених законодавством України [4].

Таке повноваження працівники карного розшуку використовують здебільшого для затримання осіб, які причетні до незаконного обігу культурних цінностей, адже у 34 % випадків ці особи чинять опір;

18) звертатися у межах своїх повноважень із запитом до правоохоронних органів інших

держав та міжнародних правоохоронних організацій відповідно до законодавства України, міжнародних договорів України, а також установчих актів та правил міжнародних правоохоронних організацій, членом яких є Україна [4].

Останнє повноваження, передбачене ч. 1 ст. 8 закону України «Про оперативно-розшукову діяльність», дає можливість підрозділам карного розшуку знаходити та повертати культурні цінності, які після викрадення контрабандним шляхом потрапляють на територію інших держав.

Висновок. У процесі протидії незаконному обігу культурних цінностей підрозділи карного розшуку володіють доволі широкими оперативно-розшуковими можливостями, які, на жаль, через об'єктивні та суб'єктивні обставини використовуються не у повному обсязі. Зважаючи на це, вважаємо доцільним подальше вивчення предмета цієї статті з метою встановлення шляхів удосконалення протидії злочинності, зокрема незаконному обігу культурних цінностей.

Список використаних джерел

1. Про Національну поліцію : закон України від 7 лип. 2015 р. № 580-VII [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19>.
2. Римарчук О. В. Оперативні підрозділи: реалії нового кримінального процесуального законодавства України / О. В. Римарчук // Юридичний часопис. – 2013. – № 3. – С. 257–260.
3. Бабич А. А. Досудове розслідування кримінальних правопорушень, вчинених у Збройних силах України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Бабич Андрій Анатолійович. – Харків, 2015. – 263 с.
4. Про оперативно-розшукову діяльність : закон України від 18 лют. 1992 р. № 2135-XI [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2135-12>.
5. Кримінальний процесуальний кодекс України : закон України від 13 квіт. 2012 р. № 4651-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>.
6. Усенко В. Ф. Використання конфіденційної допомоги громадян у боротьбі із злочинами: погляд сьогодні : монографія / В. Ф. Усенко, В. А. Некрасов, В. Я. Мацюк. – Київ : КНТ, 2007. – 104 с.

Надійшла до редакції 09.02.2016

ВЕРГЕЛЕС В. В. ОПЕРАТИВНО-РОЗЫСКНЫЕ ВОЗМОЖНОСТИ ПОДРАЗДЕЛЕНИЙ УГОЛОВНОГО РОЗЫСКА ПРИ ПРОТИВОДЕЙСТВИИ НЕЗАКОННОМУ ОБОРОТУ КУЛЬТУРНЫХ ЦЕННОСТЕЙ

Проанализированы положения закона Украины «Об оперативно-розыскной деятельности», в частности те права и обязанности оперативных подразделений, что используются при противодействии подразделениями уголовного розыска незаконному обороту культурных ценностей. В результате проведенного исследования охарактеризованы современные оперативно-розыскные возможности и определено их значение в практической деятельности.

Ключевые слова: *оперативно-розыскная деятельность, подразделения уголовного розыска, незаконный оборот культурных ценностей.*

VERGELES V. V. OPERATIVE AND SEARCH CAPABILITIES OF CRIMINAL INVESTIGATION DIVISIONS WHILE COMBATING ILLICIT TRAFFICKING OF CULTURAL PROPERTY

The structure of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine in the last few years, has experienced huge changes, the main of them we can call the establishment of the National Police of Ukraine. The mentioned process is characterized by updating the legislative base, the revision of established theoretical positions towards legal innovations, creation of new units. However, despite such large-scale

transformations in legislation and criminal procedural science, there is a number of outstanding challenges, where the center of scientific debates is the issue of legal interpretation of the concept and definition of competence of such procedural figures as operative units, namely criminal investigation divisions. Taking into account the fact that in recent years there is a constant growth of the number of crimes related to illicit trafficking of cultural property, it is stated that nowadays there is the need to study the ways of improving counteraction specified type of crime by criminal investigation divisions. One of these regulations that empowers criminal investigation divisions to carry out operative and search counteraction illicit trafficking of cultural property is the Law of Ukraine «On Operative and Search Activity». Due to specified, the author has analyzed the provisions of the mentioned Law; particularly among the rights and obligations of operative units stated in the Law the author has analyzed those that are used while combating illicit trafficking of cultural property by criminal investigation divisions. As the result of the conducted study, it is stated that criminal investigation divisions while combating illicit trafficking of cultural property have rather broad operative capabilities, which, unfortunately, because of objective and subjective circumstances are not fully used. It is concluded about the expediency of further study of the subject of this article to determine the ways to improve the process of combating crime, namely illicit trafficking of cultural property.

Keywords: *operative and search activity, criminal investigation divisions, illicit trafficking of cultural property.*

УДК 343.12

В. О. ГОРДІЄНКО,

*здобувач кафедри оперативно-розшукової діяльності
факультету № 2 (кримінальної поліції)*

Харківського національного університету внутрішніх справ

ВПЛИВ НОРМ ЗАКОНУ УКРАЇНИ «ПРО ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВУ ДІЯЛЬНІСТЬ» НА ПРОЦЕС ПРОТИДІЇ ПІДРОЗДІЛАМИ КАРНОГО РОЗШУКУ ЗЛОЧИНАМ ПРОТИ ВЛАСНОСТІ, ЯКІ ВЧИНЯЮТЬСЯ РАДИКАЛЬНО НАЛАШТОВАНИМИ ОСОБАМИ

Проаналізовано норми закону України «Про оперативно-розшукову діяльність», які умовно поділено на три групи, та наведено приклади їх застосування у практичній діяльності підрозділів карного розшуку. В результаті проведеного дослідження констатовано, що положення вказаного Закону дають можливість підрозділам карного розшуку здійснювати оперативно-розшукову діяльність та використовувати оперативно-розшукові заходи з метою протидії злочинам проти власності, які вчиняються радикально налаштованими особами.

Ключові слова: *підрозділи карного розшуку, оперативно-розшукова діяльність, злочини проти власності, радикально налаштовані особи.*

Gordienko, V.O. (2016), "The impact of the law of Ukraine «On Operative and Search Activities» to the process of criminal investigation divisions' counteracting crimes against property committed by radical persons" ["Vplyv norm zakonu Ukrainy «Pro operatyvno-rozshukovu diialnist» na protses protydii pidrozdilamy karneho rozshuku zlochinam proty vlasnosti, yaki vchyniuiutsia radykalno nalashtovanyumu osobamy"], *Pravo i Bezpeka*, No. 1, pp. 99–103.

Постановка проблеми. Оперативно-розшукова діяльність (далі – ОРД), яку здійснюють підрозділи карного розшуку, є важливою формою протидії злочинності, зокрема злочинам проти власності, що вчиняють радикально налаштовані особи. Враховуючи, що вказана діяльність є складовою загальної діяльності правоохоронних органів, можна резюмувати, що вона носить державно-правовий характер. Це свідчить про те, що оперативно-розшукова протидія підрозділами карного розшуку злочинам проти власності, які вчиняються радикально налашто-

ваними особами, здійснюється в двох площинах: правовій (правове регулювання цієї діяльності та безпосереднє застосування правових норм у процесі її здійснення) і спеціальній (організація й тактика використання гласних і негласних оперативно-розшукових заходів та засобів). Враховуючи, що правовий фактор у діяльності будь-яких об'єднань людей має особливе значення з огляду на універсальний характер нормативного та юридичного інструментарію впорядкування різних організаційно-управлінських відносин [1, с. 191, особливу увагу слід

пріділити проблематиці правового регулювання протидії підрозділами карного розшуку злочинам проти власності, які вчиняються радикально налаштованими особами, через призму закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» [2].

Стан дослідження. Увага вивченню проблемних аспектів правового регулювання оперативно-розшукової діяльності приділялась багатьма вченими у цій сфері. Науковим підґрунтям нашої статті є дослідження таких учених, як О. М. Бандурка, С. О. Дідоренко, О. Ф. Долженков, І. П. Козаченко, В. Л. Регульський, М. В. Стащак, Н. Є. Філіпенко, В. В. Шендрик, О. О. Юхно та ін. Однак слід констатувати, що жодним ученим не вивчався вплив норм Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» на процес протидії підрозділами карного розшуку злочинам проти власності, які вчиняються радикально налаштованими особами; визначення такого впливу є **метою** нашої статті.

Виклад основного матеріалу. Положення закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» визначають вичерпний перелік обов'язків та повноважень оперативних підрозділів, зокрема підрозділів карного розшуку. Слід відзначити, що в юридичній науці існують різні кваліфікації норм законодавчих актів на підставі різних значущих ознак:

- а) за юридичною природою – матеріальні та процесуальні;
- б) за функціональною спрямованістю - охоронні та регулятивні;
- в) залежно від об'єкта впливу - охоронні та регулятивні;
- г) за характером правових зв'язків між суб'єктами - прості та комплексні;
- г) за порядком розподілу прав і обов'язків між суб'єктами – двосторонні та односторонні [3, с. 26].

Враховуючи наведене і проведений аналіз норм закону України «Про оперативно-розшукову діяльність», пропонуємо розглянути ці норми диференційовано, умовно поділивши їх на *три групи*.

Першу (загальну) частину формують законодавчі норми, що визначають:

- ОРД як систему гласних і негласних, розвідувальних і контррозвідувальних заходів (ст. 2);
- завдання і мету ОРД, які практично зведені до виявлення ознак злочинів, їхнього попередження та виявлення розшукуваних осіб, а також оперативно-розшукового забезпечення кримінального провадження (ст. 1);
- правову основу ОРД (ст. 3);

- принципи ОРД (ст. 4);
- суб'єкти ОРД (ст. 5);
- засади міжнародного співробітництва (ст. 5-1) [2].

Ця група норм регулює загальні засади протидії підрозділами карного розшуку злочинам проти власності, які вчиняються радикально налаштованими особами. Результати аналізу емпіричного матеріалу свідчать, що, використовуючи наведені положення закону України «Про оперативно-розшукову діяльність», підрозділи карного розшуку в процесі протидії злочинам проти власності, які вчиняють радикально налаштовані особи, здатні здійснювати оперативно-розшукову діяльність та, як наслідок, використовувати оперативно-розшукові можливості.

Друга група може бути представлена сукупністю правових норм, що розкривають ОРД як різновид правоохоронної діяльності. По-перше, це норми, що визначають обов'язки суб'єктів ОРД (ст. 7 закону України «Про оперативно-розшукову діяльність»), а саме:

- вживати необхідних оперативно-розшукових заходів щодо попередження, своєчасного виявлення і припинення злочинів та викриття причин і умов, які сприяють вчиненню злочинів, здійснювати профілактику правопорушень;
- виконувати письмові доручення слідчого, вказівки прокурора та ухвали слідчого судді суду і запити повноважних державних органів, установ та організацій про проведення оперативно-розшукових заходів;
- виконувати у межах своєї компетенції запити правоохоронних органів інших держав або міжнародних правоохоронних організацій відповідно до законодавства України, міжнародних договорів України, а також установчих актів та правил міжнародних правоохоронних організацій, членом яких є Україна;
- інформувати відповідні державні органи про відомі їм факти та дані, що свідчать про загрозу безпеці суспільства і держави, а також про порушення законодавства, пов'язані зі службовою діяльністю посадових осіб;
- здійснювати взаємодію між собою та іншими правоохоронними органами, в тому числі відповідними органами іноземних держав та міжнародних антитерористичних організацій, з метою швидкого і повного попередження, виявлення та припинення злочинів;
- забезпечити із залученням інших підрозділів безпеку працівників суду і правоохоронних органів, осіб, які надають допомогу, сприяють оперативно-розшуковій діяльності, осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві, членів їх сімей та близьких родичів цих осіб;

– брати участь у здійсненні заходів щодо фізичного захисту ядерних установок, ядерних матеріалів, радіоактивних відходів, інших джерел іонізуючого випромінювання, а також у проведенні спеціальної перевірки щодо допуску до особливих робіт [2].

По-друге, це норми, що визначають оперативно-розшукові заходи й засоби, фактично викладені у ст. 8 закону України «Про оперативно-розшукову діяльність», через призму відповідних прав, якими наділені оперативні підрозділи (серед яких – і підрозділи карного розшуку), зокрема:

1) опитувати осіб за їх згодою, використовувати їх добровільну допомогу;

2) проводити контрольовану поставку та контрольовану й оперативну закупку товарів, предметів та речовин, у тому числі заборонених для обігу, у фізичних та юридичних осіб незалежно від форми власності з метою виявлення і документування фактів протиправних діянь;

3) порушувати в установленому законом порядку питання про проведення перевірок фінансово-господарської діяльності підприємств, установ, організацій незалежно від форми власності та осіб, які займаються підприємницькою діяльністю або іншими видами господарської діяльності індивідуально, і брати участь в їх проведенні;

4) ознайомлюватися з документами та даними, що характеризують діяльність підприємств, установ та організацій, вивчати їх, за рахунок коштів, що виділяються на утримання підрозділів, які здійснюють оперативно-розшукову діяльність, виготовляти копії з таких документів, на вимогу керівників підприємств, установ та організацій – виключно на території таких підприємств, установ та організацій, а з дозволу слідчого судді в порядку, передбаченому Кримінальним процесуальним кодексом України, – витребувати документи та дані, що характеризують діяльність підприємств, установ, організацій, а також спосіб життя окремих осіб, підозрюваних у підготовці або вчиненні злочину, джерело та розміри їх доходів, із залишенням копій таких документів та опису вилучених документів особам, в яких вони витребувані, та забезпеченням їх збереження і повернення в установленому порядку. Вилучення оригіналів первинних фінансово-господарських документів забороняється, крім випадків, передбачених КПК України;

5) проводити операції із захоплення злочинців, припинення злочинів, розвідувально-підривної діяльності спецслужб іноземних держав, організацій та окремих осіб;

6) відвідувати жилі та інші приміщення за згодою їх власників або мешканців для з'ясування обставин злочину, що готується, а також збирати відомості про протиправну діяльність осіб, щодо яких провадиться перевірка;

7) негласно виявляти та фіксувати сліди тяжкого або особливо тяжкого злочину, документи та інші предмети, що можуть бути доказами підготовки або вчинення такого злочину, чи одержувати розвідувальну інформацію, у тому числі шляхом проникнення та обстеження публічно недоступних місць, житла чи іншого володіння особи згідно з положеннями ст. 267 КПК України;

8) виконувати спеціальне завдання з розкриття злочинної діяльності організованої групи чи злочинної організації згідно з положеннями ст. 272 КПК України;

9) здійснювати аудіо-, відеоконтроль особи, зняття інформації з транспортних телекомунікаційних мереж, електронних інформаційних мереж згідно з положеннями ст. 260, 263–265 КПК України;

10) накладати арешт на кореспонденцію, здійснювати її огляд та виїмку згідно з положеннями ст. 261, 262 КПК України;

11) здійснювати спостереження за особою, річчю або місцем, а також аудіо-, відеоконтроль місця згідно з положеннями ст. 269, 270 КПК України;

12) здійснювати установлення місцезнаходження радіоелектронного засобу згідно з положеннями ст. 268 КПК України;

13) мати гласних і негласних штатних та позаштатних працівників;

14) використовувати конфіденційне співробітництво згідно з положеннями ст. 275 КПК України;

15) отримувати від юридичних чи фізичних осіб безкоштовно або за винагороду інформацію про злочини, що готуються або вчинені, та про загрозу безпеці суспільства і держави;

16) використовувати за згодою адміністрації службові приміщення, транспортні засоби та інше майно підприємств, установ, організацій, а так само за згодою осіб – житло, інші приміщення, транспортні засоби і майно, які їм належать;

17) створювати та використовувати заздалегідь ідентифіковані (помічені) або несправжні (імітаційні) засоби згідно з положеннями ст. 273 КПК України;

18) створювати і застосовувати автоматизовані інформаційні системи;

19) застосовувати засоби фізичного впливу, спеціальні засоби та вогнепальну зброю на підставах і в порядку, встановлених законами про

Національну поліцію, Службу безпеки України, Державну прикордонну службу України, державну охорону органів державної влади України та посадових осіб, Митним кодексом України;

20) звертатися у межах своїх повноважень із запитом до правоохоронних органів інших держав та міжнародних правоохоронних організацій відповідно до законодавства України, міжнародних договорів України, а також установчих актів та правил міжнародних правоохоронних організацій, членом яких є Україна [2].

Аналізуючи наведену групу норм, пропонуємо до тематики статті, можна констатувати, що саме вони утворюють різновид заходів та засобів, які можуть використовувати підрозділи карного розшуку як інструмент протидії злочинам проти власності, які вчиняються радикально налаштованими особами. Так, працівники карного розшуку вказують, що застосовуючи положення ч. 1 ст. 8 закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» у практичній діяльності, вони з метою отримання первинної оперативно-розшукової інформації найчастіше використовують заходи, передбачені п. 1, 6, 13, а для документування злочинної діяльності радикально налаштованих осіб – заходи, передбачені п. 7, 9, 11.

Третя (процесуальна) група включає в себе норми, що забезпечують процесуальну регламентацію проведення оперативно-розшукових заходів. Зокрема, це норми, що встановлюють:

- підстави для проведення ОРД (ст. 6), за відсутності яких забороняється приймати рішення про здійснення оперативно-розшукових заходів;
- порядок заведення й затвердження оперативно-розшукових справ (далі – ОРС), в рамках яких виключно допускається проведення оперативно-розшукових заходів (далі – ОРЗ);
- умови здійснення ОРЗ в рамках ОРС;

– визначення суб'єктів, відповідальних за додержання принципу законності під час здійснення ОРД (ст. 9);

– диференційовані строки ведення ОРС, підстави, порядок і повноваження суб'єктів їхнього продовження (ст. 9-1);

– підстави і порядок закриття, а також зберігання припинених ОРС (ст. 9-2);

– призначення і порядок використання матеріалів ОРД (ст. 10) [2].

У процесі протидії підрозділами карного розшуку злочинам проти власності, які вчиняються радикально налаштованими особами, наведені норми мають загальний процесуальний характер, тобто регламентують проведення ОРД, зокрема порядок та принципи документування такої злочинної діяльності. Так, в результаті аналізу емпіричного матеріалу встановлено, що документування злочинної діяльності радикально налаштованих осіб (заведення щодо них ОРС) здійснюється на підставі статей 6 та 9 закону України «Про оперативно-розшукову діяльність», а подальша легалізація отриманих відомостей – на підставі ст. 10 вказаного Закону.

Підсумовуючи наведене, можна констатувати, що складові процесу протидії підрозділами карного розшуку злочинам проти власності, які вчиняються радикально налаштованими особами, прямо пропорційно залежать від передбачених законодавцем норм закону України «Про оперативно-розшукову діяльність». Так, положення цього Закону дають можливість підрозділам карного розшуку здійснювати оперативно-розшукову діяльність та використовувати оперативно-розшукові заходи, засоби та сили, встановлюють порядок проведення оперативно-розшукової роботи стосовно радикально налаштованих осіб, які вчиняють злочини проти власності, а також порядок та підстави проведення щодо них оперативно-розшукових заходів.

Список використаних джерел

1. Алексеев С. С. Теория права : курс лекций / С. С. Алексеев. – М. : БЕК, 1995. – 320 с.
2. Про оперативно-розшукову діяльність : закон України від 18 лют. 1992 р. № 2135-XI [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2135-12>.
3. Кравченко Ю. Ф. Оперативно-розшукова діяльність податкової міліції : навч. посіб. / Ю. Ф. Кравченко ; ДПАУ НАДПСУ. – Київ, 2005. – 480 с.

Надійшла до редколегії 09.02.2016

ГОРДИЕНКО В. А. ВЛИЯНИЕ НОРМ ЗАКОНА УКРАИНЫ «ОБ ОПЕРАТИВНО-РОЗЫСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ» НА ПРОЦЕСС ПРОТИВОДЕЙСТВИЯ ПОДРАЗДЕЛЕНИЯМИ УГОЛОВНОГО РОЗЫСКА ПРЕСТУПЛЕНИЯМ ПРОТИВ СОБСТВЕННОСТИ, СОВЕРШАЕМЫМ РАДИКАЛЬНО НАСТРОЕННЫМИ ЛИЦАМИ

Проанализированы нормы закона Украины «Об оперативно-розыскной деятельности», которые условно разделены на три группы, и приведены примеры их применения в практической деятельности подразделений уголовного розыска. В результате проведенного исследования

констатовано, що положення указанного Закона дають можливість подразделениям уголовного розыска осуществлять оперативно-розыскную деятельность и использовать оперативно-розыскные мероприятия с целью противодействия преступлениям против собственности, совершаемым радикально настроенными лицами.

Ключевые слова: подразделения уголовного розыска, оперативно-розыскная деятельность, преступления против собственности, радикально настроенные лица.

GORDIENKO V. O. THE IMPACT OF THE LAW OF UKRAINE «ON OPERATIVE AND SEARCH ACTIVITIES» TO THE PROCESS OF CRIMINAL INVESTIGATION DIVISIONS' COUNTERACTING CRIMES AGAINST PROPERTY COMMITTED BY RADICAL PERSONS

Content analysis of the Law of Ukraine «On Operative and Search Activities» allows us to treat them differently, conventionally divide them into three groups. Concerning the first group, it is summarized that they regulate general principles of criminal investigation divisions' combating crimes against property committed by radical persons. The results of the analysis of empirical data indicate that using these norms criminal investigation divisions in the process of combating crimes against property committing by radical persons can carry out operative and search activities and, consequently, use operative and search capabilities. Analyzing the norms of the second group it is concluded that they determine the kind of measures and tools that criminal investigation divisions can use as a tool for combating crimes against property committed by radical parties. As for the third group of the Law it is stipulated that in the process of criminal investigation divisions' counteraction crimes against property committed by radical persons, these norms have general procedural nature, thus, regulate the conduction of operative and search activities.

It is noted that the provisions of the mentioned Law enable the criminal investigation divisions to carry out operative and search activities and use operative and search measures to combat crimes against property committed by radical persons.

Keywords: criminal investigation divisions, operative and search activity, crimes against property, radical persons.

УДК 343.98

А. В. КОВАЛЕНКО,

*аспірант кафедри криміналістики, судової медицини та психіатрії
факультету № 1 (слідства)*

Харківського національного університету внутрішніх справ

ОБСТАВИНИ, ЩО ПІДЛЯГАЮТЬ З'ЯСУВАННЮ ПІД ЧАС РОЗСЛІДУВАННЯ ПОСЯГАНЬ НА ЖИТТЯ ТА ЗДОРОВ'Я ЖУРНАЛІСТІВ

Вивчено погляди науковців щодо місця обставин, що підлягають з'ясуванню, в структурі методики розслідування злочинів. Досліджено обставини, що підлягають з'ясуванню під час розслідування вбивств, заподіяння тілесних ушкоджень, а також перешкоджання професійній діяльності журналістів. Запропоновано орієнтовний перелік обставин, що підлягають з'ясуванню під час розслідування посягань на життя та здоров'я журналістів.

Ключові слова: обставини, що підлягають з'ясуванню; посягання на життя та здоров'я журналістів; оказування; вбивство; тілесні ушкодження.

Kovalenko, A.V. (2016), "Circumstances to be clarified during the investigation of infringements on life and health of journalists" ["Обставини, щодо підлягають з'ясуванню під час розслідування посягань на життя та здоров'я журналістів"], *Pravo i Bezpeka*, No. 1, pp. 103–108

Постановка проблеми. Кримінальним процесуальним кодексом України визначений загальний перелік обставин, що підлягають доказуванню у кримінальному провадженні. У структурі окремих методик розслідування злочинів перелік таких обставин з огляду на особливості відповідних посягань розширяється та конкретизується з метою використання на практиці.

У рамках побудови методики розслідування посягань на життя та здоров'я журналістів перелік обставин, що підлягають з'ясуванню під час розслідування зазначеної категорії злочинів, стає об'єктом наукового інтересу та потребує обґрунтування й розробки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У своїх роботах теоретичним аспектам побудови

методик розслідування злочинів, а також місцю та значенню обставин, що підлягають з'ясуванню в структурі методики розслідування злочинів, приділяли увагу Р. С. Белкін, В. А. Журавель, В. О. Коновалова, В. В. Тищенко, Б. В. Щур та інші. Питання визначення обставин, що підлягають з'ясуванню під час розслідування окремих видів злочинів, досліджували В. В. Логінова, А. А. Мацола, М. І. Панов, С. О. Сафонов, М. Ю. Тарасов, Р. А. Чеботарьов, В. Ю. Шепітько та інші науковці. Проте на сьогодні в науковій літературі ще не було запропоновано переліку обставин, що підлягають з'ясуванню під час розслідування посягань на життя та здоров'я журналістів.

Метою цієї статті є визначення обставин, що підлягають з'ясуванню під час розслідування посягань на життя та здоров'я журналістів.

Виклад основного матеріалу. Чинний Кримінальний процесуальний кодекс України серед завдань кримінального провадження називає повне розслідування та судовий розгляд. Таке положення розвивається нормою ст. 94 КПК України, відповідно до якої слідчий, прокурор, слідчий суддя, суд, оцінюють докази за своїм внутрішнім переконанням, яке ґрунтується на всебічному, повному й неупередженому дослідженні всіх обставин кримінального провадження. В науці криміналістики існують різні підходи щодо об'єднувальної назви таких обставин – обставин, що підлягають з'ясуванню, встановленню або доказуванню під час розслідування злочину.

Можна зробити висновок, що відсутність єдиної позиції науковців щодо терміна, який визначає обставини, що підлягають з'ясуванню (доказуванню, встановленню) під час розслідування злочину, є показником високого рівня зацікавленості цим питанням у наукових колах. Для потреб побудови методики розслідування посягань на життя та здоров'я журналістів ми вважаємо за доцільне орієнтуватися на термін, що використовує В. А. Журавель, – «обставини, що підлягають з'ясуванню». На його думку, процедура формування обставин, що підлягають з'ясуванню, зумовлена трьома чинниками: предметом доказування (ст. 64 КПК України 1961 року, ст. 91 чинного КПК України), кримінально-правовою та криміналістичною характеристикою певного різновиду злочинного посягання. При цьому обставини, що підлягають доказуванню, як структурний елемент окремої криміналістичної методики є значно ширшими, ніж предмет доказування в розумінні КПК України [1, с. 13].

Стосовно місця обставин, що підлягають з'ясуванню в рамках методики розслідування

окремих видів злочинів, багато вчених розглядають їх як окремих елемент, на одному рівні з криміналістичною характеристикою злочинів [2, с. 183; 3, с. 175 та ін.]. Зокрема, Б. В. Щур на підтримку такої позиції наводить статистику, згідно з якою 23 % опитаних практичних працівників визнали, що до елементів структури окремої криміналістичної методики мають бути віднесені обставини, що підлягають з'ясуванню. Крім того, Б. В. Щур ототожнює обставини, що підлягають з'ясуванню під час розслідування злочину, з поняттям «предмет розслідування» [4, с. 15].

Погоджуючись із позицією щодо самодостатності обставин, що підлягають з'ясуванню, як елемента методики розслідування окремих видів злочинів, маємо зауважити, що поняття «предмет розслідування» є недоречним з огляду на чинний КПК України. Так, зазначений термін фактично обмежує поле використання обставин, що підлягають з'ясуванню, рамками досудового розслідування, в той час як ст. 23 КПК України встановлює обов'язок суду досліджувати докази безпосередньо – фактично встановлювати обставини вже після закінчення досудового розслідування.

У випадку методики розслідування посягань на життя та здоров'я журналістів обставини, що підлягають з'ясуванню, як елемент такої методики мають враховувати вимоги ст. 91 КПК України, особливості складів злочинів, що передбачають такі посягання, а також криміналістичну характеристику таких посягань. До посягань на життя та здоров'я журналістів належать склади злочинів, передбачені ч. 2, 3 та 4 (щодо дій, передбачених ч. 2, 3) ст. 345¹, а також ст. 348¹ Кримінального кодексу України. Йдеться про побої, завдання тілесних ушкоджень або вбивство чи замах на вбивство журналіста, його близьких родичів, членів сім'ї у зв'язку зі здійсненням цим журналістом законної професійної діяльності. Очевидно, що зазначені злочини об'єднують в собі, з одного боку, ознаки заподіяння тілесних ушкоджень різної тяжкості або вбивства, а з іншого, – специфічні для цих складів ознаки, пов'язані з професійною журналістською діяльністю.

Тому ми вважаємо, що в орієнтовний перелік обставин, що підлягають з'ясуванню під час розслідування посягань на життя та здоров'я журналістів, мають входити предмет доказування, визначений ст. 91 КПК України, обставини, що прийнято з'ясовувати під час розслідування відповідно вбивств та заподіяння тілесних ушкоджень, обставини, які характеризують професійну діяльність журналіста, що

стала передумовою вчинення злочину, а також зв'язок між такою діяльністю та злочином.

Методиками розслідування заподіяння тілесних ушкоджень різної тяжкості та методиками розслідування вбивств уже визначені узагальнені обставини, що підлягають з'ясуванню під час розслідування відповідних злочинів. Проте посягання на життя та здоров'я журналістів, що об'єднують принципові ознаки перелічених складів та до того ж мають свою специфіку, потребують розроблення власної методики їх розслідування, яка включатиме й обставини, що підлягають з'ясуванню.

Обставини, що підлягають з'ясуванню під час розслідування вбивств, досліджувалися та формулювалися багатьма вченими в основному з огляду на підвид убивства, що вивчався. Наприклад, на думку М. Ю. Тарасова, обставини, що підлягають доказуванню, визначені кримінальним процесуальним законом і відносяться до будь-яких злочинів, але очевидно, що стосовно кожного зі складів злочинів вони набувають своїх особливостей, будучи орієнтованими на ті ознаки, які характерні для конкретного складу злочину, і необхідними для розмежування різних складів злочину. До ключових обставин, що підлягають доказуванню під час розслідування вбивств, він відносить наявність причинного зв'язку між дією (бездіяльністю) винного і смертю потерпілого, винність особи у вчиненні злочину, форму вини, зміст і спрямованість умислу, обставини, що характеризують особу потерпілого [5, с. 17].

Зі своїх позицій Р. О. Чеботарьов конкретизує обставини, що підлягають встановленню під час доказування події вбивства: смерть потерпілого, насильницький характер смерті, факт заподіяння смерті іншою людиною [6, с. 180].

Більш узагальнений перелік обставин, що підлягають з'ясуванню під час розслідування вбивств, наводять М. І. Панов та В. О. Кононова: 1) безпосередня причина смерті; 2) що мало місце – насильницьке заподіяння смерті чи смерть сталася з інших причин (нешасний випадок, хвороба); 3) яким способом, за допомогою яких знарядь вчинено вбивство; 4) час настання смерті; 5) місце вчинення вбивства; 6) обставини, за яких вчинено вбивство; 7) особа жертви; 8) співчасники вбивства і роль кожного з них у вчиненні злочину; 9) особа вбивці; 10) мотиви вбивства; 11) обставини, що сприяли вбивству (умисному чи необережному), заходи, яких треба вжити для попередження таких злочинів [7, с. 195].

Щодо розслідування заподіяння тілесних ушкоджень С. О. Сафронов запропонував та

класифікував типові обставини, що підлягають з'ясуванню під час розслідування зазначеної категорії злочинів. Зокрема, йдеться про обставини, що стосуються суб'єкта злочину (анкетні дані, стан здоров'я, наявність судимостей тощо); обставини, що встановлюють суб'єктивну сторону злочину (мотив, привід, мета вчинення злочину, винність особи, форма вини); обставини, що належать до об'єктивної сторони злочину і до події злочину (час, місце, способи готування та вчинення злочину, засоби, знаряддя, зв'язки між злочинцем та потерпілим, ознаки й тяжкість ушкодження, механізм його виникнення, його характер та локалізація тощо); обставини, встановлення яких має значення для кваліфікації діяння; обставини, що визначають розмір шкоди від вчиненого злочину, та інші [8, с. 60].

Схожий перелік наводить В. В. Логінова, яка вважає, що під час розслідування заподіяння тілесних ушкоджень необхідно встановити особу потерпілого та ступінь тяжкості тілесних ушкоджень час та механізм їх утворення; довести факт умисного заподіяння тілесних ушкоджень потерпілому та встановити спосіб заподіяння; виявити осіб, причетних до розслідуваної події [9, с. 10].

Погоджуючись із зазначеними авторами, наголосимо, що ступінь тяжкості тілесного ушкодження є однією з ключових обставин, що підлягають з'ясуванню під час розслідування такої категорії злочинів.

Слід додати, що до внесення до КК України складів злочинів, передбачених ч. 2, 3, 4 ст. 345¹, діяння, передбачені цими частинами статті, кваліфікувалися за сукупністю ст. 171 (у частині перешкоджання законній професійній діяльності журналістів) та статті, що передбачає відповідальність за відповідне фізичне посягання на особу (ст. 121, 122, 125–127 тощо) [10; 11]. Діяння, передбачене ст. 348¹, кваліфікувалося за п. 8 ч. 2 ст. 115 КК України і не потребувало додаткової кваліфікації за ст. 171 КК [12, с. 174]. Виходячи з того, було би доцільно звернути увагу й на обставини, що підлягають з'ясуванню під час розслідування перешкоджання законній професійній діяльності журналістів (ст. 171 КК України). Проте на сьогоднішній перелік таких обставин ще не було чітко визначено та обґрунтовано в науковій літературі.

Зокрема, А. А. Мацолою була здійснена спроба визначити обставини, які підлягають встановленню під час вирішення питання про внесення відомостей про кримінальне правопорушення, передбачене ст. 171 КК України, до Єдиного реєстру досудових розслідувань

(далі – ЄРДР) [13, с. 59]. Такий підхід викликає деякі сумніви, адже відповідно до ч. 1 ст. 214 КПК України слідчий, прокурор невідкладно, але не пізніше 24 годин після подання заяви, повідомлення про вчинене кримінальне правопорушення або після самостійного виявлення ними з будь-якого джерела обставин, що можуть свідчити про вчинення кримінального правопорушення, зобов'язані внести відповідні відомості до ЄРДР та розпочати розслідування. Крім того, відповідно до ч. 3 зазначеної статті здійснення досудового розслідування до внесення відомостей до реєстру або без такого внесення не допускається і тягне за собою відповідальність, установлену законом. Єдиною слідчою (розшуковою) дією, що може бути у невідкладних випадках проведеною до внесення відповідних відомостей до ЄРДР, є огляд місця події. Таким чином, слідчий, прокурор з моменту отримання відомостей про вчинене кримінальне правопорушення протягом максимум 24 годин можуть лише здійснити первинну перевірку відомостей, що вони отримали, а про встановлення ними широкого переліку обставин говорити не доцільно.

З огляду на це видаються не зовсім вдалим рекомендації А. А. Мацоли щодо залучення слідчим оперативних працівників з метою збору інформації про діяльність особи, яка, ймовірно, вчинила злочин. Такі дії суперечать змісту ч. 3 ст. 214 КПК України. Також викликає сумніви питання щодо матеріалів ОРД, з якими має ознайомитися слідчий під час вирішення питання про початок досудового розслідування за ознаками ст. 171 КК України. Відповідно до ч. 1 ст. 41 КПК України, оперативні підрозділи здійснюють слідчі (розшукові) дії та негласні слідчі (розшукові) дії в кримінальному провадженні за письмовим дорученням слідчого, прокурора. Отже, таке формулювання доцільне лише у випадках, коли відомості про кримінальне правопорушення було виявлено у процесі досудового розслідування іншого кримінального правопорушення. Однак і в цьому випадку слідчий, прокурор ухвалюють рішення про внесення відомостей до ЄРДР на основі матеріалів такого провадження, а не матеріалів ОРД.

Однією з обставин, що виокремлюють посягання на життя та здоров'я журналістів, є вчинення такого діяння у зв'язку зі здійсненням цим журналістом законної професійної діяльності. Законодавець не роз'яснює, в чому полягає зазначений зв'язок, проте схожі формулювання використовуються в інших складах злочинів, що вже давно відомі практиці, наприклад, у ст. 345 КК України – погроза або насильство

щодо працівника правоохоронного органу у зв'язку з виконанням цим працівником службових обов'язків. Автори науково-практичного коментарю до КК України називають зазначений зв'язок спеціальним мотивом вчинення злочину [12, с. 725]. Отже, вважаємо виправданим використання схожого підходу та визначення зв'язку вчинення злочину зі здійсненням журналістом законної професійної діяльності як спеціального мотиву злочинця.

Для того щоб доказати такий мотив (зв'язок), потрібно встановити наявність у потерпілого статусу журналіста в розумінні примітки до ст. 345¹ КК України, факт вчинення ним професійної журналістської діяльності та законний характер такої діяльності [14, с. 223].

Підсумовуючи викладене, вважаємо, що орієнтовний перелік обставин, що підлягають з'ясуванню під час розслідування посягань на життя та здоров'я журналістів, має бути таким:

1. Особа потерпілого (анкетні дані, професія, рід діяльності, фізіологічний та психологічний стан).

2. Здійснення потерпілим професійної журналістської діяльності або здійснення кимось із близьких родичів або членів сім'ї потерпілого професійної журналістської діяльності.

3. Подія вбивства або тілесного ушкодження (час, місце, інші обставини).

4. Причина смерті або характер і тяжкість тілесних ушкоджень потерпілого (в тому числі час настання смерті, характер ушкоджень, що призвели до смерті, а у випадку тілесних ушкоджень їх тяжкість, локалізація на тілі жертви, час їх заподіяння та механізм виникнення).

5. Мало місце насильницьке заподіяння смерті/тілесних ушкоджень чи зазначені негативні наслідки настали внаслідок інших причин (хвороба, нещасний випадок, заподіяння шкоди особою самою собі тощо).

6. Спосіб та засоби вчинення вбивства або заподіяння тілесного ушкодження (в тому числі способи та засоби готування та приховування злочину).

7. Особа злочинця (анкетні дані, особисті та професійні якості, фізіологічний та психологічний стан).

8. Співучасники вбивства або заподіяння тілесних ушкоджень, роль кожного з них у вчиненні злочину.

9. Зв'язки між злочинцем та потерпілим.

10. Форма вини, мета злочину.

11. Спеціальний мотив – вчинення злочину у зв'язку з професійною діяльністю журналіста (в тому числі потрібно встановити, які саме прояви професійної журналістської діяльності

стали причиною злочинного посягання та чи були такі прояви законними).

12. Вид і розмір шкоди, завданої посяганням на життя чи здоров'я журналіста, а також розмір процесуальних витрат.

13. Обставини, що є підставою для звільнення від кримінальної відповідальності або

покарання, а також обставини, які впливають на ступінь тяжкості вчиненого кримінального правопорушення, характеризують особу обвинуваченого, обтяжують чи пом'якшують покарання, які виключають кримінальну відповідальність або є підставою закриття кримінального провадження.

Список використаних джерел

1. Журавель В. А. Обставини, що підлягають з'ясуванню, у структурі криміналістичної методики / В. А. Журавель // Теорія та практика судової експертизи і криміналістики. – 2010. – Вип. 10. – С. 12–20. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Trsek_2010_10_6.
2. Журавель В. А. Криміналістичні методики: сучасні наукові концепції: монографія / В. А. Журавель. – Харків : Апостиль, 2012. – 304 с.
3. Тищенко В. В. Криміналістическая методика расследования: современное состояние и перспективы развития / В. В. Тищенко // Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія». – 2010. – Т. IX. – С. 170–181.
4. Щур Б. В. Теоретичні основи формування та застосування криміналістичних методик : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.09 / Щур Богдан Володимирович. – Харків, 2011. – 32 с.
5. Тарасов М. Ю. Расследование уголовных дел об убийствах: процессуальные и криминалистические вопросы : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Тарасов Максим Юрьевич. – М., 2003. – 25 с.
6. Чеботарёв Р. А. Обстоятельства, подлежащие установлению при доказывании события убийства / Р. А. Чеботарёв // Известия Российского государственного педагогического университета им. А. И. Герцена. – 2011. – № 127. – С. 179–184. – Режим доступу: <http://cyberleninka.ru/article/n/obstoyatelstva-podlezhaschie-ustanovleniyu-pri-okazyvanii-sobytiya-ubiystva>.
7. Панов М. І. Розслідування вбивств на замовлення / Панов М. І., Коновалова В. О. // Настільна книга слідчого / [Панов М. І., Шепітько В. Ю., Коновалова В. О. та ін.]. – 3-тє вид., перероб. і допов. – Київ : Ін Юре, 2011. – § 1 розд. 19. – С. 192–198.
8. Сафронов С. О. Методика розслідування умисного заподіяння тяжких і середньої тяжкості тілесних ушкоджень : наук.-практ. посіб. / С. О. Сафронов. – Харків : [С.А.М.], 2003. – 175 с.
9. Логінова В. В. Основні положення методики розслідування заподіяння тілесних ушкоджень : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Логінова Вікторія Вікторівна. – Київ, 2012. – 16 с.
10. Вирок Звенигородського районного суду Черкаської області у справі № 694/592/15-к від 24 листоп. 2015 р. // Єдиний державний реєстр судових рішень [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/53699260>.
11. Вирок Оболонського районного суду м. Києва у справі № 756/1140/14-к від 20 жовт. 2014 р. // Єдиний державний реєстр судових рішень [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/41103643>.
12. Кримінальний кодекс України : наук.-практ. комент. : у 2 т. – Т. 2 : Особлива частина / за заг. ред. В. Я. Тація, В. П. Пшонки, В. І. Борисова, В. І. Тютюгіна. – 5-тє вид., допов. – Харків : Право, 2013. – 1040 с.
13. Мацола А. А. Розслідування перешкоджання законній професійній діяльності журналістів : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Мацола Антоніна Антонівна. – Київ, 2015. – 216 с.
14. Коваленко А. В. Професійна діяльність журналіста як елемент віктимологічної характеристики потерпілого від злочинів проти журналістів / А. В. Коваленко // Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка. – 2015. – Вип. № 4 (72). – С. 216–225.

Надійшла до редколегії 17.02.2016

КОВАЛЕНКО А. В. ОБСТОЯТЕЛЬСТВА, ПОДЛЕЖАЩИЕ ВЫЯСНЕНИЮ ПРИ РАССЛЕДОВАНИИ ПОСЯГАТЕЛЬСТВ НА ЖИЗНЬ И ЗДОРОВЬЕ ЖУРНАЛИСТОВ

Изучены взгляды учёных о месте обстоятельств, подлежащих выяснению, в структуре методики расследования преступлений. Исследованы обстоятельства, подлежащие выяснению при расследовании убийств, причинения телесных повреждений, а также препятствования профессиональной деятельности журналистов. Предложен ориентировочный перечень обстоятельств, подлежащих выяснению при расследовании посягательств на жизнь и здоровье журналистов.

Ключевые слова: *обстоятельства, подлежащие выяснению; посягательство на жизнь и здоровье журналистов; убийство; телесные повреждения; доказывание.*

KOVALENKO A. V. CIRCUMSTANCES TO BE CLARIFIED DURING THE INVESTIGATION OF INFRINGEMENTS ON LIFE AND HEALTH OF JOURNALISTS

Points of view of scholars concerning the place of circumstances to be clarified within the structure of methods of investigating crimes have been studied. It is established that the circumstances to be clarified during the investigation of a crime is self-contained element of the methods of investigating crimes. According to the author's opinion, the indicative list of circumstances to be clarified during the investigation of infringements on life and health of journalists should include the subject of proving defined by the Art. 91 of the Criminal Procedural Code of Ukraine, the circumstances that should be clarified during the investigation regarding murders and causing bodily harm, the circumstances that characterize the professional activities of a journalist, which has become a precondition for the commission of the offense, and the relationship between such activities and a crime.

The circumstances to be clarified during the investigation of murders, causing bodily harm and obstructing the professional activities of journalists under the investigation techniques of such offenses have been researched. Specific circumstances to be clarified, typical for infringements on life and health of journalists have been determined. An indicative list of circumstances to be clarified during the investigation of infringements on life and health of journalists within investigation techniques of this category of crimes has been offered.

Keywords: *circumstances to be clarified, infringement on life and health of journalists, murder, bodily harm, proving.*

УДК 343.98

Д. В. КУРИЛЕНКО,

аспірант Харківського національного університету внутрішніх справ

ЩОДО РІВНОСТІ СТОРІН КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ У ЗАЛУЧЕННІ СУДОВОГО ЕКСПЕРТА

Розглянуто особливості залучення експерта сторонами кримінального провадження та судом. Запропоновано способи реалізації принципу змагальності під час призначення експертизи. Відзначено, що захисник повинен фіксувати збір доказів для експертизи у протоколі, а суд за власною ініціативою має право доручати проведення експертизи експерту для встановлення обставин злочину.

Ключові слова: *сторона обвинувачення, сторона захисту, суд, залучення експерта, судова експертиза, змагальність сторін, кримінальне провадження.*

Kurilenko, D.V. (2016), "Regarding the equality in criminal proceedings with a legal expert involvement" ["Shchodo rivnosti storin kruminalnoho provadzhennia u zaluchenni sudovoho eksperta"], *Pravo i Bezpeka*, No. 1, pp. 108–112.

Постановка проблеми. Статтею 129 Конституції України до основних принципів судочинства віднесена змагальність сторін. У міжнародному праві змагальність розцінюється як основоположна засада справедливого правосуддя (п. 1 ст. 14 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права, п. 1 ст. 6 Конвенції про захист прав людини, ст. 7 Загальної декларації прав людини). Стаття 22 Кримінального процесуального кодексу України також закріплює, що кримінальне провадження здійснюється на основі змагальності, і це передбачає самостійне обстоювання сторонами обвинувачення й захисту своїх правових позицій, прав, свобод і законних інтересів засобами, передбаченими цим Кодексом. Загальними рисами змагального процесу є наявність двох

протилегних сторін (обвинувачення та захисту), рівність у сторін кримінального провадження прав на збирання та надання доказів у суд [1, с. 13]. Принцип змагальності сторін передбачає такий спосіб організації процесуальної діяльності, при якому, по-перше, функції захисту й обвинувачення відокремлені від функції вирішення справи (функції правосуддя), по-друге, суд виступає як незалежний і неупереджений арбітр правового спору сторін, а по-третє, сторони є рівними перед судом у доказуванні правоти власної позиції та спростуванні доводів опонента. Проте аналіз норм КПК України, які регламентують судово-експертну діяльність, свідчить про відсутність паритету сторін у залученні судового експерта.

Стан дослідження. Проблеми реалізації змагальних засад у кримінальному судочинстві в різні часи досліджували відомі вітчизняні вчені і практики, зокрема Ю. П. Аленін, В. П. Бахін, Т. В. Варфоломеєва, В. М. Галаган, В. Г. Гончаренко, Ю. М. Грошевий, А. Я. Дубинський, В. С. Зеленецький, С. О. Іваницький, А. В. Іщенко, О. В. Капліна, Н. С. Карпов, В. О. Коновалова, М. В. Костицький, В. С. Кузьмічов, Р. О. Куйбіда, Л. М. Лобойко, Є. Д. Лук'янчиков, В. Т. Маляренко, М. А. Маркуш, О. Р. Михайленко, М. М. Михеєнко, В. Т. Нор, Д. П. Письменний, М. А. Погорецький, В. О. Попелюшко, В. М. Тертишник, Л. Д. Удалова, Ю. С. Шемшученко, В. Ю. Шепітько, В. П. Шибіко, О. Г. Шило, М. Є. Шумило, О. Г. Яновська та ін. Однак сучасні проблеми залучення експерта сторонами кримінального провадження та судом не знайшли відображення в роботах науковців.

Метою статті є розгляд способів реалізації принципу змагальності у кримінальному провадженні для забезпечення рівності сторін під час призначення судових експертиз.

Виклад основного матеріалу. Змагальність сторін у кримінальному провадженні передбачає, за точним висловленням О. Г. Яновської, не тільки рівні можливості відстоювати свої права, а й те, що жодна зі сторін не повинна мати будь-яких істотних переваг порівняно з іншою стороною [2, с. 346]. Л. Д. Удалова зазначає, що змагальність передбачає таку побудову кримінального процесу, за якої функції обвинувачення та захисту будуть відокремлені від функції вирішення справи й виконуватимуться суб'єктами, які мають рівні права у наданні доказів, їх дослідженні та доведенні їх переконливості перед судом [3, с. 156]. Однак аналіз положень КПК України щодо залучення судових експертів і збирання доказів не узгоджується з проголошеним принципом змагальності сторін кримінального провадження.

Згідно зі ст. 242, 243, 332 КПК України суб'єктами залучення судового експерта є: сторона обвинувачення (слідчий, прокурор, керівник органу досудового розслідування), сторона захисту (підозрюваний, обвинувачений, засуджений, виправданий, їхні захисники та інші особи), слідчий суддя, суд. Сторона обвинувачення залучає експерта на свій розсуд або в ситуаціях обов'язкового проведення судової експертизи (ст. 242 КПК України). Стороні захисту надано три можливі варіанти залучення експерта: а) направлення обґрунтованого клопотання про проведення експертизи слідчому або прокурору (ст. 42 КПК України); б) у

разі відмови слідчого, прокурора в задоволенні клопотання – надання клопотання на тих же підставах слідчому судді (ст. 244 КПК України); в) самостійне залучення експерта на договірних умовах для проведення експертизи, в тому числі обов'язкової (ст. 243 КПК України). Зазначені способи залучення експертів стороною захисту відрізняються не тільки процесуальними, а й фінансовими особливостями. Так, згідно зі ст. 15 закону України «Про судову експертизу» проведення судових експертиз державними спеціалізованими установами у кримінальних провадженнях за дорученням слідчого, прокурора, суду здійснюється за рахунок бюджетних коштів, а проведення судових експертиз тими ж установами на замовлення сторони захисту і потерпілого – за рахунок замовника.

Проведення експертизи нерозривно пов'язане з процедурою надання в розпорядження експерта об'єктів дослідження. У ст. 93 КПК України зазначено, що сторони обвинувачення та захисту мають рівні права на збирання доказів. Аналіз чинного законодавства дозволяє зробити висновок, що процесуальні можливості отримання предметів, документів, відомостей для подальшого надання на експертизу як об'єктів дослідження у сторін не рівноцінні. Слідчий, прокурор збирання доказів здійснюють шляхом проведення слідчих (розшукових) дій, результати яких відображаються у відповідних протоколах (ст. 100 КПК України). За необхідності стороною обвинувачення можуть бути направлені запити в органи державної влади або місцевого самоврядування, підприємства, установи, організації, службовим або фізичним особам про надання необхідних для розслідування злочинів відомостей, предметів або документів. Вимоги мають імперативний характер і підлягають виконанню. В результаті проведення слідчим, прокурором процесуальних дій формуються джерела доказів, до яких належать показання, речові докази, документи (ст. 84 КПК України), які будуть використовуватися згодом для експертного дослідження.

Згідно зі ст. 93 КПК України сторона захисту й потерпілий мають однакові права зі стороною обвинувачення на збирання доказів, за винятком проведення слідчих (розшукових) дій і негласних слідчих (розшукових) дій. Слід зазначити, що для виконання принципу змагальності потрібно не лише закріпити певні права та обов'язки для сторін процесу, а й створити ефективний механізм їх реалізації. Однак у процесуальному законодавстві не закріплено механізм збирання доказів, у тому числі майбутніх об'єктів експертного дослідження, стороною

захисту та потерпілим. У цій же статті зазначено, що сторона обвинувачення може витребувати документи, а сторона захисту, потерпілий – лише копії документів, у той час, коли документами-доказами визнаються лише оригінали (ст. 99 КПК України).

Потерпілий лише гіпотетично може самостійно збирати докази й залучати експерта. Він, хоча і віднесений законом до сторони обвинувачення (ст. 3 КПК України), своє бажання провести експертизу може реалізувати тільки шляхом подання клопотання слідчому, прокурору (ст. 243 КПК України). Процесуальний закон не передбачає для потерпілого, на відміну від сторони захисту, самостійного залучення експерта та збирання доказів. Вказане, на наш погляд, є порушенням рівності сторін. Докази, що знаходяться в розпорядженні потерпілого, він має право подавати (ст. 56 КПК України). Зокрема, потерпілий може представляти письмові документи, фотодокументи і звукозаписи, на яких опинилися відображені (випадково або навмисно) окремі моменти, пов'язані з подією злочину. В окремих випадках зазначені матеріали можуть бути представлені потерпілим для доказування обставин, що передували злочину або настали за ним, якщо це має значення для справи.

Стороні захисту надано право збирати й подавати докази слідчому, прокурору, слідчому судді (ст. 42 КПК України). В КПК України не вказано, в яких межах, яким шляхом і за допомогою яких способів захисник може реалізувати право на доказування. Розділивши учасників справи на сторони та надавши їм право збирати докази у справі, укладачі чинного КПК України не пішли далі, зокрема не створили необхідний механізм реалізації змагальних засад під час досудового розслідування. Нерідкі випадки, коли документи або предмети, що можуть бути доказами у справі, захисник отримує від самого підозрюваного, обвинуваченого, його родичів, інших осіб. Крім того, в розпорядження захисника можуть надійти різного роду документи, витребувані шляхом подачі адвокатського запиту. Відповідно до ст. 20 закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» адвокат має право звертатися з адвокатськими запитами для отримання відомостей про факти, які можуть бути використані як докази, запитувати, отримувати і вилучати речі, документи, їх копії, опитувати осіб за їх згодою [4]. Таким чином, для проведення експертизи стороною захисту можуть бути представлені предмети, докумен-

ти, які є речовими доказами або зразками для порівняльного дослідження, показання осіб. Однак у разі відмови у видачі предметів або документів, дачі пояснень адвокати не мають владних повноважень у подоланні протидії їх законним запитам. Отже, можливість сторони захисту реалізувати свої функції через формування власної доказової бази, як вбачається, так і не знайшла свого повного закріплення у чинному КПК України. У зв'язку з можливістю збирання доказів стороною захисту виникає питання про їх достовірність і допустимість цих доказів, зібраних поза рамками кримінального процесу. Закон України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» не регламентує форму фіксації зібраних доказів. На нашу думку, з метою усунення сумнівів у достовірності здобутих захисником доказів доцільно запровадити таку процедуру: виявлення, вилучення, огляд предметів і документів слід проводити за участі двох незацікавлених осіб, а результати цих дій відображати в документі, який має форму протоколу. Також у протоколі слід фіксувати відомості, які погодилися надати адвокату опитувані ним особи. Протоколи підписуються адвокатом і всіма учасниками зазначених дій.

Одним із засобів, які забезпечують експертне дослідження, є отримання зразків для експертизи (ст. 245 КПК України). Ситуація з отриманням зразків стороною обвинувачення, стороною захисту та потерпілим аналогічна розглянутій вище. Наявність владних повноважень створюють для слідчого, прокурора, суду сприятливі умови отримання необхідних зразків (у тому числі примусово) з метою подальшого проведення експертизи. Самостійне отримання стороною захисту зразків порівняння ускладнено за вказаними раніше причинами. Вважаємо, що у випадку, коли є згода особи на відбір у неї зразків або отримання зразків здійснюється без необхідності наявності такої згоди (наприклад, відбір зразків ґрунту з місця злочину), процес відбору повинен фіксуватися адвокатом також у протоколі.

Одним з ініціаторів призначення експертизи в суді згідно зі ст. 332 КПК України є сам суд. Згідно із законом суд наділений правом призначити експертизу лише у двох випадках: а) коли суду представлені кілька експертних висновків, які суперечать один одному, а допит експертів не дав змоги усунути виявлені суперечності; б) якщо під час судового розгляду виникає питання про психічний стан особи. Таким чином, суду заборонено доручати проведення експертизи в інших ситуаціях, коли

необхідно з'ясувати невідомі обставини злочину. Концепція активності сторін і пасивності суду у встановленні обставин справи повною мірою відповідає принципу змагального процесу. Під таким кутом зору суду, дійсно, немає необхідності докладати зусиль для встановлення істини, заповнення прогалин розслідування, тому що це повинні робити в своїх інтересах сторони обвинувачення й захисту. Роль суду з цих позицій полягає у визначенні допустимості й достатності доказів і, на цій основі, доведеності чи недоведеності обвинувачення. Але виникає практичне питання: як діяти суду у випадку, коли стан обвинуваченого цілком адекватний, у суду немає суперечливих висновків, але у справі не встановлено деякі обставини, що вимагають проведення судових експертиз, у тому числі обов'язкових, а сторони не виявляють ініціативи у залученні експерта? У науковій літературі неодноразово висловлювалися думки щодо необґрунтованого обмеження повноважень суду у збиранні доказів, у тому числі призначенні експертиз, необхідності активно брати участь у процесі доказування [5, с. 44; 6, с. 19]. Вважаємо, що на рішення суду не може впливати неспроможність або небажання прокурора належним чином доказово забезпечити й підтримати обвинувачення або невміння захисника виконувати свої функції. Вирок повинен ґрунтуватися не на процесуальній істині, що встановлюється на підставі доказів, наданих однією зі сторін, а на об'єктивній або матеріальній істині. Тобто ма-

теріали кримінальної справи мають містити фактичні дані, докази того злочинного діяння, яке дійсно відбувалося в минулому.

Тому вважаємо, що, виходячи з кінцевої мети кримінально-процесуального провадження – повного і неупередженого судового розгляду (ст. 2 КПК України), для подолання сумніву, отримання достовірного знання, необхідного для ухвалення обґрунтованого рішення, суд має право й зобов'язаний за певних обставин вжити заходи для отримання нових і перевірки наявних доказів за власною ініціативою, в тому числі шляхом доручення проведення судових експертиз. Суд формулює питання експерту нарівні зі сторонами, тому повинен мати право за власною ініціативою призначити нову експертизу, якщо вважає, що наявний висновок експерта не дозволяє однозначно відповісти на питання про винуватість підсудного.

Попри те, що змагальність проголошена принципом усього кримінального процесу, а рівність сторін у збиранні доказів – одним із найважливіших умов цього принципу, автори чинного КПК України не зуміли в повному обсязі перебудувати досудове розслідування з розшукового в змагальне. Підводячи підсумок, можна констатувати, що кримінальний процесуальний закон України відкриває широкі можливості в залученні експерта сторонами кримінального провадження, дорученні проведення експертизи судом, проте їх правова реалізація вимагає подальшого вдосконалення.

Список використаних джерел

1. Кримінальний процес : підручник / [Ю. М. Грошевий, В. Я. Тацій, А. Р. Туман та ін.] ; за ред. В. Я. Тація, Ю. М. Грошевого, О. В. Капліної, О. Г. Шило. – Харків : Право, 2013. – 824 с.
2. Яновська О. Г. Зміст засади змагальності та правові умови її реалізації в кримінальному провадженні / О. Г. Яновська // Держава і право. – 2013. – Вип. 59. – С. 343–349.
3. Кримінально-процесуальний кодекс України. – Київ : Юрінком, 2003. – 288 с.
4. Про адвокатуру та адвокатську діяльність : закон України від 5 лип. 2012 р. № 5076-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2013. – № 27. – Ст. 282.
5. Кудрявцев В. Н. Общая теория квалификации преступлений / В. Н. Кудрявцев. – М. : Юристъ, 2004. – 304 с.
6. Мирошниченко Ю. М. Правові і тактико-організаційні основи судового розгляду кримінальних справ : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Мирошниченко Юрій Михайлович. – Харків, 2011. – 238 с.

Надійшла до редколегії 17.02.2016

КУРЫЛЕНКО Д. В. О РАВЕНСТВЕ СТОРОН УГОЛОВНОГО ПРОИЗВОДСТВА В ПРИВЛЕЧЕНИИ СУДЕБНОГО ЭКСПЕРТА

Рассмотрены особенности привлечения эксперта сторонами уголовного производства и судом. Предложены способы реализации принципа состязательности при назначении экспертизы. Отмечено, что защитник должен фиксировать сбор доказательств для экспертизы в протоколе, а суд по собственной инициативе вправе поручать проведение экспертизы эксперту для установления обстоятельств преступления.

Ключевые слова: сторона обвинения, сторона защиты, суд, привлечение эксперта, судебная экспертиза, состязательность сторон, уголовное производство.

KURILENKO D. V. REGARDING THE EQUALITY IN CRIMINAL PROCEEDINGS WITH A LEGAL EXPERT INVOLVEMENT

The Article 22 of the Criminal Procedural Code of Ukraine proclaimed the adversarial principle in criminal proceedings. The essential feature of this principle is the equality of the prosecution and the defense in collecting evidence. However, the analysis of the provisions of the Criminal Procedural Code of Ukraine regarding the involvement of legal experts and the collection of evidence is not consistent with the stated adversarial principle of criminal proceedings.

It is noted that there is no legal mechanism for collecting evidence by the defense and a victim in the legislation. The author considers necessary to provide the victim the possibility to engage an expert and to collect evidence. In order to eliminate doubts about the reliability of obtained evidence by the defense attorney it is suggested to carry out detection, seizure, examination of items and documents by the participation of two persons not otherwise involved, and the results of these actions to state in the document that has the form of a protocol.

Considering the role of the court, the attention is focused on its active participation in the process of proving and establishing the offense. It is proved that to overcome the doubt, to obtain reliable knowledge necessary for making reasonable decisions, the court is entitled and obliged in certain circumstances to take measures for obtaining new and verification of the available evidence on its own initiative, including through the commission of forensic expertise.

Keywords: *the prosecution, the defense, court, experts involvement, forensic expertise, adversarial, criminal proceedings.*

УДК 343.985(477)

В. А. МАЗІЙЧУК,

здобувач Харківського національного університету внутрішніх справ

ОСОБЛИВОСТІ ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВОГО ПОПЕРЕДЖЕННЯ НЕПРАВОМІРНОЇ ВИГОДИ В АПК УКРАЇНИ

Проаналізовано наукові дослідження, присвячені особливостям оперативно-розшукового попередження неправомірної вигоди в агропромисловому комплексі України. В результаті проведеного дослідження охарактеризовано сучасні проблеми та особливості організації оперативно-розшукового запобігання неправомірній вигоді в цій галузі. Визначено чинники правового характеру, що сприяють вчиненню неправомірної вигоди в аграрному секторі економіки. Показано, що особливостями оперативно-розшукового попередження неправомірної вигоди в АПК України є забезпечення належного рівня взаємодії з підвідомчими організаціями Міністерства аграрної політики та продовольства України.

Ключові слова: *кримінальна поліція, неправомірна вигода, оперативно-розшукова діяльність, агропромисловий комплекс.*

Maziichuk, V.A. (2016), "Features of operative and search prevention of illegal profits within agricultural sector of Ukraine" ["Osoblyvosti operatyvno-rozshukovoho poperedzhennia nepravomirnoi vyhody v APK Ukrainy"], *Pravo i Bezpeka*, No. 1, pp. 112–117.

Постановка проблеми. Правоохоронні органи, зокрема оперативні підрозділи захисту економіки Національної поліції України [1], виконують функцію держави щодо захисту економіки від злочинних посягань, здійснюють попередження, виявлення та припинення кримінальних правопорушень у сфері економіки, для чого використовують різноманітні організаційні, технічні, виховні та інші засоби. Особливе місце серед економічних злочинів посідає неправомірна вигода.

Аналіз статистичних даних свідчить, що у 2013 році в агропромисловому комплексі (далі – АПК) було викрито 79 фактів отримання

неправомірної вигоди, за 2014 рік – 81 факт, а за 2015 рік – 89 фактів неправомірної вигоди, за якими відкрито кримінальні провадження¹.

Враховуючи наведене й останні зміни в законодавстві (реформування, ліквідація міліції та створення Національної поліції), можна констатувати, що питання особливостей оперативно-розшукового попередження неправомірної вигоди в АПК України потребує нового дослідження.

¹ Аналітична довідка ДЗЕ Національної поліції України за 2015 рік.

Стан дослідження. Окремі аспекти оперативно-розшукового попередження злочинів, пов'язаних із неправомірною вигодою та безпосередньо у сфері АПК України, були об'єктом наукових досліджень Л. І. Аркуші, В. І. Василичука, А. Ф. Волобуєва, Г. С. Гарбуза, Ю. М. Демидова, С. Ю. Журавльова, В. П. Корж, В. В. Кулакова, В. В. Леня, О. Ф. Лубіна, А. В. Макарова, С. С. Мірошниченка, Г. В. Мудрецької, П. І. Орлова, В. Д. Пчолкіна, В. М. Руфанової, В. Б. Смеліка, Р. Л. Степанюка, В. Г. Сюравичка, О. О. Титаренка, С. С. Чернявського та інших учених. Важливе значення для дослідження мали основоположні концепції вчених, які зробили суттєвий внесок у розвиток криміналістики та оперативно-розшукової діяльності, зокрема К. В. Антонова, В. Д. Берназа, Р. С. Белкіна, А. В. Дулова, В. А. Журавля, Г. Г. Зуйкова, А. В. Іщенко, О. Н. Колесніченка, В. О. Коновалової, І. І. Котюка, В. В. Лисенка, Є. Д. Лук'янчикова, Г. А. Матусовського, В. О. Образцова, В. Д. Пчолкіна, І. В. Пирога, Є. Д. Скулиша, В. М. Стратонова, В. М. Тертишника, В. В. Тищенко, К. О. Чаплинського, В. М. Шевчука, В. Ю. Шепітька та ін.

Незважаючи на низку сформульованих принципово важливих положень у працях названих учених, залишаються невирішеними або дискусійними деякі питання, зокрема не розроблено методику оперативно-розшукового попередження злочинів, пов'язаних із неправомірною вигодою в АПК України.

Метою статті є визначення особливостей оперативно-розшукового попередження неправомірної вигоди в АПК України.

Виклад основного матеріалу. Оперативно-розшукове попередження злочинів – достатньо складна процесуальна діяльність, про що свідчить і сама термінологія. Так, слово попередження з грецької означає попереджувальний, запобіжний. Крім «попередження злочинів» часто використовуються й такі терміни, як «профілактика», «запобігання», «припинення». Якщо проаналізувати наукову літературу, то можна зробити висновок, що немає жодного концептуального пояснення відповідних понять та їх співвідношення, оскільки вказані терміни використовуються не тільки в кримінологічному та криміналістичному аспектах, а й, наприклад, у медичній практиці, зокрема як заходи, спрямовані на забезпечення високого рівня здоров'я й недопущення захворювань.

У теорії ОРД оперативно-розшукове попередження – це система цілеспрямованих оперативно-профілактичних та інших передбачених чинним законодавством заходів, що проводяться

щодо осіб, від яких можна очікувати вчинення злочинів, для здійснення оперативного контролю за ними, профілактичного впливу, попередження злочинів, які готуються [2]. Оперативно-розшукове попередження неправомірної вигоди – складний процес, його зміст відрізняється від інших видів діяльності. При цьому виділяють низку складових частин, а саме профілактику, запобігання та припинення. Кожний із цих елементів є відносно самостійним, але всі вони взаємопов'язані, мають однакову мету – не допустити вчинення злочину [3].

Більшістю дослідників наголошується, що традиційні методи профілактики застаріли, в умовах сучасної кримінальної ситуації вони вже буксують. Успіх попереджувальної діяльності на сьогодні багато в чому залежить від інформації, одержуваної оперативним шляхом. На наш погляд, дієвим методом буде оперативне спостереження за особами, від яких можна очікувати вчинення неправомірної вигоди. Підтримуємо думку дослідників про те, що необхідно чітко визначити перелік оперативно-розшукових заходів у законі України «Про оперативно-розшукову діяльність» [4]. Потрібно конкретизувати оперативно-розшукові заходи, що стосуються окремих видів, категорій і груп злочинів. Також варто закріпити положення про те, що особливим видом є спостереження за кримінальним середовищем за допомогою конфідентів. Ззовні це буде легально функціонувати в рамках чинного законодавства, коли кримінальне провадження не відкрите, а кримінальні наміри замасковані. Оперативно-розшукова діяльність, пов'язана зі здійсненням індивідуальних заходів попередження злочинів, повинна вирішувати, головним чином, завдання інформаційного забезпечення, тобто добувати відповідну інформацію для предметного й ефективного профілактичного впливу. У практичній діяльності Національної поліції України та її спеціальних оперативно-розшукових підрозділів на перше місце ставляться збір, накопичення, оцінка та обробка розвідувальної інформації про діяння, які в даний момент найбільше загрожують економічним інтересам держави, та особам, які їх здійснюють [4; 5].

Інформація оперативного характеру – це вирішальний засіб для боротьби зі злочинністю. Необхідний інформаційний взаємозв'язок, інтенсивний обмін інформацією між органами, організаціями та їх підрозділами, які здійснюють профілактику самих різних злочинів, а не лише насильницьких. Оперативність інформаційної взаємодії – запорука успіху профілактики різних видів, категорій і груп злочинів.

Правильно побудована взаємна інформація – «наріжний камінь» організованості системи профілактики, запорука її необхідної гнучкості, здатності перебудовуватися відповідно до змінених умов, гарантія можливості вдосконалення зі збереженням своєї якісної визначеності. Звідси реальні можливості для об'єднання зусиль різних органів, організацій та їх підрозділів, що є «стрижнем» взаємодії. Особливого значення при цьому набуває єдність боротьби зі злочинністю та її результативності, захист особистості від злочинних посягань. Потрібен комп'ютерний інформаційний центр, де накопичувалися б відомості для профілактики і вирішення повсякденних завдань відповідного оперативно-розшукового характеру. Він був би основою для інформаційно-аналітичного забезпечення діяльності оперативних підрозділів Національної поліції та взаємодії з іншими правоохоронними органами України [2].

Для своєчасного попередження неправомірної вигоди в АПК України необхідно знати криміногенну ситуацію та чинники правового характеру, що сприяють вчиненню неправомірної вигоди в аграрному секторі економіки. До них належать:

- прогалини в нормативних актах або відсутність механізмів контролю за тим чи іншим об'єктом АПК України, його процедури й технології здійснення;

- видання окремих нормативних актів, які сприяють завуалюванню джерел накопичення капіталів злочинного походження;

- відсутність механізму виконання відомчих нормативно-правових актів і суперечність між ними;

- недостатня кількість нормативно-правових актів щодо реалізації повноважень Державної служби України з питань геодезії, картографії та кадастру місцевих органів влади;

- відсутність чіткого правового механізму купівлі-продажу земельних сертифікатів (права на земельну ділянку) та контролю за цим процесом з боку Держгеокадастру України та місцевих органів влади;

- відсутність сучасного правового ринкового середовища;

- відсутність чіткого визначення правового режиму земель несільськогосподарського призначення;

- невизначеність щодо надання права іноземним громадянам на придбання земель;

- недосконалість чинних природоресурсних кадастрів і ведення окремого кадастрового обліку майна.

Чинниками організаційно-управлінського характеру, що сприяють вчиненню неправомірної вигоди в аграрному секторі економіки, є:

- неналежний контроль з боку державних органів і громадських організацій за процесом використання землі та об'єктів АПК держави;

- неналежна організація бухгалтерського обліку, обліку та контролю за збереженням і використанням товарно-матеріальних цінностей на об'єктах АПК України;

- відсутність належної роз'яснювальної роботи з боку відповідних міністерств і відомств, місцевих органів виконавчої влади щодо купівлі-продажу земельних паїв;

- відсутність єдиного узгодженого підходу правоохоронних органів до проблеми організації взаємодії оперативних підрозділів і слідства щодо викриття злочинної діяльності.

Беручи до уваги, що фундаментальною ознакою неправомірної вигоди, пов'язаної з використанням бюджетних коштів в АПК, є її вчинення з приховуванням інших економічних злочинів під прикриттям легальних форм господарської діяльності, можемо стверджувати, що типовими носіями їх матеріальних слідів будуть виступати документи [6; 7].

Аналіз кримінальних проваджень за фактами неправомірної вигоди дозволяє виділити такі групи документів, що виступають як джерела доказів у ході розслідування вказаного роду кримінальних правопорушень і містять / можуть містити їх сліди:

- а) документи щодо державної реєстрації та діяльності підприємств АПК України: 1) статуту; 2) документи, що підтверджують право власності або користування земельною ділянкою (витяги з Державного реєстру речових прав на нерухоме майно, свідоцтва про право власності на нерухоме майно, договори оренди земельних ділянок); 3) свідоцтва про реєстрацію платників податку на додану вартість; 4) довідки з Єдиного державного реєстру юридичних осіб та фізичних осіб – підприємців; 5) акти приймання-передачі робіт з розробки проектів землеустрою; 6) акти приймання-передачі (постановка на балансовий облік фермерських господарств) сільськогосподарської техніки; 7) свідоцтва про реєстрацію сільськогосподарської техніки в установленому законом порядку (технічні паспорти); 8) акти про прийняття в експлуатацію тваринницьких приміщень; 9) кредитні договори сільськогосподарських підприємств із банківськими установами; 10) договори обов'язкового страхування; 11) договори господарств АПК з навчальними закладами про підготовку (перепідготовку,

підвищення кваліфікації) членів господарств; 12) договори підприємств АПК з науково-дослідними установами або навчальними закладами про проведення досліджень, підготовку рекомендацій щодо організації виробництва у сільгосп підприємствах; 13) акти приймання-передачі виконаних робіт із проведення досліджень, підготовки рекомендацій щодо організації виробництва у фермерських господарствах; 14) протоколи загальних зборів членів сільськогосподарських підприємств; 15) договори купівлі-продажу (сільськогосподарської техніки, саджанців, зернових культур тощо); 16) заяви на реєстрацію сільськогосподарської техніки; 17) відомості розширення племінної бази сільгосп підприємств; 18) листи-клопотання про відкриття банками кредитних ліній; 19) договори застави майна, що перебувають у віданні сільськогосподарських підприємств; 20) договори про розробку проектів землеустрою;

б) документи щодо діяльності державних установ (закладів, організацій) сфери управління органу державної виконавчої влади – Міністерства аграрної політики та продовольства України: 1) положення державних установ (закладів, організацій) сфери управління органу державної виконавчої влади; 2) акти відбору проб та аналізу насіння; 3) журнали реєстрації замовлень на платні послуги; 4) журнали реєстрації вхідної та вихідної документації тощо;

в) документи бухгалтерського обліку та фінансової звітності: 1) кошторисна документація з будівництва (реконструкції) приміщень підприємств АПК (у випадку здійснення таких робіт підрядним способом); 2) баланси та звіти про фінансові результати агропромислових господарств за останній звітний період; 3) квитанції про оплату вартості робіт із розробки проектів відведення земельних ділянок для ведення ФГ; 4) квитанції про сплату відсотків за користування кредитами; 5) квитанції про оплату вартості робіт з будівництва (реконструкції) тваринницьких приміщень; 6) видаткові накладні на придбання сільськогосподарської техніки; 7) акти експертної оцінки вартості будівництва (реконструкції) тваринницьких приміщень промислових господарств АПК (у випадку здійснення таких робіт господарським способом); 8) квитанції про оплату вартості складної сільськогосподарської техніки вітчизняного виробництва; 9) квитанції про внесення підприємствами АПК обов'язкових страхових платежів; 10) квитанції про переказ коштів із банківських рахунків сільськогосподарських підприємств на платіжні рахунки навчальних закладів для оплати підготовки (перепідготов-

ки, підвищення кваліфікації) членів господарств; 11) кошториси витрат науково-дослідних установ або навчальних закладів, пов'язаних із проведенням досліджень, підготовкою рекомендацій щодо організації виробництва; 12) квитанції про переказ коштів з банківських рахунків агропромислових господарств на платіжні рахунки науково-дослідних установ або навчальних закладів для оплати проведення досліджень, підготовки рекомендацій щодо організації виробництва у господарствах; 13) рахунки на оплату послуг з відбору проб та аналізу насіння; 14) прибуткові ордери (кількісно-сумарний облік матеріальних цінностей); 15) квитанції до прибуткових ордерів; 16) платіжні доручення; 17) плани використання бюджетних коштів (у т. ч. кошториси доходів і видатків, плани асигнувань із загального фонду державного бюджету та помісячні плани використання бюджетних коштів); 18) інформація про спрямування коштів Державного бюджету України на виконання програм селекції у тваринництві та птахівництві на підприємствах АПК і в науково-дослідних господарствах (у т. ч. звіти про спрямування бюджетних коштів, звіти про надходження та використання коштів загального фонду й звіти про заборгованість за бюджетними коштами) тощо;

г) документи щодо отримання підприємствами АПК фінансової підтримки за рахунок бюджетних коштів: 1) довідки про реквізити банківських рахунків промислових господарств АПК; 2) довідки, видані виконавчим комітетом сільської ради районної (обласної) державної адміністрації про те, що підприємства АПК мають відокремлені фермерські садиби; 3) довідки про відсутність у підприємств АПК заборгованостей за податковими зобов'язаннями та обов'язковими платежами до Пенсійного фонду України; 4) пропозиції щодо способу забезпечення виконання зобов'язання; 5) довідки-розрахунки про суму сплати за виконані роботи з розробки проектів землеустрою; 6) довідки-розрахунки про суму сплати за користування кредитами за відповідний період із визначенням розміру компенсацій; 7) виписки про отримання підприємствами АПК кредитів; 8) довідки про те, що підприємства АПК не отримували компенсації витрат, пов'язаних зі сплатою відсотків за користування кредитами банків; 9) довідки про прийняття сільгосптехніки на балансовий облік господарствами; 10) довідки про те, що агропромислові господарства не отримували компенсацію за витрати на придбання складної сільськогосподарської техніки вітчизняного виробництва; 11) довідки-

розрахунки про суму сплати за виконані роботи з будівництва тваринницьких приміщень; 12) довідки про фактичну суму внесених страхових платежів; 13) довідки про суму сплати навчальним закладам за підготовку (перепідготовку, підвищення кваліфікації) членів господарств; 14) довідки про суму сплати науководослідним установам, які пройшли державну атестацію та внесені до Державного реєстру наукових установ, або навчальним закладам за проведені дослідження, підготовку рекомендацій щодо організації виробництва у господарствах; 15) заявки фермерських господарств на отримання фінансової допомоги; 16) інформація про фактично виконані роботи та понесені витрати із закладення і догляду за молодими багаторічними насадженнями тощо.

Висновок. Можна констатувати, що особливостями оперативно-розшукового попередження неправомірної вигоди в АПК України є забезпечення належного рівня взаємодії з під-

відомчими організаціями міністерства аграрної політики та продовольства України та виконавчими органами, що реалізують державну соціально-економічну політику у сфері сільського господарства. Високопрофесійна діяльність новостворених оперативних підрозділів Національної поліції України з напрацювання оперативних позицій разом із контролюючими організаціями, задіяними у сфері реалізації державних програм розвитку АПК, дозволить вчасно одержувати оперативно значущу інформацію для попередження неправомірної вигоди.

Також необхідно зазначити, що перед науковцями та практиками постають завдання щодо розробки та впровадження у практику ефективних науково-обґрунтованих методичних рекомендацій з попередження злочинної діяльності та розслідування злочинів, пов'язаних із неправомірною вигодою, насамперед збереження бюджетних коштів в агропромисловому комплексі.

Список використаних джерел

1. Про затвердження Положення про Департамент захисту економіки Національної поліції України : наказ Нац. поліції України від 7 листоп. 2015 р. № 81. – Київ : МВС України, 2015. – 8 с.
2. Поняття та сутність оперативно-розшукової профілактики злочинів у сфері економіки [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://uareferats.com/index.php/referat/details/24394>. – Назва з екрана.
3. Боков А. В. Оперативно-розсыскная профилактика, предотвращение и пресечение преступлений на индивидуальном уровне [Електронний ресурс] // Криминологические основы управления деятельностью органов внутренних дел по борьбе с преступностью и обеспечению безопасности граждан : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08 / Боков Александр Викторович. – М., 2005. – Режим доступу: <http://pravo.news/del-vnutrennih-organi/kriminologicheskie-osnovyi-upravleniya.html>. – Назва з екрана.
4. Про оперативно-розшукову діяльність : закон України від 18 лют. 1992 р. № 2135-XII [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2135-12>.
5. Про Національну поліцію : закон України від 2 лип. 2015 р. № 580-VIII [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19>.
6. Пекін А. Ю. Загрози економічної безпеки підприємств АПК з боку економічної злочинності [Електронний ресурс] / А. Ю. Пекін // Безпекознавство: теорія та практика (15.03 – 15.04) : [економічний інтернет-конф.] / Каф. менеджменту та економічної безпеки Східноукр. нац. ун-ту ім. Володимира Даля. – Режим доступу: http://thesis.at.ua/publ/2014_r_bezpekoznavstvo_teorija_ta_praktika_15_03_15_04/pekin_a_ju_zagrozi_ekonomichnoji_bezpeki_pidpriemstv_apk_z_boku_ekonomichnoji_zlochinnosti/10-1-0-309. – Назва з екрана.
7. Сюрвачик В. Г. Запобігання корисливим злочинам в аграрному секторі економіки України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 [Електронний ресурс] / Сюрвачик Валерій Григорович. – Київ, 2007. – Режим доступу: <http://mydisser.com/files/98874983.doc>.

Надійшла до редколегії 15.02.2016

МАЗИЙЧУК В. А. ОСОБЕННОСТИ ОПЕРАТИВНО-РОЗЫСКОГО ПРЕДОТВРАЩЕНИЯ НЕПРАВОМЕРНОЙ ВЫГОДЫ В АПК УКРАИНЫ

Проанализированы научные исследования, посвященные особенностям оперативно-розсыскного предупреждения неправомерной выгоды в агропромышленном комплексе Украины. В результате проведенного исследования охарактеризованы современные проблемы и особенности организации оперативно-розсыскного предотвращения неправомерной выгоды в этой отрасли. Определены факторы правового характера, способствующие совершению неправомерной выгоды в аграрном секторе экономики. Показано, что особенностями оперативно-розсыскного предупреждения неправомерной выгоды в АПК Украины являются обеспечение надлежащего уровня взаимодействия с подведомственными организациями Министерства аграрной политики и продовольствия Украины.

Ключевые слова: криминальная полиция, неправомерная выгода, оперативно-розсыскная деятельность, агропромышленный комплекс.

MAZIICHUK V. A. FEATURES OF OPERATIVE AND SEARCH PREVENTION OF ILLEGAL PROFITS WITHIN AGRICULTURAL SECTOR OF UKRAINE

Research, devoted to the features of operative and search prevention of illegal profits within agricultural sector (AS) of Ukraine, has been analyzed. As the result of the conducted research the author has characterized the current problems and features of the organization of operative and search prevention of illegal profits within this area. Factors of legal character contributing to the commission of illegal benefits in the agricultural sector of economy have been determined. It is demonstrated that the features of operative and search prevention in agricultural sector of Ukraine of such an offense as illegal benefits, are guaranteeing an adequate level of interaction with subordinate organizations of the Ministry of Agrarian Policy and Food of Ukraine and executive agencies that implement the state social and economic policy in the agricultural sphere. Highly professional activities of the newly established departments of the National Police of Ukraine on gaining operative positions together with supervising organizations involved in the implementation of the state programs of development of agricultural sector will make it possible to obtain timely significant information to prevent illegal benefits.

Keywords: criminal police, illegal profits, operative and search activities, agricultural sector.

УДК 343.5(477)

Т. М. МАЛИНОВСЬКА,

кандидат юридичних наук, доцент,
старший науковий співробітник
науково-дослідної лабораторії з проблем протидії злочинності
Харківського національного університету внутрішніх справ

ПОПЕРЕДЖЕННЯ НАСИЛЬСТВА НАД ЖІНКАМИ В СІМ'Ї

Розглянуто поняття насилля в сім'ї, визначено чинники, що провокують насильство в сім'ї, акцентовано увагу на профілактиці насилля над жінками в сім'ї та запропоновано заходи щодо його попередження.

Ключові слова: насильство в сім'ї, жінки, жертви насилля, попередження насильства в сім'ї, порушення прав людини.

Malynovska, T.M. (2016), "Preventing domestic violence against women" ["Poperedzhennia nasylystva nad zhinkamy v simi"], *Pravo i Bezpeka*, No. 1, pp. 117–120.

Постановка проблеми. Останніми роками громадськість України все більше турбує проблема насильства в сім'ї як одного з найболючіших соціальних явищ. У державі розгорнута широка соціальна інформаційна кампанія стосовно розголосу існуючої проблеми, постійно ведеться спільна робота державних структур, органів місцевої влади з громадськими об'єднаннями щодо профілактики та протидії насиллю в сім'ї, проте значна різноманітність форм та способів знущання над жінками в сім'ях спостерігається як в Україні, так і в різних регіонах світу.

Щороку близько 10000 жінок в Україні страждають від домашнього насильства. Жінки у всьому світі потерпають від домашнього насильства більше, ніж від пограбувань та в автомобільних катастрофах, разом узятих [1].

Серед жінок, які стали жертвами насильства, у п'ять разів більше спроб самогубства, ніж у жінок, які не зазнали цього лиха. Майже третина жінок, яким були завдані побої, страждає

на довготривалі депресії, деякі з них долучаються до вживання алкоголю і наркотиків, багатьом потрібна допомога психіатра [2, с. 319].

Насильство в сім'ї – форма насильства найбільш прихована, часто не усвідомлена ані жертвами, ані представниками влади, ані суспільством. Однак саме насильство в сім'ї породжує цілу низку негативних суспільних явищ [3, с. 60]. Насильство існує у всіх соціальних групах незалежно від рівня доходу, освіти, становища в суспільстві, класових, расових, культурних, релігійних, соціоекономічних аспектів, тобто поширеність різних видів і форм насильства в сім'ї така, що охоплює всю популяцію.

Стан дослідження. Фундаментальні основи сучасних теорій насильства були закладені в дослідженнях Х. Арангурена, Г. Блумера, М. Вебера, Д. Галтунга, Л. Гумпловича, Р. Дарендорфа, Е. Дюркгейма, Г. Зімеля, Л. Козера, К. Маркса, Р. Мертона, Г. Москі, У. Самнера, Н. Смелзера, А. Смолла, П. Сорокіна, О. Шпенглера, Г. Тарда, З. Фройда, Е. Фромма.

Проблеми профілактики та протидії насиллю в сім'ї досліджували такі вчені, як О. Бандурка, А. Блага, О. Джу́жа, Л. Крижна, О. Костирь, Ю. Крупка, К. Левченко, О. Литвинов, Г. Мошак, М. Панов, Я. Сотак, О. Старков та ін.

Вказаними вченими сформовано низку принципово важливих положень та рекомендацій щодо профілактики та протидії сімейному насиллю. Але в сучасних умовах України насилство над жінками в сім'ї не втрачає своєї актуальності і потребує подальшого дослідження та розробки заходів протидії цьому явищу.

Саме тому **метою** статті є аналіз існуючих підходів до поняття «насилля в сім'ї», визначення чинників, що обумовлюють насилля в сім'ї, та запропонування заходів щодо недопущення будь-яких проявів домашнього насилства стосовно жінок.

Виклад основного матеріалу. Міжнародне право щодо захисту прав людини тлумачить насилство у сім'ї як порушення прав людини й накладає на всі країни зобов'язання знайти ефективні правові засоби протидії насиллю. Тому питання попередження та протидії насилству в сім'ї є предметом численних міжнародних актів, ратифікованих багатьма країнами світу.

Конвенція ООН про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок (1979) гарантувала жінкам рівні права з чоловіками в усіх сферах життя включно з освітою, працевлаштуванням, охороною здоров'я, правом голосувати, обирати громадянство тощо [4].

Першим міжнародно-правовим документом, що дає визначення поняття «насилство щодо жінок», є Декларація ООН про викорінювання насилства щодо жінок (1993), в якій, термін «насилство щодо жінок» розуміється як будь-який акт насилства, вчинений на підставі статевої ознаки, який спричиняє або може завдати фізичну, статеvu чи психологічну шкоду або страждання жінкам, а також загрози вчинення таких актів, примушування або свавільне позбавлення свободи, будь то у суспільному чи особистому житті [5].

В національному законодавстві поняття «насилство в сім'ї» закріплено в законі України «Про попередження насилства в сім'ї», згідно з яким це будь-які умисні дії фізичного, сексуального, психологічного чи економічного спрямування одного члена сім'ї по відношенню до іншого члена сім'ї, якщо ці дії порушують конституційні права і свободи члена сім'ї як людини та громадянина і наносять йому моральну шкоду, шкоду його фізичному чи психічному здоров'ю [6, абз. 2 ст. 1].

Подане в законі визначення насилства в сім'ї, як зазначає О. Г. Предместніков, що розкриває тільки його правову природу. Однак серед традиційних форм насилства, крім урегульованих правом, існують і такі, які не підпадають під дію правових норм. Ці види насилства включають соціальний аспект даного поняття. Вони не врегульовані нормами права і можуть засуджуватися тільки моральними нормами, що наявні в окремо взятому суспільстві [7, с. 14].

У свою чергу, О. М. Джу́жа акцентує увагу на тому, що насилство в сім'ї є міждисциплінарною проблемою права, охорони здоров'я, психології, педагогіки, соціології, а його наслідки важким тягарем лягають на суспільство [8, с. 7].

Схожої точки зору дотримуються й інші вчені [9; 10], які визначають, що насилство є не лише правовою проблемою, а й значною мірою філософською та соціокультурною.

Безумовно, враховуючи, що факти насилства є однією з найбільш розповсюджених форм порушення прав людини у світі, профілактика та протидія цьому явищу потребує комплексної уваги й активної взаємодії всіх суспільних інститутів та фахівців, які займаються питаннями наукового та практичного вирішення цієї проблеми.

Науковці при дослідженні вказаної проблеми докладно розглядають чинники, що обумовлюють насилство в сім'ї загалом і насилство над жінками зокрема [8, с. 57], та виділяють такі:

- соціальні (напруження, конфлікти, насилство в суспільстві, пропагування в засобах масової інформації насилства як моделі поведінки);
- економічні (матеріальні нестатки, відсутність гідних умов життя поряд із відсутністю умов для працевлаштування, заробляння грошей, економічна залежність, безробіття);
- психологічні (стереотипи поведінки);
- педагогічні (відсутність культури поведінки – правової, моральної, громадянської, естетичної, економічної, трудової);
- соціально-педагогічні (відсутність усвідомленого батьківства, сімейних цінностей у суспільстві, позитивної моделі сімейного життя на засадах гендерної рівності, сімейного виховання на основі прав дитини);
- правові (ставлення до насилства як до внутрішньосімейної проблеми, а не як до негативного суспільного явища, до членів сім'ї – як до власності через відсутність правової свідомості);

– політичні (прихильність до гендерних стереотипів, недостатній пріоритет проблем сім'ї та гендерної рівності, увага до материнства і дитинства, а не до сім'ї в цілому, брак уваги до батьківства, чоловіків);

– соціально-медичні (відсутність репродуктивної культури у населення, відповідального батьківства, системи сімейних лікарів, алкоголізм, наркоманія, агресія тощо);

– фізіологічні та медичні (порушення гормонального фону, обміну речовин, швидкості реакцій, прийом збуджувальних ліків, хвороби нервової системи тощо) [11, с. 25].

Слід також зазначити, що коли йдеться про сімейне насильство, потрібно мати на увазі й специфічні умови в родині. Сімейна організація має свої соціальні правила, власні межі, порядок, атмосферу. Грунтуючись на системі саморегулювання, вона не може достатньою мірою контролюватися ззовні. У випадках застосування сімейного насильства фактично порушуються рівні права чоловіка та жінки.

Не викликає сумніву, що жінка, яка стикається з насильством (фізичним, емоційним або сексуальним), опиняється втягнутою у його цикл і, отже, значною мірою залежною від насильства. Хибне коло, в якому вона опиняється, нею не усвідомлюється, а тому й вибратися з нього власними силами стає для неї справою надто проблематичною.

Масштабність цього явища, його причини та умови, високий ступінь латентності обумовлюються тим, що повна інформація про факти насильства в сім'ї не надходить до правоохоронних органів через приховування членами родини фактів насильства в сім'ї. Усталені традиції та стереотипи щодо домашнього насильства як справи закритої, сімейної, яка не підлягає винесенню у сферу публічного обго-

ворення та реагування, перешкоджають потерпілим від насильства скаржитись до правоохоронних органів. Одним – через відчуття сорому чи певних традицій, іншим – через переконаність у тому, що правоохоронні органи не будуть порушувати кримінальне провадження без наявності суттєвих тілесних ушкоджень [12, с. 208–209].

З цього приводу К. Б. Левченко справедливо зауважує, що цифри статистичної звітності хоч і несуть в собі великий обсяг інформації, на основі якої можна говорити про діяльність держави у сфері попередження насильства в сім'ї, проте вони потребують роз'яснення і тлумачення, оскільки не завжди просте збільшення або зменшення того чи іншого показника є прямим свідченням покращення або погіршення загальної ситуації [13, с. 457].

Висновок. Насильство в сім'ї порушує багато прав тих, кого захищають як міжнародні, так і національні нормативно-правові акти. Для попередження та профілактики насилля над жінками важливу роль відіграють неурядові, зокрема жіночі, організації, саме вони виступають ініціаторами розробки та реалізації програм, спрямованих на зменшення цього лиха. Органи влади повинні заохочувати на усіх рівнях співпрацю із громадськими організаціями, які борються із насиллям над жінками, та встановити активне співробітництво з ними, включаючи надання матеріально-технічної та фінансової підтримки.

Необхідно сприяти розвитку системи консультативних центрів, груп самопідтримки, служби юридичної допомоги, розширенню мережі кризових центрів та притулків для потерпілих від насильства в сім'ї, створенню системи центрів допомоги для координації дій щодо збору інформації та надання послуг потерпілим.

Список використаних джерел

1. Колесник Л. А. 25 листопада – Міжнародний день боротьби за ліквідацію насильства по відношенню до жінок [Електронний ресурс] / Л. А. Колесник, С. М. Павлюк // Новоград-Волинський медичний коледж : [офіц. сайт]. – 25.11.2015. – Режим доступу: <http://nvmk.org.ua/579-25-listopada-mizhnarodniy-den-borotbi-zalikvidaciyu-nasilstva-po-vidnoshennyu-do-zhinok.html>.
2. Колінько О. О. Жінка як жертва доведення до самогубства / О. О. Колінько // Часопис Київського університету права. – 2012. – № 4. – С. 319–322.
3. Колос Л. Є. Насильство щодо жінок і вироблення концепції його подолання / Л. Є. Колос // Дотримання прав жінок та завдання правоохоронних органів України : зб. наук. ст. / Ун-т внутр. справ ; Ла Страда – Україна. – Харків : Регіон-інформ, 1999. – С. 58–68.
4. Конвенція Організації Об'єднаних Націй про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок : від 18 груд. 1979 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_207.
5. Декларация об искоренении насилия в отношении женщин / провозгл. резолюцией 48/104 Ген. Ассамблеи ООН от 20 дек. 1993 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_506.
6. Про попередження насильства в сім'ї : закон України від 15 листоп. 2001 р. № 2789-III // Відомості Верховної Ради України. – 2002. – № 10. – Ст. 70.

7. Предместніков О. Г. Насильство в сім'ї як злочин: причини, виявлення і розслідування (Тактико-психологічні основи) : монографія / О. Г. Предместніков ; МВС України, Херсон. юрид. ін-т Харків. Нац. ун-ту внутр. справ. – Херсон : Айлант, 2008. – 172 с.
8. Правові та кримінологічні засади запобігання насильству в сім'ї : навч. посіб. / за заг. ред. О. М. Джужі, І. В. Опришка, О. Г. Кулика. – Київ : [Нац. акад. внутр. справ України], 2005. – 124 с.
9. Луняк М. Насильство як правова та філософська проблема / М. Луняк // Право України. – 2002. – № 7. – С. 99–101.
10. Шипунова Т. В. Агрессия и насилие как элементы социокультурной реальности / Т. В. Шипунова // Социологические исследования. – 2002. – № 5. С. 67–76.
11. Насильство в сім'ї та діяльність органів внутрішніх справ щодо його подолання : навч.-метод. посіб. / уклад.: Запорожцев А. В., Лабунь А. В., Заброда Д. Г. та ін. – Київ [б.в.], 2012. – 246 с.
12. Права людини в діяльності української міліції – 2011 / [за заг. ред. О. А. Мартиненка]. – Київ ; Харків : Права людини, 2011. – 354 с.
13. Левченко К. Б. Статистичний вимір виконання Закону України «Про попередження насильства в сім'ї» [Електронний ресурс] / К. Б. Левченко // Форум права. – 2011. – № 3. – С. 456–462. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2011_3_75.pdf.

Надійшла до редколегії 25.01.2016

МАЛИНОВСКАЯ Т. Н. ПРЕДУПРЕЖДЕНИЕ НАСИЛИЯ НАД ЖЕНЩИНАМИ В СЕМЬЕ

Рассмотрено понятие насилия в семье, определены факторы, провоцирующие насилие в семье, акцентировано внимание на профилактике насилия над женщинами в семье и предложены меры по его предупреждению.

Ключевые слова: *насилие в семье, женщины, жертвы насилия, предупреждение насилия в семье, нарушение прав человека.*

MALYNOVSKA T. M. PREVENTING DOMESTIC VIOLENCE AGAINST WOMEN

The problem of domestic violence is very important especially because the family is the foundation of the society and must be under the special protection of the state. Violence and cruelty in the family destroy not only the harmony and concord in the family, but also act as one of the preconditions of crime in the society in general.

A woman is more vulnerable to become a victim of domestic violence than a man, so the author of the scientific article paid attention to prevention of violence against women.

The most common manifestations of violence suffered by women include: verbal abuse (swearing, instruction); psychological pressure (humiliation in the presence of strangers, bullying, gossip); physical violence (assault, threat to life); sexual coercion.

The highest level of violence falls on older women and, most likely, not because they are more frequently than younger women experiencing violence, but because they are more aware of the concept of «violence». It should be noted that previous research of psychologists, sociologists and other experts, who study the problem of violence against women, indicates that even when women are exposed to violence, they do not always identify it as a manifestation of violence. Therefore, a priori one could argue that in fact the violence suffered by women is more often than they understand themselves.

An effective way to overcome domestic violence is to achieve gender equality and to overcome gender stereotypes. An important factor is the openness, women should be informed about their rights and know the opportunities provided to victims of domestic violence.

Keywords: *domestic violence, women, victims of violence, prevention of domestic violence, violation of human rights.*

УДК 340.12:342.726

Н. В. ОРТИНСЬКА,

кандидат юридичних наук,
асистент кафедри адміністративного та інформаційного права
Інституту права та психології
Національного університету «Львівська політехніка»

ПРОЦЕДУРА МЕДІАЦІЇ ЯК ФОРМА ВІДНОВНОГО ПРАВОСУДДЯ ДЛЯ НЕПОВНОЛІТНІХ

Розглянуто історію становлення відновного правосуддя та однієї з найпоширеніших його форм – медіації. Комплексно розкрито процедури медіації та її переваги перед судовим процесом. Особливу увагу приділено медіаційному процесу у сфері злочинності неповнолітніх.

Ключові слова: неповнолітні, медіація, відновне правосуддя, злочинність, примирення.

Ortynska, N.V. (2016), "The mediation procedure as a form of restorative justice for juveniles" ["Protsedura mediatsii yak forma vidnovnoho pravosuddia dlia nepovnoolitnikh"], *Pravo i Bezpeka*, No. 1, pp. 121–125.

Постановка проблеми. Фахівці та вчені намагаються виявити причини підліткової дезадаптації та відчуженості з метою уникнення їх переходу в найбільш гострі форми девіацій – злочини неповнолітніх. Аналізу піддаються окремі впливи економічних, політичних, соціальних умов і причин. Як основні причини зростання підліткової злочинності визначені такі: а) погіршення економічної ситуації в країні; б) неблагополуччя сім'ї та, як наслідок, зростання дитячої безнадзорності й безпритульності; в) культ насильства, який пропагується у ЗМІ; г) недоліки чинного законодавства; г) недоліки у діяльності органів, на які покладено обов'язок боротьби зі злочинністю неповнолітніх; д) нестабільність суспільного устрою тощо. Ці фактори негативно впливають на правосвідомість і кримінальну активність неповнолітніх.

Державна правова політика цивілізованих країн націлена на подолання причин злочинності неповнолітніх, однак проблемою залишається співвідношення принципу гуманності та необхідності невідворотності покарання за скоєний злочин. Така відповідність була знайдена в системі відновного правосуддя.

Стан дослідження. Проблемами правового регулювання форм відновного правосуддя досліджували багато науковців, серед них особливо слід відзначити О. С. Василенко, В. В. Землянську, Х. Зеру, Л. М. Карнозову, Г. Мате, Р. Р. Максудова, М. Райта та ін. Праці цих учених є цінними для юриспруденції з погляду теорії та практики. Перспективним питанням, яке розглядалося поверхнево, а тому потребує додаткового теоретико-правового аналізу є проблема застосування процедури медіації у сфері злочинності неповнолітніх. Тому **метою** цієї статті є визначення сутності процедури

медіації як форми відновного правосуддя для неповнолітніх. Новизною роботи є комплексний розгляд процедури медіації та її переваг перед судовим процесом, особливостей медіаційного процесу у сфері злочинності неповнолітніх.

Виклад основного матеріалу. Можна стверджувати, що система відновного правосуддя є суттєвим досягненням сучасності. Англійський дослідник Гай Мастерс зазначає, що першу спробу застосування відновного правосуддя було зроблено в Канаді у 1974 році, коли за фактом вчинення вандалізму представник громадської організації запропонував судді організувати зустріч правопорушників із 22 потерпілими для обговорення можливості відшкодування заподіяних злочином наслідків. У результаті проведеної зустрічі правопорушники погодились компенсувати втрати потерпілих [1, с. 12].

Особливий прогрес у сфері відновного правосуддя начався в США після того, як у 1989 році в штаті Міннесота громадськими організаціями почалася активна пропаганда відновного правосуддя. Спочатку інтерес до такої «не каральної» відповіді на злочинність проявили зовсім небагато професійних юристів, однак уже на початку 1990-х років департамент виконання покарань створив спеціальний комітет із вивчення відновного правосуддя. У 1992 році цей комітет організував конференцію, в якій взяли участь більшість керівників виправних установ з усього штату. Поступово відновне правосуддя отримувало суспільне визнання, стали з'являтися освітні програми для співробітників служб пробачення, поліцейських, суддів, юристів взагалі, а також для служителів церкви і звичайних громадян. Штат Міннесота не дарма визнаний лідером інновацій у відновному

правосудді. З 1995 року тут на деяких поліцейських ділянках почали практикувати сімейні конференції як альтернативу кримінальному процесу для неповнолітніх, а у 1996 році була створена громадська рада відновного правосуддя, яка працювала не лише з неповнолітніми, а і з дорослими злочинцями [2]. Отже, позитивний досвід у певній сфері швидкими темпами імплементавався в інші сфери та отримав широке територіальне поширення.

Одним із найбільш ефективних способів відновного правосуддя є медіація. У 1988 році Міністерство внутрішніх справ Великої Британії видало документ під назвою «Покарання, ув'язнення та суспільство», де передбачено, що тюремне ув'язнення обмежує і свободу злочинців, і водночас їх відповідальність, оскільки вони уникають можливості бути поставленими перед лицем заподіяної ними шкоди та її компенсації. У такому контексті медіацію як альтернативу офіційному судочинству можна вважати визнанням напрямком кримінальної політики [3, с. 68].

Зародившись у 70-х роках минулого століття, сьогодні відновне правосуддя набуває належного правового регламентування та сталих принципів і механізмів функціонування. Воно застосовується у більшості країн Європи, інтенсифікується на пострадянському просторі. Зародилася система як особлива форма правосуддя для неповнолітніх, однак низка суттєвих переваг перед класичним судовим розглядом сприяла розширенню суб'єктного складу при використанні, при цьому залишившись ефективним механізмом у випадку вчинення правопорушення неповнолітніми.

Медіація є найпоширенішою формою відновного правосуддя. Залежно від правової суті конфлікту, сфери та суб'єктів виділяють багато видів процедури медіації. В межах однієї наукової статті розглянути всі види неможливо, тому особливу увагу ми приділимо медіації неповнолітніх у кримінальних справах.

Залежно від особливостей національної системи правосуддя кожна процедура медіації у сфері кримінальних правопорушень неповнолітніх може мати власні особливості, але загалом вони мають класичні стандарти, які ми спробуємо охарактеризувати нижче.

Медіація – це процедура налагодження відносин між потерпілим та правопорушником за допомогою третьої незалежної сторони – медіатора. Класична конструкція медіації полягає в тому, що конфліктуючі сторони з дозволу уповноважених державних органів намагаються вирішити конфлікт поза межами кримінальної

юстиції, залучаючи до примирення третіх осіб, найчастіше – представників громадських утворень, орієнтованих на попередження злочинності або боротьбу з нею. У разі успішно проведеної медіації обвинувачений відшкодовує заподіяну шкоду в тій формі, яка прийнятна для потерпілого – вибачення, сплати грошової суми, виконання робіт на користь суспільства або потерпілого тощо [4, с. 145].

Процедура медіації застосовується у випадку, якщо уповноважені державні органи розцінюють ситуацію як медіабельну, тобто можна припустити можливість вирішення конфлікту за допомогою медіації. Не всі злочини, де потерпілий чи правопорушник є неповнолітнім, підпадають під медіаційний механізм. У більшості випадків це злочини, які спричинили не тяжкі наслідки.

Ініціаторами проведення медіації можуть бути сторони, проте більшість національних норм домінантною визначають роль державних органів. Наприклад, у Франції медіація може бути ініційована прокурором, у Бельгії та Німеччині – прокурором або суддею (див. докладніше: [5]). Також можна говорити про поліцейську медіацію, тобто коли поліція перед ухваленням рішення про початок кримінального переслідування може передати матеріали справи у службу медіації, яка зазвичай складається з членів служби пробації, представників відповідних громадських організацій, а іноді й із самих поліцейських. Представники цієї служби організовують та проводять процедуру примирення. У разі позитивного вирішення справа не передається до суду і держава відмовляється від кримінального переслідування особи.

Залежно від статусу медіатора виділяють присудову медіацію, тобто таку, що проводиться суддею або працівником суду, які мають навички медіації, та спеціалізовану медіацію. В останньому випадку сторони обирають посередника зі списку медіаторів, які мають сертифікат на право займатися такою діяльністю. Якщо справа стосується неповнолітнього, процедура медіації може бути запропонована не лише сторонам конфлікту, а й батькам.

Сторони беруть участь у медіації добровільно, вони є незалежними при прийнятті рішення. Медіатор не може тиснути на сторони, його завдання – налагодити діалог між ними, допомогти у певних питаннях юридичного характеру, надати психологічну підтримку учасникам, однак не ухвалювати рішення замість них. Більше того, відновна модель правосуддя передбачає тенденцію забезпечувати психологічну реабілітацію учасників правопорушення.

Психологічно-реабілітаційні процеси відбуваються за умов комунікативної взаємодії потерпілого, правопорушника та громади. Діалог, побудований на добрій волі та порозумінні, забезпечує позитивні зрушення в осмисленні негативних наслідків злочинного посягання. Процес спілкування дозволяє позбутися негативних емоцій, переживань і зняти стресовий стан. Таким чином, відшкодування шкоди, завданої правопорушенням, полягає у задоволенні потреб не лише матеріальних і моральних, а й психологічних [6, с. 153].

Позитивною медіація є у разі примирення потерпілого та правопорушника. Під примиренням винної особи (обвинуваченого, підсудного) з потерпілим (потерпілими) відповідно до п. 4 постанови Пленуму Верховного Суду України від 23 грудня 2005 року № 12 «Про практику застосування судами України законодавства про звільнення від кримінальної відповідальності» слід розуміти акт прощення її ним (ними) в результаті вільного волевиявлення, що виключає будь-який неправомірний вплив, незалежно від того, яка зі сторін була ініціатором та з яких мотивів.

Переваги медіації перед заходами виховного характеру або кримінальним покаранням полягають у тому, що вона надає можливість:

- примиритися потерпілому та правопорушнику;
- ширше зрозуміти сутність конфлікту та усунути його основні причини;
- зрозуміти почуття потерпілого та відчувати щире каяття правопорушника;
- конфіденційно вирішити спір;
- узгодити позиції не тільки учасникам злочину, а й тим, хто психологічно має до нього відношення – батькам, опікунам, родичам, освітянам тощо;
- вирішити ситуацію без складних процесуальних процедур та у незначних часових межах;
- уникнути значних судових витрат, з-поміж яких витрати на захисника, експертизи тощо;
- усунути всі можливі негативні наслідки перебування неповнолітнього в місцях позбавлення волі;
- уникнути рецидиву правопорушень та адекватно соціалізувати правопорушника.

Можна розглядати вірною тезою про те, що медіація за своєю суттю є процес більш глибоким (завдяки своєму проникненню у справжні причини конфлікту), ніж судовий розгляд. Медіацію відносять до альтернативного, не менш надійного способу вирішення спорів, однак маловідомого та малопоширеного.

За позитивними результатами медіації національне законодавство багатьох держав відмовляється від подальших кримінальних чи виховних санкцій. Але, наприклад, у Великобританії такі наслідки має лише поліцейська медіація, а судова створює переваги тільки у тому, що признає засудженому більш м'яке покарання [7, с. 99, 138]. Такі переваги забезпечують широке гарантування прав і свобод неповнолітніх, створюють можливість для гуманного подолання наслідків злочину, що скоєний неповнолітнім. Гуманізація правового статусу неповнолітнього при застосуванні медіаційної процедури перестав бути просто принципом декларативності, а набуває реальності через конкретні правові інститути.

Окрім переваг для учасників, є низка стимулів і для держави імплементувати медіаційні процедури у правову політику. По-перше, зменшення завантаженості судів. За даними вітчизняної статистики за 2015 рік неповнолітніми було скоєно 1480 кримінальних правопорушень, з них 738 тяжких та 46 особливої тяжкості. Більша половина з цих правопорушень могла би бути вирішена ще до передачі справи на розгляд суду. Таким чином зменшилося б навантаження на судочинство у сфері економічних та ресурсних витрат.

По-друге, створення позитивних відносин між членами суспільства. Метою медіації, як зазначає А. І. Долгова, «є не тільки і не стільки досягнення і збереження зниження кількості злочинів, скільки соціальне і моральне оздоровлення підростаючого покоління, якому належить визначати майбутнє країни» [8, с. 797]. Рішення суду у кримінальній справі не може повністю задовольнити всі сторони, більшість із них передаються на розгляд у наступну судову інстанцію. Судовий процес не націлений на розв'язання конфлікту, це є основою медіації як альтернативного способу його вирішення. «За допомогою медіації відбувається реабілітація злочинця та його реінтеграція до суспільства. Медіація демонструє, що задоволення інтересів жертви, правопорушника та суспільства в цілому не є взаємовиключними завданнями» [9, с. 131].

По-третє, створення ефективних способів правового та морального виховання суспільства (основне – молодого покоління) в душі поваги до права, підвищення рівня правової культури населення. Правова культура є невід'ємною частиною загальної культури народу, базується на його началах і є віддзеркаленням рівня розвитку та менталітету. Тому, як зауважують Н. Б. Мезенцева та Я. Ф. Радиш,

процес формування правової культури не є відокремленим від розвитку моральної, політичної та естетичної культур. Він являє собою комплексну проблему, об'єднану спільним завданням – створенням морально-правового клімату в суспільстві, який гарантує реальну свободу поведінки особи, забезпечує її права, соціальну захищеність, повагу до її гідності. Правова культура є ознакою високого ступеня участі членів суспільства у його правовому житті, здійснення правової діяльності, відображає стан законності, правопорядку та правосвідомості [10, с. 63].

Висновок. На основі практики іноземних держав та історичного досвіду можна констатувати суттєві правові переваги медіаційного процесу у сфері злочинності неповнолітніх. Переваги медіації перед заходами виховного

характеру чи кримінальним покаранням полягають у тому, що перша надає можливість: примиритися потерпілому та правопорушнику; ширше зрозуміти сутність конфлікту та усунути його основні причини; зрозуміти почуття потерпілого та відчуття щире каяття правопорушника; конфіденційно вирішити спір; узгодити позиції не тільки учасникам злочину, а й тими, хто психологічно має до нього відношення – батькам, опікунам, родичам, освітянам тощо; вирішити ситуацію без складних процесуальних процедур та у незначних часових межах; уникнути значних судових витрат, з-поміж яких витрати на захисника, експертизи тощо; усунути всі можливі негативні наслідки перебування неповнолітнього в місцях позбавлення волі; уникнути рецидиву правопорушень та адекватно соціалізувати правопорушника.

Список використаних джерел

1. Землянська В. В. Впровадження відновного правосуддя у кримінальне судочинство України : посібник / В. В. Землянська, Л. Б. Ільковець, В. Б. Сегедін. – Київ : Видавець Захаренко В. О., 2008. – 168 с.
2. Василенко А. С. Медиация в уголовном процессе США [Електронний ресурс] / А. С. Василенко // Вестник Пермского университета. Юридические науки. – 2012. – Вып. 2 (16). – С. 202–208. – Режим доступа: <http://cyberleninka.ru/article/n/mediatsiya-v-ugolovnom-protsesse-ssha>.
3. Яковець І. С. Медиация на стадії виконання покарання як показник виправлення засуджених та засіб забезпечення деяких напрямків державної політики України у сфері виконання кримінальних покарань / Яковець Ірина Станіславівна // Міжнародна конференція «Впровадження відновного правосуддя в Україні: висновки та перспективи» (Київ, 20–21 квіт. 2006 р.) / Український Центр Порозуміння ; Верховний Суд України ; М-во юстиції України ; Акад. суддів України. – Київ : [б.в.], 2006. – С. 69–72.
4. Нестор Н. В. Медиация у кримінальному процесі Сполученого Королівства Великої Британії / Н. В. Нестор // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2014. – № 12. – С. 144–148.
5. Дубовик О. Развитие відновної юстиції в романо-германській правовій системі / О. Дубовик // *Evropsky politicky a pravni diskurz*. – 2015. – Vol. 2, Iss. 2. – С. 299–304.
6. Мороз Л. Відновне правосуддя (медіація) як новий інститут відшкодування шкоди (психологічний аспект) [Електронний ресурс] / Людмила Мороз, Андрій Суворцов // Вісник Академії управління МВС. – 2010. – № 2 (14). – С. 151–160. – Режим доступа: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/ucnavs_2010_2\(14\)_18](http://nbuv.gov.ua/UJRN/ucnavs_2010_2(14)_18).
7. Гуценко К. Ф. Уголовный процесс западных государств : учебник / К. Ф. Гуценко, Л. В. Головкин, Б. А. Филимонов. – М. : Зерцало-М, 2001. – 480 с.
8. Криминология : учеб. для вузов / под ред. А. И. Долговой. – 3-е изд., перераб. и доп. – М. : Норма, 2005. – 912 с.
9. Леко Б., Чуйко Г. Медиация : підручник / Б. Леко, Г. Чуйко. – Чернівці : Книги – ХХІ, 2014. – 520 с.
10. Мезенцева Н. Б. Идея правовой культуры в украинській суспільно-політичній думці (огляд літературних джерел) / Н. Б. Мезенцева, Я. Ф. Радиш // *Економіка та держава*. – 2007. – № 11. – С. 60–63.

Надійшла до редколегії 10.02.2016

ОРТЫНСКАЯ Н. В. ПРОЦЕДУРА МЕДИАЦИИ КАК ФОРМА ВОССТАНОВИТЕЛЬНОГО ПРАВОСУДИЯ ДЛЯ НЕСОВЕРШЕННОЛЕТНИХ

Рассмотрена история становления восстановительного правосудия и одной из самых распространённых его форм – медиации. Комплексно раскрыты процедуры медиации и её преимущества перед судебным процессом. Особое внимание уделено медиационному процессу в сфере преступности несовершеннолетних.

Ключевые слова: несовершеннолетние, медиация, восстановительное правосудие, преступность, примирение.

ORTYNSKA N. V. THE MEDIATION PROCEDURE AS A FORM OF RESTORATIVE JUSTICE FOR JUVENILES

The author of the article argues that one of the most effective methods of restorative justice is mediation. The article is to determine the nature of the mediation procedure as a form of restorative justice

for juveniles. The novelty of this work is a comprehensive disclosure of the mediation procedure and its advantages over trial, especially the mediation process of minors.

It is proved that depending on the status of mediator we distinguish the in-court mediation i.e. that is made by a judge or court staff with skills in mediation and specialized in the mediation. In last case, the parties choose the mediator from a list of mediators who are certified to practice such activities. When it comes to a minor a procedure of mediation can be offered not only to the parties of the conflict, but also to parents.

The parties participate in the mediation voluntary and are independent in decision making. The mediator can not put pressure on the parties; his task is to establish a dialogue between them, to help in some legal matters, provide psychological support to participants, but not to make decisions for them. It is proved that restorative justice model provides a tendency to provide psychological rehabilitation of participants of the offense.

Based on the practices of other countries and historical experience it is stated that there are significant legal advantages of the mediation process in the field of juvenile delinquency. The advantages of the mediation ahead educational measures or criminal punishment is that it allows: to reconcile the victim and the offender; to understand in a broad sense the nature of the conflict and eliminate its main causes; to understand the feelings of the victim and to feel sincere repentance of the offender; confidential settlement of the dispute; to coordinate positions not only with participants of the crime, but also with those, who psychologically have relation to it – parents, guardians, relatives, teachers, etc.; to resolve the situation without complicated procedures and within a small time frame; the absence of significant legal expenses, among which are the costs of counsel, expertise, etc.; to eliminate all possible negative consequences for a juvenile being in institutions of confinement; avoid the recurrence of offenses and to adequately socialize the offender.

Keywords: juveniles, mediation, restorative justice, crime, reconciliation.

УДК 343.12

С. В. ПЕНЬКОВ,

кандидат юридичних наук,

працівник слідчого управління фінансових розслідувань

Головного управління Державної фіскальної служби у Дніпропетровській області

ОСОБЛИВОСТІ ОРГАНІЗАЦІЇ ЗАСТОСУВАННЯ СЛУЖБОВИХ ТВАРИН ПІД ЧАС ПРОТИДІЇ ЗЛОЧИННОСТІ

Проаналізовано наукові дослідження, присвячені організації застосування службових тварин, і положення чинного законодавства, що регулюють застосування службових тварин в оперативно-розшуковій діяльності. В результаті проведеного дослідження охарактеризовано сучасні особливості організації застосування службових тварин під час протидії злочинності.

Ключові слова: кримінальна поліція, службові тварини, оперативно-розшукова діяльність, протидія злочинності.

Penkov, S.V. (2016), "Features of the using service animals while combating crime" ["Osoblyvosti orhanizatsii zastosuvannia sluzhbovykh tvaryn pid chas protydii zlochynnosti"], *Pravo i Bezpeka*, No. 1, pp. 125–129.

Постановка проблеми. Правоохоронні органи, зокрема оперативні підрозділи Національної поліції України виконують функцію держави щодо забезпечення правопорядку, захисту прав і свобод громадян, попередження, виявлення та припинення правопорушень, для чого використовують різноманітні організаційні, технічні, виховні та інші засоби. Особливе місце серед них займають засоби оперативно-розшукової діяльності, використання яких забезпечує безпосереднє попередження, виявлення і припинення злочинів, притягнення винних до відповідальності, усунення шкідливих наслідків правопорушень [1].

Враховуючи наведене та останні зміни у законодавстві (ухвалення закону України «Про Національну поліцію»), можна констатувати, що питання організації застосування кримінальною поліцією службових тварин потребує нового дослідження.

Стан дослідження. Різні аспекти використання оперативними підрозділами засобів оперативно-розшукової діяльності були предметом досліджень таких учених, як М. Г. Варич, О. М. Джужа, О. Ф. Долженков, М. Л. Грібов, Л. Ф. Гул, В. П. Захаров, В. М. Євдокимов,

Я. Ю. Кондратьєв, М. В. Корнієнко, В. В. Матвійчук, А. В. Мовчан, А. С. Морозов, Д. Й. Никифорчук, Ю. Ю. Орлов, В. В. Поливода, М. В. Сташак, Л. Г. Титаренко, Н. Є. Філіпенко, В. В. Шендрік, О. І. Якимець та ін. Враховуючи значний внесок цих дослідників у теорію та практику оперативно-розшукової діяльності, слід відзначити, що після ухвалення закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» жодним із них питання організації використання підрозділами кримінальної поліції засобів оперативно-розшукової діяльності не досліджувалось.

Метою статті є визначення особливостей організації застосування службових тварин під час протидії злочинності.

Виклад основного матеріалу. Донедавна в теорії оперативно-розшукової діяльності (далі – ОРД) під засобами оперативно-розшукової діяльності розуміли сукупність об'єктів, які застосовуються в оперативно-розшуковій практиці та до яких належать різноманітні засоби оперативної техніки, оперативно-розшукові обліки та службові собаки. Однак з ухваленням закону України «Про Національну поліцію» перелік засобів розширено, зокрема надано можливість використовувати службових коней [2]. Тому, на нашу думку, доцільніше говорити, що на сьогодні до засобів ОРД належать засоби оперативної техніки, оперативно-розшукові обліки та службові тварини. Враховуючи вказане, а також те, що на сьогодні в теорії ОРД відсутні ґрунтовні дослідження щодо організації використання службових тварин, саме вказане питання буде предметом дослідження цієї статті.

Перш за все слід зазначити, що особливістю організації застосування підрозділами кримінальної поліції службових тварин є додержання принципів ОРД. Додержання принципу законності під час здійснення ОРД можливе за умови реалізації великої кількості вимог. До найбільш значущих належать:

- а) суворе додержання вимог законів і підзаконних нормативно-правових актів;
- б) високий рівень правосвідомості (загальної та професійної) оперативних працівників;
- в) постійне вдосконалення правових і морально-етичних основ ОРД та відповідних відносин між її суб'єктами;
- г) наявність юридичної відповідальності оперативних працівників як сукупності правових відносин (прав та обов'язків) між ними та державою;
- ґ) визначення конкретних об'єктів та осіб, які становлять оперативну зацікавленість;

д) наявність конкретних ознак кримінальної причетності осіб, предметів або фактів до злочину;

е) визначення правомірних підстав для проведення оперативно-розшукових заходів;

є) правомірність і законність застосування оперативно-технічних засобів, хімічних та інших речовин у документуванні причетності осіб до нерозкритих злочинів;

ж) забезпечення таємниці відомостей, що стосуються особистого життя, честі та гідності підозрюваної особи;

з) обґрунтування та дотримання вимог чинних нормативних актів щодо постановки криміногенних осіб на оперативний облік;

и) зміцнення престижу оперативної професії [3, с. 9–10].

Водночас М. В. Корнієнко зазначає, що під час негласного застосування службових собак необхідно додержуватися таких принципів ОРД, як законність і результативність. Він пояснює це тим, що основними для дотримання принципу законності під час застосування службових собак є кілька основних положень.

1. Правомірність. Визначення правомірності застосування службово-розшукових собак засновано на визначенні загальних меж його допустимості.

2. Цільовий напрямок їх використання службово-розшукових собак. Їх можуть застосовувати лише у тих випадках, що передбачені законами та іншими нормативними актами, які регламентують діяльність оперативних служб. Будь-яке інше застосування службових собак (залякування, психологічний тиск тощо) суворо забороняється.

3. Етична допустимість використання. Безпосереднє застосування службово-розшукових собак має відповідати загальним нормам моралі, які існують у суспільстві, та професійній етиці працівника, який їх застосовує. Тому застосування собак повинно не принижувати честь і гідність особи, відносно до якої їх застосовують, не завдавати їй моральних або фізичних страждань, не перешкоджати здійсненню нею своїх невід'ємних прав.

4. Документальне оформлення результатів. Укладання передбачених законом документів – необхідна умова дотримання принципу законності, правильного провадження у кримінальних справах і правомірності проведення оперативно-розшукових заходів.

5. Залучення громадськості. Представники громадськості, яких залучають до участі в окремих оперативно-розшукових заходах, що здійснюються із застосуванням службово-

розшукового собаки, можуть у подальшому виступати як свідки щодо всіх обставин затримання злочинця, його виборки тощо. Складені за їх участі з усіма процесуальними формальностями документи набувають статусу беззаперечних доказів у суді [4, с. 11].

Можна також виділити принцип результативності в діяльності із застосування службових собак, який полягає в тому, що, працюючи за слідом, на вибірку або під час проведення окремих оперативно-тактичних операцій, обходу, патрулювання, огляду місцевості та нежилых приміщень, собака знайшов правопорушника, викрадене майно, знаряддя злочину, інші речові докази або привів оперативну групу до іншого місця, будинку, у квартиру, де знаходився підозрюваний після вчинення злочину, що дало можливість за допомогою інших сил і засобів встановити чи затримати його [5, с. 182].

На нашу думку, під час організації застосування службових тварин підрозділам кримінальної поліції необхідно дотримуватися також принципів обґрунтованості та планомірності. Це підтверджується аналізом положень нормативно-правової бази застосування засобів ОРД (ст. 1, 2, 3, 9 закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» та ст. 42, 43 закону України «Про Національну поліцію») [2].

Аналізуючи емпіричний матеріал та враховуючи положення національного законодавства, можна констатувати, що службових тварин можна застосовувати у двох випадках:

- 1) під час здійсненні оперативно-розшукової діяльності (у разі застосування оперативно-розшукових заходів та методів);
- 2) під час оперативно-розшукового забезпечення кримінального провадження.

Залежно від випадку застосування службових тварин організація цієї діяльності буде різна. Так, у випадку застосування службових тварин при здійсненні оперативно-розшукової діяльності роботу з організації здійснює начальник або заступник начальника відокремленого структурного підрозділу, який наділений правом надавати дозвіл на здійснення ОРД [1]. У структурі Національної поліції таким підрозділом є кримінальна поліція, і керівник територіального органу повинен організувати взаємодію підрозділу кримінальної поліції та кінологічної служби таким чином, щоб у результаті витратити мінімальну кількість часу та отримати максимальну кількість оперативно значущої інформації. Тому саме він повинен ухвалити управлінське рішення про використання оперативно-розшукового собаки.

Враховуючи, що в теорії «управлінське рішення» – це фіксований управлінський акт суб'єкта управління, ухвалений на основі знання об'єктивних законів функціонування системи, якою управляють, глибокої та ретельної обробки оперативної або іншої інформації, що містить розпорядження про подальші дії об'єкта управління, виражається в будь-якій зручній формі та реалізується з метою вирішення конкретної проблеми [6], то можна дійти висновку, що в оперативно-розшуковій діяльності у випадку застосування службових тварини ухвалення рішення включає в себе такі етапи:

- визначення кінцевої мети управлінського рішення (аналізуючи оперативно-розшукову інформацію, керівник ухвалює відповідне рішення);
- розробка та детальний аналіз можливих варіантів рішення (моделювання та прогнозування конкретної ситуації застосування чи не застосування службової тварини);
- кінцевий вибір одного з варіантів рішення та його оголошення (документальне оформлення);
- оголошення та реалізація рішення (доведення кінцевого рішення до відома виконавців, вирішення питання щодо забезпечення всім необхідним для реалізації рішення, коментування можливих наслідків).

Наступним елементом організації застосування службових тварин є планування етапів та процесу застосування. Зміст планування полягає у визначенні: основних завдань службових тварин на період проведення ОРД; комплексу інших заходів, проведення яких є доцільним одночасно із застосуванням службової тварини; терміну виконання запланованих заходів і конкретних виконавців. Результатом планування є план. У процесі застосування службових тварин процедура розроблення плану умовно поділяється на кілька етапів: розроблення завдання виконавцям щодо підготовки плану; підготовка пропозицій до проекту плану; узагальнення пропозицій і складання проекту плану; уточнення та погодження проекту плану; доопрацювання плану та його затвердження.

Іншим елементом організації застосування службових тварин є вибір і розробка оперативно-тактичної операції, в ході якої будуть залучатися службові тварини. М. В. Корнієнко вказує, що спеціальна тактична операція із застосуванням службових собак – це комплекс погоджених за метою, часом і місцем спеціальних заходів та інших дій, які проводяться органами внутрішніх справ за єдиним задумом і планом з метою вирішення оперативно-

тактичних завдань [4, с. 12]. Також автор зазначає, що спеціальні тактичні операції, проведені із застосуванням службових собак, можна поділити на два види:

1. Проведені у повсякденній обстановці:

1) для проведення обшуків жилих, підсобних, виробничих приміщень, дворів, присадибних ділянок, городів, лісових масивів тощо;

2) при огляді багажу у камерах схову залізничних, річкових та морських вокзалів, аеропортів, сумок, чемоданів, кошиків та іншого багажу пасажирів;

3) при огляді посилок та бандеролей у поштових відділеннях зв'язку;

4) для проведення спеціальних операцій у місцях позбавлення волі (оперативне відпрацювання зони, що охороняється; проведення обшуків у житлових та промислових зонах; проведення оглядів особистих речей засуджених та їх самих тощо), а також для охорони периметру цих закладів і конвоювання засуджених або заарештованих;

5) при огляді одягу та обшуку осіб, яких обґрунтовано підозрюють у вчиненні злочину;

6) для проведення розшуку осіб, які втекли з місця вчинення злочину, з використанням запахових слідів, що залишили злочинці;

7) для огляду місцевості та приміщень з метою виявлення злочинців, знарядь злочинів, викрадених речей та інших предметів, які в подальшому можуть бути речовими доказами у справі;

8) для розшуку трупів й окремих частин тіла, які були сховані злочинцями з метою приховування факту злочину;

9) для вибірки за запахом злочинця або його речей, що злочинці залишили на місці вчинення злочину;

10) при обходах, патрулюванні місцевості;

11) для виявлення наркотичних засобів, вибухових і легкозаймистих речовин, зброї та боєприпасів;

12) для охорони особливо важливих державних об'єктів тощо [4, с. 12].

2. Проведені в особливих умовах:

1) для захисту громадян та самозахисту від нападу та інших дій, які спричиняють загрозу їх життю, здоров'ю чи майну;

2) для припинення масових заворушень і групових порушень громадського порядку;

3) для припинення масового захоплення землі та інших дій, що можуть призвести до зіткнення груп населення, а також дій, що паралізують роботу транспорту, життєдіяльність

населених пунктів, зазіхають на суспільний спокій, життя та здоров'я людей;

4) для відбиття озброєного нападу злочинців або припинення їх озброєного опору працівникам поліції;

5) у засідках для виявлення правопорушників, спостереження за їх діями та затримання у разі потреби;

6) для затримання осіб, які вчиняють опір представникам поліції чи намагаються зникнути, а також для їх конвоювання до територіального органу поліції;

7) для звільнення заручників;

8) для проведення окремих оперативнотактичних заходів та комбінацій, розроблених працівниками оперативних підрозділів поліції [4, с. 13].

Однак враховуючи, що дослідження було проведене М. В. Корнієнком у 2009 році, то сьогодні цей перелік можна розширити таким чином:

– для проведення антитерористичної операції;

– для виявлення та знешкодження радикально налаштованих осіб.

Що стосується організації застосування службових тварин у процесі оперативнорозшукового забезпечення досудового розслідування, то її де-юре повинен здійснювати слідчий або прокурор, однак аналіз емпіричного матеріалу свідчить, що де-факто таку діяльність здійснює керівник оперативного підрозділу після отримання доручення про проведення негласних слідчих (розшукових) дій.

Висновок. Можна констатувати, що особливостями організації застосування службових тварин є:

– додержання принципів оперативнорозшукової діяльності, зокрема законності, ретельності, плановірності та обґрунтованості;

– залежність організації від випадків застосування тварини – під час здійснення оперативнорозшукової діяльності (у разі застосування оперативнорозшукових заходів або методів) та під час оперативнорозшукового забезпечення кримінального провадження;

– необхідність ухвалення управлінського рішення про застосування службового собаки;

– важливість планування застосування службових тварин;

– особливості, пов'язані з вибором та розробкою оперативнотактичної операції, в ході якої будуть залучатися службові тварини.

Список використаних джерел

1. Про оперативно-розшукову діяльність : закон України від 18 лют. 1992 р. № 2135-ХІІ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2135-12>.
2. Про Національну поліцію : закон України від 2 лип. 2015 р. № 580-VIII [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19>.
3. Маркушин А. Г. Основы оперативно-розыскной деятельности ОВД. Ч.1 : учеб. пособие / А. Г. Маркушин. – Н. Новгород : Нижегород. высш. шк. МВД СССР, 1990. – 147 с.
4. Корнієнко М. В. Організаційно-тактичні основи застосування службово-розшукових собак: оперативно-розшуковий аспект (за матеріалами МВС України) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 21.07.04 / Корнієнко Михайло Васильович. – Дніпропетровськ, 2009. – 20 с.
5. Оперативно-розшукова діяльність органів внутрішніх справ (загальна частина) : навч. посіб. / [Дідоренко Е. О., Козаченко І. П., Кондратьєв Я. Ю. та ін.]. – Луганськ : РВВ ЛПВС, 1999. – 390 с.
6. Поняття та класифікація управлінських рішень [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://mybiblioteka.su/tom2/9-72538.html>.

Надійшла до редколегії 16.02.2016

ПЕНЬКОВ С. В. ОСОБЕННОСТИ ОРГАНИЗАЦИИ ПРИМЕНЕНИЯ СЛУЖЕБНЫХ ЖИВОТНЫХ ПРИ ПРОТИВОДЕЙСТВИИ ПРЕСТУПНОСТИ

Проанализированы научные исследования, посвященные организации применения служебных животных, и положения действующего законодательства, регулирующие применение служебных животных в оперативно-розыскной деятельности. В результате проведенного исследования охарактеризованы современные особенности организации применения служебных животных при противодействии преступности.

Ключевые слова: *криминальная полиция, служебные животные, оперативно-розыскная деятельность, противодействие преступности.*

PENKOV S. V. FEATURES OF THE USING SERVICE ANIMALS WHILE COMBATING CRIME

Scientific studies devoted to the use of service animals and provisions of the current legislation regulating the use of service animals in operative and search activities have been analyzed. It is summarized that while using service animals by criminal police departments should adhere to the principles of operative and search activities. This is confirmed by the analysis of the provisions of the regulatory base of using operative and search activities, in particular the laws of Ukraine «On Operative and Search Activities» and «On the National Police».

Having analyzed these cases and having taken into account the provisions of national legislation it is defined that the features of the organization of using service animals are:

- observance of the principles of operative and search activities, in particular the legality, diligence, planning and reasonableness;
- the dependence of organization on cases of using animals – while implementation of operative and search activities (in the case of using operative and search measures or methods) and during operative and search provision of criminal proceedings);
- the need for adoption of management decision on the use of service dogs;
- the importance of planning of using service animals;
- characteristics associated with the choice and development of operative and tactical operations, during which service animals will be involved.

Keywords: *criminal police service animals operative and search activities, combating crime.*

ЕКОНОМІКА, ПІДПРИЄМНИЦТВО, ЦИВІЛЬНЕ, ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО

УДК [347.994:347.151](477)

О. О. КОВАЛЕНКО,*аспірант кафедри цивільного права та процесу**факультету № 6 (права та масових комунікацій)**Харківського національного університету внутрішніх справ*

РОЗГЛЯД СУДОМ СПРАВ ПРО ОГОЛОШЕННЯ ФІЗИЧНОЇ ОСОБИ ПОМЕРЛОЮ ТА ВСТАНОВЛЕННЯ ЮРИДИЧНОГО ФАКТУ СМЕРТІ

Досліджено внесені до Цивільного процесуального кодексу України зміни, які пов'язані з порядком оголошення фізичної особи померлою та встановленням юридичного факту смерті. Проаналізовано окремі положення Цивільного та Цивільного процесуального кодексів України з метою виявити суперечності, що з'явилися у цивільному процесуальному законодавстві після закріплення цих змін, і надати рекомендації з удосконалення чинного матеріального й процесуального законодавства України з урахуванням міжнародного досвіду та вимог актуальності й сучасності.

Ключові слова: *фізична особа, оголошення померлою, нещасний випадок, надзвичайна ситуація, встановлення факту смерті.*

Kovalenko, O.O. (2016), "The court hearings of the cases on declaration of death of an individual and establishment of the legal fact of death" ["Rozhliad sudom sprav pro oholoshennia fizychnoi osoby pomerloiu ta vstanovlennia yurydychnoho faktu smerti"], *Pravo i Bezpeka*, No. 1, pp. 130–135.

Постановка проблеми. Гарантування прав і свобод людини закріплено в Україні на конституційному рівні. Статтею 29 Конституції України проголошується, що кожна людина має право на свободу та особисту недоторканість. Однією з гарантій прав і свобод людини є визначений Цивільним процесуальним кодексом України порядок встановлення юридичного факту оголошення фізичної особи померлою.

Зміни, внесені до ч. 1 ст. 46 Цивільного кодексу України (далі – ЦК України) та до ч. 1 ст. 256 ЦПК України згідно із законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощення порядку розгляду питань надання допомоги сім'ям загиблих» від 25 червня 2009 року, викликали низку питань у судовій практиці застосування цивільного та цивільного процесуального законодавства у справах окремого провадження, які стосуються встановлення юридичного факту оголошення фізичної особи померлою. Створений законодавцем правовий інститут оголошення фізичної особи померлою потребує вдосконалення шляхом усунення недоліків у чинних матеріальних і процесуальних нормах права, а також створення єдиного механізму й порядку реалізації та застосування судами цих норм.

Як зазначають у своїй науковій праці С. С. Бичкова і Т. Р. Федосєєва, відповідні но-

вели досліджуються фахівцями з метою виявлення їх недоліків, колізій, неузгодженостей, внесення пропозицій щодо вдосконалення правових норм, внесення змін і доповнень до нормативних актів. При цьому зміни в законодавстві повинні бути спрямовані на втілення в життя основних конституційних прав і свобод людини та громадянина. Зміни ж, що вносяться до цивільного процесуального законодавства, мають сприяти реалізації завдань цивільного судочинства, якими є справедливий, неупереджений та своєчасний розгляд і вирішення цивільних справ з метою захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави [1].

Стан дослідження. Оголошення фізичної особи померлою є підставою для виникнення спадкових правовідносин або припинення шлюбних правовідносин, тому дослідженням теоретичних і практичних проблем, що виникали при зміні правового статусу фізичної особи, займалися науковці в галузі і цивільного процесуального (В. В. Комаров [2, с. 114–132]), і цивільного права (В. М. Ігнатенко, О. П. Печений [3, с. 132–134] та інші). Однак залишається низка питань, які потребують вирішення.

Метою статі є здійснення аналізу окремих положень ЦК України і ЦПК України, виявлення

суперечностей, що з'явилися у цивільному процесуальному законодавстві, і надання пропозицій щодо вдосконалення окремих норм ЦК України і ЦПК України з урахуванням вимог актуальності й сучасності.

Виклад основного матеріалу. Презумпція смерті фізичної особи є підставою для оголошення її померлою. Оголосити фізичну особу померлою має право тільки суд шляхом винесення рішення на підставі обґрунтованого висновку щодо юридичного припущення смерті особи.

Згідно з ч. 1 ст. 46 ЦК України, з урахуванням змін, внесених законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощення порядку розгляду питань надання допомоги сім'ям загиблих» від 25 червня 2009 року, фізична особа може бути оголошена судом померлою у випадку, якщо у місці її постійного проживання немає відомостей про місце її перебування протягом 3 років; якщо особа пропала безвісти за обставин, що загрожували їй смертю або дають підставу припускати її загибель від певного нещасного випадку, – протягом 6 місяців; за можливості вважати фізичну особу загиблою від певного нещасного випадку або інших обставин внаслідок надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру – протягом 1 місяця після завершення роботи спеціальної комісії, утвореної внаслідок надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру.

Таким чином, аналізуючи норму ЦК України, приходимо до розуміння, що законодавець визначає три підстави для оголошення фізичної особи померлою:

- тривала безвісна відсутність (протягом 3 років);
- фізична особа пропала безвісти за обставин, що загрожували їй смертю або дають підставу припускати її загибель від певного нещасного випадку (протягом 6 місяців);
- за можливості вважати фізичну особу загиблою від певного нещасного випадку або інших обставин внаслідок надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру (протягом 1 місяця після завершення роботи спеціальної комісії, утвореної внаслідок надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру).

Аналізуючи викладену норму, маємо визнати, що існує колізія двох підстав для оголошення фізичної особи померлою в межах однієї норми – у частині визначення строків оголошення особи померлою. До того ж, як нове у ЦК України, підставою для оголошення

особи померлою з'являються інші обставини внаслідок надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру.

До техногенних належать надзвичайні ситуації, походження яких пов'язане з виробничо-господарською діяльністю людини на об'єктах техносфери. Як правило, техногенні надзвичайні ситуації виникають внаслідок аварій, що супроводжуються мимовільним виходом у навколишнє середовище речовини і (або) енергії [4, с. 171–178]. Наприклад, це можуть бути аварії на різних об'єктах техносфери з викидом небезпечних речовин відповідного походження, а також пожежі та вибухи об'єктів промисловості, транспорту, адміністративних будівель, громадського й житлового фонду.

Головні причини надзвичайних ситуацій природного характеру визначають дією землетрусів, повенів, селей та зсувів [5, с. 240–241].

Нещасний випадок – непередбачена подія, несподіваний збіг обставин, що спричинив тілесне ушкодження або смерть. Типовими прикладами є автомобільна катастрофа (або потрапляння під машину), падіння з висоти, потрапляння предметів у дихальні шляхи, падіння предметів (цегли, бурульки) на голову, ураження електричним струмом. Факторами ризику можуть бути недотримання техніки безпеки, вживання алкоголю [6].

Враховуючи істотні зміни, пов'язані з поширенням випадків оголошення фізичної особи померлою у зв'язку з іншими обставинами, що виникли внаслідок надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру, законодавцю доцільно було б закріпити їх у ЦК України окремою статтею. Або внести зміни до ч. 1 ст. 46 ЦК України, виклавши її в такій редакції: «Фізична особа може бути оголошена судом померлою, якщо у місці її постійного проживання немає відомостей про місце її перебування протягом трьох років, а якщо вона пропала безвісти за обставин, що загрожували їй смертю або дають підставу припускати її загибель від певного нещасного випадку, – протягом шести місяців, а за можливості вважати фізичну особу загиблою від певного нещасного випадку внаслідок надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру – протягом одного місяця після завершення роботи спеціальної комісії, утвореної внаслідок надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру». Зазначена редакція статті розмежовує поняття «нещасний випадок» і «нещасний випадок внаслідок надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру», що не

залишає сумніву в тлумаченні та застосуванні цієї норми права.

Слід зазначити, що Комітет з питань правової політики, розглянувши на своєму засіданні 11 березня 2008 року (протокол № 6) проект закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України (щодо спрощення порядку розгляду питань надання допомоги сім'ям загиблих)», звернув увагу на те, що в ч. 1 ст. 46 ЦК України пропонується встановити, що фізична особа може бути оголошена померлою судом невідкладно, якщо є можливість припустити її загибель від нещасного випадку внаслідок надзвичайної ситуації техногенного та природного характеру. Проте відповідно до ст. 252 ЦК України строк визначається роками, місяцями, тижнями, днями або годинами. Початок та кінець строку можуть визначатися вказівкою на календарну дату або подію, що має неминуче настати. У зв'язку з цим зазначений у законопроекті строк було запропоновано визначити в календарних формах, тобто місяцями, тижнями й днями [7]. Вказані зауваження було враховано законодавцем шляхом закріплення в законі місячного строку для оголошення фізичної особи померлою, якщо є можливість припустити її загибель від нещасного випадку внаслідок надзвичайної ситуації техногенного та природного характеру.

Тобто суд, розглядаючи таку категорію справ, повинен встановити сукупність фактів, наявність яких дає підставу оголосити фізичну особу померлою, а саме:

- встановити факт, що мала місце надзвичайна ситуація техногенного та природного характеру;

- встановити факт зникнення безвісти фізичної особи під час певного нещасного випадку або інших обставин внаслідок надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру;

- встановити факт закінчення роботи спеціальної комісії, утвореної у зв'язку з відповідною надзвичайною ситуацією техногенного та природного характеру;

- встановити факт відсутності відомостей про місце перебування фізичної особи у місці її постійного проживання протягом одного місяця після завершення роботи спеціальної комісії.

Якщо розглядати процесуальний аспект закріплення на законодавчому рівні передбаченої ЦПК України процедури оголошення фізичної особи померлою, відомо, що до внесення змін законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо

спрощення порядку розгляду питань надання допомоги сім'ям загиблих» до ч. 1 ст. 256 ЦПК України передбачалося, що процедура розгляду справ про встановлення факту смерті особи закріплювалася главою 4 ЦПК України «Розгляд судом справ про визнання фізичної особи безвісно відсутньою або оголошення її померлою». У зв'язку з доповненням ч. 1 ст. 46 ЦК України положенням «... за можливості вважати фізичну особу загиблою від певного нещасного випадку або інших обставин внаслідок надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру протягом одного місяця після завершення роботи спеціальної комісії, утвореної внаслідок надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру» було доповнено ч. 1 ст. 256 ЦПК України пунктом 9, згідно з яким розгляд справи про встановлення факту смерті особи, яка пропала безвістим за обставин, що загрожували їй смертю або дають підстави припустити її загибель від певного нещасного випадку внаслідок надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру, має відбуватися як справа про встановлення фактів, що мають юридичне значення і регламентуються главою 6 ЦПК України «Розгляд судом справ про встановлення фактів, що мають юридичне значення».

На стадії розгляду проекту закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощення порядку розгляду питань надання допомоги сім'ям загиблих» народними депутатами у першому читанні було підкреслено недоцільність доповнення ч. 1 ст. 256 ЦПК України пунктом 9 у редакції «... смерті особи, яка пропала безвістим за обставин, що загрожували їй смертю або дають підстави припустити її загибель від певного нещасного випадку внаслідок надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру», а також те, що цей проект доцільно повернути на доопрацювання [8].

У другому читанні в червні 2009 року також було підтримано в цілому зауваження Головного науково-експертного управління до цього законопроекту в частині недоцільності внесення змін до ч. 1 ст. 256 ЦПК України, які полягали в тому, що розгляд справ про встановлення факту смерті особи, яка пропала безвісти за обставин, що загрожували їй смертю або дають підстави припустити її загибель від певного нещасного випадку внаслідок надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру, має відбуватися в порядку, передбаченому ЦПК України для розгляду справ про встановлення фактів, що мають юридичне значення. Також

підкреслювалося, що з огляду на зміни, які вносяться до ч. 1 ст. 46 ЦК України, справи про оголошення фізичних осіб померлими мають розглядатися у порядку, встановленому главою 4 «Розгляд судом справ про визнання фізичної особи безвісно відсутньою або оголошення її померлою» розділу IV ЦПК України. Було зроблено висновок, що законопроект потребує доопрацювання та винесення на повторне читання з урахуванням зауважень Головного юридичного управління [9]. Але законодавець у чинній редакції закону не врахував наведені зауваження, що призвело до закріплення розгляду справ про встановлення факту смерті особи, яка пропала безвісти за обставин, що загрожували їй смертю або дають підстави припустити її загибель від певного нещасного випадку внаслідок надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру. Аналізуючи зауваження Головного науково-експертного управління та Головного юридичного управління, можна дійти висновку, що така позиція законодавця є нелогічною та необґрунтованою, а тому потребує вдосконалення. У ЦПК України справам про визнання фізичної особи безвісно відсутньою або оголошення її померлою присвячена глава 4 розділу IV, яка передбачає єдиний порядок для розгляду судами справ цієї категорії, що і повинен застосовуватися.

На думку В. В. Комарова та Г. О. Світличної, оголошення особи померлою, на відміну від факту смерті особи, який встановлюється судом за умови підтвердження доказами, що ця подія мала місце у певний час та за певних обставин, здійснюється на підставі вірогідного припущення про смерть особи, коли немає доказів про факт її смерті, а не на встановленні самого факту смерті. Таким чином, оголошення фізичної особи померлою – це підтвердження судовим рішенням припущення факту смерті особи, яке ґрунтується на високому ступені ймовірності її смерті, а не на встановленні самого факту смерті [2, с. 118].

Також в юридичній літературі зазначається, що провадження у справах про оголошення фізичної особи померлою потрібно відрізнити від провадження про встановлення факту смерті особи у певний час [10, с. 658; 11, с. 551].

Тому досить логічним вважається те, що саме факт реєстрації смерті фізичної особи регламентується ст. 256–259 ЦПК України, а не порядок розгляду справ про оголошення фізичної особи померлою, як це було закріплено законодавцем шляхом внесення змін до ч. 1 ст. 256 ЦПК України, положення якої передба-

чають розгляд судом справ про встановлення факту смерті особи, яка пропала безвісти за обставин, що загрожували їй смертю або дають підстави припустити її загибель від певного нещасного випадку внаслідок надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру (п. 9). Порядок розгляду справ цієї категорії регламентується гл. 4 розділу IV ЦПК України.

Як вважає С. С. Бичкова, якщо навіть розглядати справи про встановлення факту смерті особи, яка пропала безвісти за обставин, що загрожували їй смертю або дають підстави вважати її загиблою від певного нещасного випадку внаслідок надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру, як різновид справ про встановлення фактів, що мають юридичне значення, то в такому разі неможливе дотримання всіх вимог щодо змісту відповідної заяви, яка подається до суду. Це пов'язано з тим, що згідно зі ст. 258 ЦПК України у такій заяві обов'язково потрібно зазначити причини неможливості одержання або відновлення документів, які посвідчують цей факт, а також додати до неї довідку про неможливість відновлення втрачених документів. Але в цьому випадку взагалі не існує документів, що посвідчують факт смерті особи, інакше не потрібно було б звертатися до суду для оголошення відповідної особи померлою. Отже, можливість практичного застосування п. 9 ч. 1 ст. 256 ЦПК України викликає великий сумнів [1].

У свою чергу, судові рішення про визнання фізичної особи померлою є підставою для реєстрації смерті відділами реєстрації актів цивільного стану. Тобто померлою фізична особа оголошується від дня набрання рішенням суду законної сили. В юридичній літературі підкреслюється, що строк оголошення фізичної особи померлою тягне матеріально-правові, а не процесуально-правові наслідки. Факт спливу визначеного законом строку має встановити суд у судовому засіданні при розгляді справи по суті. Отже, якщо під час розгляду справи буде встановлено, що визначений законом строк ще не закінчився, суд має ухвалити рішення про відмову у задоволенні заявленої вимоги. Повторне звернення до суду з вимогою про визнання громадянина безвісно відсутнім або оголошення його померлим не виключається у зв'язку з об'єктивною зміною обставин, якими вона обґрунтовується [12, с. 734].

За загальними правилами цивільного судочинства, які передбачають неможливість перегляду й скасування судового рішення, що набрало законної сили, тим самим судом, що його ухвалив, оголошення фізичної особи у

випадку її появи є винятком. Якщо фізична особа, оголошена померлою, з'явиться або буде виявлено місце її перебування, рішення суду буде скасовано за заявою самої фізичної особи або суб'єктів, за заявою яких суд змінив правовий статус цієї фізичної особи.

Висновки. На підставі проведеного аналізу можна підсумувати, що порядок оголошення фізичної особи померлою має багато недоліків, що ускладнює на практиці вирішення судом такої категорії справ. Потребує вдосконалення ст. 46 ЦК України шляхом відокремлення випадків визнання фізичної особи загиблою від певного нещасного випадку внаслідок надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру в окрему статтю. Або, як альтернативний варіант, внести зміни до ч. 1 ст. 46 ЦК України, виклавши її в такій редакції: «Фізична особа може бути оголошена судом померлою, якщо у місці її постійного проживання немає відомостей про місце її перебування протягом трьох років, а якщо вона пропала безвісти за обставин, що загрожували їй смертю або дають підставу припускати її загибель від певного нещасного випадку, – протягом шести місяців,

а за можливості вважати фізичну особу загиблою від певного нещасного випадку внаслідок надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру – протягом одного місяця після завершення роботи спеціальної комісії, утвореної внаслідок надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру».

Процесуальний порядок розгляду справ про оголошення фізичної особи померлою потребує вдосконалення шляхом виключення п. 9 із ч. 1 ст. 256 ЦПК України, справи про оголошення фізичних осіб померлими слід розглядати за загальними правилами, передбаченими главою 4 розділу IV ЦПК України, з метою недопущення порушення юридичної техніки розгляду цивільних справ у порядку окремого провадження.

Розглянуті у статті проблеми залишаються актуальними та потребують додаткового, поглибленого наукового аналізу з метою надання пропозицій і рекомендацій з удосконалення чинного матеріального та процесуального законодавства України з урахуванням міжнародного досвіду.

Список використаних джерел

1. Бичкова С. С. Порядок розгляду питань надання допомоги сім'ям загиблих внаслідок надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру [Електронний ресурс] / С. С. Бичкова, Т. Р. Федосєєва // Правничий вісник Університету «КРОК». – Режим доступу: <http://vuzlib.com/content/view/111/126/>.
2. Окреме провадження : монографія / В. В. Комаров, Г. О. Світлична, І. В. Удальцова ; за ред. В. В. Комарова. – Харків : Право, 2011. – 312 с.
3. Цивільне право : підручник : у 2 т. Т. 1 / [В. І. Борисова, Л. М. Баранова, Т. І. Бєгова та ін.] ; за ред. В. І. Борисової, І. В. Спасиво-Фатєєвої, В. Л. Яроцького. – Харків : Право, 2011. – 656 с.
4. Сапронов Ю. Г. Безопасность жизнедеятельности : учебник / Ю. Г. Сапронов. – М. : Академия, 2006. – 336 с.
5. Безпека життєдіяльності : навч. посіб. / [О. М. Баб'як, О. М. Сітенко, Ф. В. Ківва та ін.] ; Міжнар. акад. наук екол. безпеки життєдіяльності, Укр. екол. акад. наук. – Харків : Ранок, 2000. – 304 с.
6. Кризис смертности в России. Алкоголизм, заболеваемость и ухудшение здравоохранения [Електронний ресурс] / [Julie DaVanzo and Clifford Grammich ; пер. Е. Ивановой]. – Режим доступу: http://www.rand.org/content/dam/rand/pubs/research_briefs/2005/RB5056.1.pdf.
7. Проект Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів (щодо спрощення порядку розгляду питань надання допомоги сім'ям загиблих) : від 7 груд. 2007 р. № 1140 [Електронний ресурс] / ініціатори законопроект В. А. Бондик, С. В. Волинець, М. Я. Волинець, П. П. Корж, В. І. Турманов. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?id=&pf3516=1140&skl=7.
8. Висновок Головного науково-експертного управління на проект Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів (щодо спрощення порядку розгляду питань надання допомоги сім'ям загиблих)» (реєстр. № 1140 від 07.12.2007) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc34?id=&pf3511=30991&pf35401=116870>.
9. Зауваження Головного юридичного управління до проекту Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощення порядку розгляду питань надання допомоги сім'ям загиблих» (реєстр. № 1140 від 07.12.2007) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc34?id=&pf3511=30991&pf35401=144842>.
10. Кравчук В. М. Науково-практичний коментар Цивільного процесуального кодексу України / В. М. Кравчук, О. І. Угриновська. – Київ : Істина, 2006. – 944 с.
11. Цивільний процесуальний кодекс України. Науково-практичний коментар / [С. С. Бичкова, Ю. В. Білоусов, В. І. Бірюков та ін.] ; за заг. ред. С. С. Бичкової. – Київ : Атіка, 2008. – 840 с.
12. Курс цивільного процесу : підручник / [В. В. Комаров, В. А. Бігун, В. В. Баранкова та ін.] ; за ред. В. В. Комарова. – Харків : Право, 2011. – 1352 с.

Надійшла до редколегії 08.02.2016

КОВАЛЕНКО Е. А. РАССМОТРЕНИЕ СУДОМ ДЕЛ ОБ ОБЪЯВЛЕНИИ ФИЗИЧЕСКОГО ЛИЦА УМЕРШИМ И УСТАНОВЛЕНИИ ЮРИДИЧЕСКОГО ФАКТА СМЕРТИ

Исследованы внесённые в Гражданский процессуальный кодекс Украины изменения, связанные с порядком объявления физического лица умершим и установлением юридического факта смерти. Проанализированы отдельные положения Гражданского и Гражданского процессуального кодексов Украины с целью выявить противоречия, появившиеся в гражданском процессуальном законодательстве после закрепления этих изменений, и дать рекомендации по усовершенствованию действующего материального и процессуального законодательства Украины с учётом международного опыта и требований актуальности и современности.

Ключевые слова: физическое лицо, объявление умершим, несчастный случай, чрезвычайная ситуация, установление факта смерти.

KOVALENKO O. O. THE COURT HEARINGS OF THE CASES ON DECLARATION OF DEATH OF AN INDIVIDUAL AND ESTABLISHMENT OF THE LEGAL FACT OF DEATH

The author has studied the amendments made to the Civil and Procedural Code of Ukraine associated with the procedure of declaring an individual dead and establishment of the legal fact of death. The author has analyzed some provisions of the Civil, Civil and Procedural Codes of Ukraine to reveal the contradictions that emerged in the civil procedural law after the consolidation of these amendments and to provide recommendations for improvement of the current material and procedural legislation of Ukraine considering international experience and requirements of relevance and modernity.

It is noted that the legislator defines three grounds for declaring the death of an individual, including:

- sustainable condition of being a missing person (for 3 years);
- an individual gone missing under circumstances threatening death or giving the reason to believe his death from a specific accident (for 6 months);
- under the condition to assume an individual dead from an accident or other circumstances because of man-made emergencies and natural disasters (for 1 month after the conclusion of a special commission's work, formed as a result of emergencies of technogenic and natural character).

It is concluded that there is a conflict of two reasons for declaring the death of an individual within one norm – determining the terms of declaring the death of an individual.

Keywords: individual, declaration of death, accident, emergency, establishing the fact of death.

УДК 347.122:347.254

В. А. КРОЙТОР,

кандидат юридичних наук, професор,
завідувач кафедри цивільного права та процесу
факультету № 6 (права та масових комунікацій)
Харківського національного університету внутрішніх справ

СИСТЕМА ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВИХ ЗАСОБІВ ЗАХИСТУ ЖИТЛОВИХ ПРАВ

Досліджено теоретико-правові засади побудови системи цивільно-правових засобів захисту житлових прав. Розглянуто види житлових прав, систему цивільно-правових засобів захисту житлових прав, їх співвідношення зі способами у межах судового порядку захисту цивільних прав. Визначено, що цивільно-правові засоби захисту житлових прав – це система юридичних інструментів (заяв, скарг), за допомогою яких здійснюється відновлення порушених або оспорюваних житлових прав, усунення наслідків такого порушення та визнання житлових прав. Запропоновано засади побудови самостійної системи цивільно-правових засобів захисту житлових прав.

Ключові слова: захист, судовий порядок, спосіб, засоби, житлові правовідносини, житлові права, позов, система.

Kroytor, V.A. (2016), "The system of civil and legal means of protecting housing rights" ["Systema tsyvilno-pravovykh zasobiv zakhystu zhytlovykh prav"], *Pravo i Bezpeka*, No. 1, pp. 135–140.

Постановка проблеми. За даними судової статистики щодо розгляду Вищим спеціалізованим судом України справ за перше півріччя 2015 року в касаційному порядку, більшість

розглянутих цивільних справ становлять справи позовного провадження, зокрема спори, що виникають із договорів (1,7 тис. справ, або 39,5 % загальної кількості переглянутих справ),

із них 830 справ, що виникають із договорів позики, кредиту, банківського вкладу. Значну кількість справ становлять спори, що виникають із житлових правовідносин (7,9 %) [1]. Варто зазначити, що справи, які виникають із договорів кредиту, найчастіше мають юридичний зв'язок з житловими правами фізичної особи. Так, під час розгляду спору щодо звернення стягнення на житло за іпотечним зобов'язанням одразу постає питання про встановлення розумного, добросовісного балансу між вимогами про звернення стягнення на житло та захистом житлових прав особи, котра зобов'язана виселитися з усіма членами сім'ї. Вказану проблематику посилює і стан наукової думки щодо захисту житлових прав. Тривають численні дискусії щодо розбудови поняття та системи житлових прав, особливостей їх захисту. Одним із проблемних питань у цій сфері є визначення засобів цивільно-правового захисту житлових прав.

Стан дослідження. Окремі аспекти цивільно-правового захисту житлових прав розглядалися у працях М. К. Галянтича, І. П. Івашової, О. О. Кармази, Л. Г. Лічмана, В. П. Маслова, О. Є. Мічуріна, П. І. Седугіна, Ю. К. Толстого та інших учених. Незважаючи на вагомий науковий дослідження проблем захисту житлових прав, частина з них так і не знайшла свого розв'язання. Зокрема, все ще залишається не завершеною конструкція співвідношення цивільно-правових способів та засобів захисту житлових прав та не визначена система цивільно-правових засобів захисту житлових прав. Це вимагає додаткових досліджень у цьому напрямку.

Метою статті є встановлення системи цивільно-правових засобів захисту житлових прав на підставі виокремлення особливостей житлових прав серед інших цивільних прав та аналізу існуючих засобів, котрі використовуються в судовому порядку захисту прав та можуть бути застосовані до захисту житлових прав.

Виклад основного матеріалу. Для встановлення особливостей цивільно-правових засобів захисту житлових прав необхідно визначити поняття та види житлових прав. Це надасть можливість виявити правовий вектор захисту, котрий охоплює мету захисту і юридичні інструменти його реалізації. Житлові права – це права, які впливають з житлових правовідносин [2, с. 3]. Житлові правовідносини М. К. Галянтич визначає як відносини з приводу: 1) виникнення, здійснення, зміни, припинення права власності, користування, розпорядження жилими приміщеннями державного і комунального житлового фонду; 2) користування житлом

приватного житлового фонду; 3) користування загальним майном власників приміщень; 4) відповідності приміщень жилим і виключення їх із житлового фонду; 5) обліку житлового фонду; 6) утримання і ремонту жилих приміщень; 7) переобладнання і перепланування жилих приміщень; 8) управління багатоквартирними будинками; 9) створення і діяльності житлових, житлово-будівельних кооперативів, товариств співвласників житла, прав і обов'язків їх членів; 10) надання комунальних послуг і їх проплати; 11) контролю за використанням і збереженням житлового фонду, відповідності жилих приміщень встановленим санітарним і технічним нормам, іншим вимогам законодавства [3, с. 6]. У п. 24 постанови Пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 01.03.2013 № 3 «Про деякі питання юрисдикції загальних судів та визначення підсудності цивільних справ» вказано, що у порядку цивільного судочинства розглядаються спори щодо права особи на житло (приватизація житла, взяття на облік громадян, які потребують поліпшення житлових умов, або зняття з такого обліку, надання житла, користування жилим приміщенням у будинку державного чи приватного житлового фонду, житлово-будівельних кооперативів, у гуртожитках, зняття з реєстраційного обліку місця проживання за наявності спору, виселення, а також спори щодо забезпечення житлових прав мешканців гуртожитків тощо) [4, п. 24]. Виходячи з вищевикладеного, можна виокремити житлові права, які можуть виступати предметом цивільно-правового захисту: право на отримання житла; право на користування житлом; житлові права мешканців гуртожитку; права на управління багатоквартирним будинком тощо.

Встановлення переліку житлових прав як предмета цивільно-правового захисту має важливе практичне значення, оскільки це надає можливість розмежувати цивільні та житлові спори. Таке розмежування має враховуватися для правильного застосування матеріального та процесуального законодавства. Розглянемо приклад судової справи на предмет класифікації спору. Позивач звернувся до районного суду м. Києва з позовом до Міністерства оборони України, Служби безпеки України, Міністерства внутрішніх справ України про відшкодування майнової та моральної шкоди, посилаючись на те, що є власником житлового будинку, що знаходиться у м. Донецьку, де відповідно до закону України «Про боротьбу з тероризмом» проводиться антитерористична

операція. У результаті артилерійського обстрілу виникла пожежа, внаслідок якої його будинок згорів. Оскільки держава є відповідальною за шкоду, завдану майну внаслідок вибуху військових боєприпасів у мирний час, та шкоду, завдану внаслідок терористичного акту, позивач просив стягнути з відповідачів майнову та моральну шкоду [5]. Цей спір можна класифікувати як цивільний, незважаючи на те, що стосується житлової власності, оскільки предметом та підставою позову є відшкодування шкоди за пошкодження жилого будинку, що знаходиться у м. Донецьку. Отже, спір виник з приводу нерухомого майна; якби позивач звернувся до суду з вимогою про надання іншого житла для проживання у зв'язку з втратою житла, то такий спір потрібно було б визначити як такий, що впливає з житлових відносин.

До речі, О. Є. Аврамова до житлових прав відносить і право на захист житлових прав [6, с. 6]. Дійсно, до змісту житлових прав можливо віднести і право на захист. При цьому право на захист як суб'єктивне право реалізується тільки у межах охоронюваних правовідносин [7, с. 8]. З точки зору матеріально-правового змісту право на захист надає уповноваженій особі три можливості: самозахист майнових прав та інтересів; застосування до порушника цивільних правових засобів оперативної дії; звернення до компетентного державного або громадського органу щодо захисту свого права з вимогою застосування до порушника засобів державно-примусового характеру [8, с. 218]. Житлові спори розглядаються у порядку цивільного судочинства.

Звернення до суду як реалізація судового порядку захисту житлових прав у межах юрисдикційної форми захисту є найбільш ефективним. З цього приводу А. В. Лужанський підкреслює, що судовий розгляд – єдиний остаточний законний засіб вирішення правового конфлікту; під час розгляду конкретної справи суд має право на превентивний вплив у формі обов'язкових до виконання окремих ухвал (постанов) щодо запобігання надалі виникненню причин і умов, що призвели до порушення прав; судові рішення, які набули чинності, як правило, мають остаточний характер; виконання судового рішення щодо питань факту чи права забезпечене державним примусом [9, с. 45]. Судовий порядок захисту житлових прав конкретизується у відповідних способах захисту. В ч. 2 ст. 16 ЦК України встановлено, що способами захисту цивільних прав та інтересів можуть бути: визнання права; визнання правочину недійсним; припинення дії, яка порушує право; відновлен-

ня становища, яке існувало до порушення; примусове виконання обов'язку в натурі; зміна правовідношення; припинення правовідношення; відшкодування збитків та інші способи відшкодування майнової шкоди; відшкодування моральної (немайнової) шкоди; визнання незаконними рішення, дій чи бездіяльності органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим або органу місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб [10].

Вказані способи захисту реалізуються у конкретних засобах захисту. Зокрема, Т. М. Підлубна пропонує засоби захисту розглядати як інструмент реалізації передбачених у законодавстві способів захисту, а процес застосування цих засобів – як дію, за допомогою якої заінтересовані особи вимагають захисту порушеного права від інших суб'єктів. До них можна віднести, наприклад, позов, скаргу, заяву. Однак вибір засобу захисту залежить від способу та форми захисту [11, с. 65]. З цієї позицією варто погодитися.

Цивільно-правові засоби захисту житлових прав – це система юридичних інструментів (заяв, скарг), за допомогою яких здійснюється відновлення порушених або оспорюваних житлових прав, усунення наслідків такого порушення та визнання житлових прав. Додатково підкреслимо, що існують універсальні та спеціальні засоби захисту. Для цивільно-правового захисту житлових прав можливо застосувати як універсальні засоби захисту (засоби щодо реалізації способів, які встановлені у ст. 16 ЦК України), так і спеціальні. Спеціальні засоби застосовуються до спеціальних відносин, зокрема, до цих засобів можна віднести позов про визнання ордера на житлове приміщення недійсним. З цього питання звернемо увагу на судову практику: згідно з п. 5 постанови Пленуму Верховного суду України від 12.04.1985 № 2 «Про деякі питання, що виникли в практиці застосування судами Житлового кодексу України» під час розгляду спорів, що не урегульовані житловим законодавством, суд застосовує норми цивільного законодавства [12]. Наведене підкреслює, що для захисту житлових прав можливо застосовувати й універсальні цивільно-правові засоби захисту.

Зі своїх позицій О. П. Сергеев пропонує певну систему цивільно-правових засобів, що можуть застосовуватися для захисту права власності та інших речових прав: речово-правові засоби (позов про витребування майна з чужого незаконного володіння, позов про усунення порушень, не поєднаних з позбавленням володіння, позов про визнання права власності);

зобов'язально-правові засоби (позов про відшкодування заподіяної власнику шкоди, позов про повернення безпідставно придбаного або збереженого майна, позов про повернення речей, наданих у користування за договором); засоби захисту, які не належать ні до речово-правових, ні до зобов'язально-правових засобів, але впливають із різних інститутів цивільного права (наприклад, правила про захист майнових прав власника, визнаного у встановленому порядку безвісно відсутнім чи оголошеного померлим, у разі його явки або під час захисту інтересів сторін у випадку визнання угоди недійсною); цивільно-правові засоби, що спрямовані на захист інтересів власника у разі припинення права власності поза його волю на підставах, які встановлені у законі (позов про відшкодування збитків у разі застосування націоналізації, конфіскації) [13, с. 550, 551]. Наведена система цивільно-правових засобів може бути лише частково застосована для захисту житлових прав. Тому варто запропонувати окрему систему цивільно-правових засобів житлових прав. Із цією метою визначимо види позовів, котрі можуть використовуватися для захисту житлових прав.

Виходячи з аналізу судової практики і теоретичних розробок, можна визначити такі позови щодо захисту житлових прав: 1) про визнання права користування на житловим приміщенні; 2) про примусовий обмін жилого приміщення; 3) про надання житла шляхом взяття на облік громадян, які потребують поліпшення житлових умов; 4) про зняття з реєстраційного обліку місця проживання; 5) про управління житлом (багатоквартирним будинком); 6) про утримання житла; 7) про виселення із житла; 8) про відшкодування шкоди, завданої житлу, або збитків, спричинених порушенням користування житлом; 9) про забезпечення житлових прав мешканців гуртожитку; 10) про інші вимоги, пов'язані з користуванням житлом (отриманням, утриманням, припиненням прав на користування житлом).

Позови щодо захисту житлових прав можуть формувати самостійну систему. Як зазна-

чалось, позови є різновидом засобів захисту житлових прав, тому логічно запропонувати не систему позовів, а систему цивільно-правових засобів захисту житлових прав, що є ширшою категорією. Цивільно-правові засоби захисту житлових прав залежно від принципу побудови взаємозв'язків можуть формувати дві системи. Перша система, що побудована залежно від правової регламентації засобів захисту житлових прав, містить універсальні засоби захисту житлових прав (установлені ст. 16 ЦК України) та спеціальні засоби захисту житлових прав (визначені окремими актами житлового законодавства). Друга система цивільно-правових засобів захисту житлових прав може бути сформована залежно від предмета захисту: речово-правові засоби (позови про визнання права користування жилим приміщенням, про забезпечення житлових прав мешканців гуртожитку); зобов'язально-правові засоби (позови про примусовий обмін жилого приміщення, про вселення у житло); компенсаційні (позов про відшкодування шкоди, завданої житлу, або збитків, спричинених порушенням користування житлом).

Висновок. На підставі проведеного дослідження встановлено, що цивільно-правові засоби захисту житлових прав – це система юридичних інструментів (заяв, скарг), за допомогою яких здійснюється відновлення порушених або оспорюваних житлових прав, усунення наслідків такого порушення та визнання житлових прав. Цивільно-правові засоби житлових прав залежно від принципу побудови взаємозв'язків можуть формувати дві системи. Перша система побудована залежно від правової регламентації засобів захисту житлових прав. Друга система цивільно-правових засобів захисту житлових прав може бути сформована залежно від предмета захисту.

Окремо слід зазначити, що встановлення способів, засобів цивільно-правового захисту житлових прав є актуальним та перспективним напрямком у подальших наукових дослідженнях.

Список використаних джерел

1. Аналіз даних судової статистики щодо розгляду справ і матеріалів Вищим спеціалізованим судом України з розгляду цивільних і кримінальних справ у I півріччі 2015 року [Електронний ресурс]. – 14 с. // Вищий спеціалізований суд України з розгляду цивільних і кримінальних справ : офіц. сайт. – Режим доступу: [http://sc.gov.ua/uploads/tinymce/files/Аналіз_ВССУ_I_півріччя_2015_року_\(оригінал\).doc](http://sc.gov.ua/uploads/tinymce/files/Аналіз_ВССУ_I_півріччя_2015_року_(оригінал).doc).
2. Суслowa С. И. Жилищные права: понятие и система : [монография] / С. И. Суслowa. – М. : Юриспруденция, 2011. – 224 с.
3. Гaлянтич М. К. Житлове право України : навч. посіб. / М. К. Гaлянтич. – Київ : Юрінком Інтер, 2008. – 528 с.

4. Про деякі питання юрисдикції загальних судів та визначення підсудності цивільних справ : постанова Пленуму Вищ. спеціаліз. суду України з розгляду цивіл. і кримінал. справ від 1 берез. 2013 р. № 3 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0003740-13>.

5. На вимоги про відшкодування шкоди за пошкодження нерухомого майна у ході антитерористичної операції (в зоні АТО) поширюються правила про виключну підсудність [Електронний ресурс] // Вищий спеціалізований суд України з розгляду цивільних і кримінальних справ : офіц. сайт. – 12.06.2015. – Режим доступу: http://sc.gov.ua/ua/novini_za_i_pivrichchja_2015_roku/na_vimogi_pro_vidshkoduvannja_shkodi_za_poshkodzhennja_neruhomogo_majna_u_hodi_antiteroristichnoji_o.html.

6. Аврамова О. Є. Правова природа та система житлових прав / О. Є. Аврамова // Підприємництво, господарство і право. – 2015. – № 7. – С. 3–7.

7. Шишка Р. Б. Охорона прав суб'єктів інтелектуальної власності у цивільному праві України : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.03 / Шишка Роман Богданович. – Одеса, 2004. – 38 с.

8. Цивільне право України : підручник : у 2 кн. Кн. 1 / [О. В. Дзера (керівник авт. кол.), Д. В. Боброва, А. С. Довгерт та ін.] ; за ред. О. В. Дзери, Н. С. Кузнецової. – Київ : Юрінком Інтер, 2002. – 720 с.

9. Лужанський А. В. Основні ознаки конституційно-правового механізму гарантій права на доступ до правосуддя / А. В. Лужанський // Вісник Вищої ради юстиції. – 2012. – № 1 (9). – С. 44–59.

10. Цивільний кодекс України : закон України від 16 січ. 2003 р. № 435-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15>.

11. Підлубна Т. М. Право на захист цивільних прав та інтересів : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Підлубна Тетяна Миколаївна. – Київ, 2009. – 209 с.

12. Про деякі питання, що виникли в практиці застосування судами Житлового кодексу України : постанова Пленуму Верхов. суду України від 12 квіт. 1985 р. № 2 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0002700-85>.

13. Гражданское право : учебник. – Т. 1. – Изд. 3-е, перераб. и доп. / под ред. А. П. Сергеева, Ю. К. Толстого. – М. : Проспект, 2005. – 773 с.

Надійшла до редколегії 01.02.2016

КРОЙТОР В. А. СИСТЕМА ГРАЖДАНСКО-ПРАВОВЫХ СРЕДСТВ ЗАЩИТЫ ЖИЛИЩНЫХ ПРАВ

Исследованы теоретико-правовые основы построения системы гражданско-правовых средств защиты жилищных прав. Рассмотрены виды жилищных прав, система гражданско-правовых способов защиты жилищных прав, их соотношение со способами в пределах судебного порядка защиты гражданских прав. Определено, что гражданско-правовые способы защиты жилищных прав – это система юридических документов (заявлений, жалоб), с помощью которых осуществляется восстановление нарушенных или оспариваемых жилищных прав, устранение последствий такого нарушения и признания жилищных прав. Предложены основы построения самостоятельной системы гражданско-правовых средств защиты жилищных прав.

Ключевые слова: защита, судебный порядок, способ, средства, жилищные правоотношения, жилищные права, иск, система.

KROYTOR V. A. THE SYSTEM OF CIVIL AND LEGAL MEANS OF PROTECTING HOUSING RIGHTS

Theoretical and legal principles of building a system of civil and legal means of protecting housing rights are researched in the article.

The article's objective is establishment of a system of civil and legal means of protecting housing rights on the basis of allocating housing rights' features among other civil rights and analysis of the existing means used in the courts to protect the rights and can be applied to protect housing rights.

Types of housing rights, the system of civil and legal means of protecting housing rights, their correspondence with the methods within the court procedure of protecting civil rights have been considered. The author has determined the lawsuits to protect housing rights: 1) on recognizing the right of using housing premises; 2) on the compulsory exchange of housing premises; 3) on providing housing by registration of citizens who need better housing conditions; 4) on the removal from the register of residence; 5) on the management of housing (apartment buildings); 6) on the maintenance of housing; 7) on the eviction from housing; 8) on damages reimbursement caused to housing or damage caused by a violation of tenure; 9) on ensuring the housing rights of dormitory residents; 10) about other requirements associated with the use of housing (receipt, retention, termination of rights for housing).

It is established that civil and legal means of protecting housing rights – is a system of legal instruments (applications, complaints), through which the restoration of violated or disputed housing rights is realized, elimination of the consequences of such violation and recognition of housing rights. Civil and legal means of protection of housing rights depending on the principle of building relationships

can form two systems. The first system is built according to legal regulation of the means of protecting housing rights. The second system of civil and legal means of protecting housing rights may be formed depending on the subject matter of protection.

Keywords: protection, judicial procedure, method, means, housing legal relations, housing rights, lawsuit system.

УДК 347.994:[347.63:347.151](477)

Т. С. СУПРУН,

здобувач кафедри цивільного права та процесу

факультету № 6 (права та масових комунікацій)

Харківського національного університету внутрішніх справ

ОСПОРЮВАННЯ БАТЬКІВСТВА ПІСЛЯ СМЕРТІ ОСОБИ, ЯКА ЗАПИСАНА БАТЬКОМ ДИТИНИ

Виконано науковий аналіз норм щодо оспорювання батьківства особи, яка записана батьком дитини, після її смерті. Надано практичні рекомендації щодо захисту прав спадкоємців цієї особи, покликані полегшити їх застосування. Зроблено висновок, що оспорювання батьківства у таких випадках значно ускладнене через вади механізму доведення спадкоємцями померлої особи своїх позовних вимог. Цей механізм потребує розширення з урахуванням норм цивільного процесуального законодавства.

Ключові слова: оспорювання батьківства; особа, яка записана батьком дитини; актовий запис про народження; спадкоємці; спадкодавець; докази; доказування.

Suprun, T.S. (2016), "Challenging paternity after the death of a person registered as the child's father" ["Оспорювання батьківства після смерті особи, яка записана батьком дитини"], *Pravo i Bezpeka*, No. 1, pp. 140–145.

Постановка проблеми. У день народження дитини батьки зобов'язані одразу визначити її індивідуально-правовий статус, присвоївши прізвище, ім'я та по батькові, визначивши її походження. Дитина, яка була зачата і (або) народжена у шлюбі, походить від подружжя. В цьому разі походження дитини від матері визначається на підставі документа закладу охорони здоров'я про народження дружиною дитини, а походження від батька – на підставі презумпції батьківства чоловіка матері дитини, яка засвідчується свідоцтвом про шлюб. Ця презумпція зберігає свою чинність і протягом десяти місяців після припинення шлюбу між батьками дитини, при цьому згода чоловіка на запис його батьком призначається та не вимагається. Запис про батька в актовому записі про народження дитини робиться на підставі свідоцтва про шлюб або документа, який підтверджує час і підставу для припинення шлюбу (свідоцтво або рішення суду про розірвання шлюбу, свідоцтво про смерть особи тощо). За таких умов можуть бути порушені права та інтереси чоловіка, який насправді не є батьком дитини. Для захисту своїх прав закон надає йому право оспорити своє батьківство, пред'явивши позов про виключення запису про нього як батька з актового запису про народження дитини (ст. 136 Сімейного кодексу України).

Інститут оспорювання батьківства в сімейному законодавстві України має досить давню історію. Він був закріплений ще в Кодексі законів про сім'ю, опіку, шлюб і акти громадянського стану Української РСР 1926 р. та в у Кодексі про шлюб та сім'ю Української РСР 1969 р. Однак у жодному з цих кодексів не передбачалося оспорювання батьківства після смерті особи, яка записана батьком дитини. Верховний Суд також тривалий час стояв на тій позиції, що оспорювати батьківство можливо лише за життя особи, яка записана батьком, і крім неї ніхто такого права більше не має.

Така позиція була несправедлива й антиморальна стосовно осіб, які всупереч їх волі були записані батьками дітей або не знали про це і за життя не могли оспорити цей запис, а недобросовісна жінка (мати дитини) мала від цього моральний і матеріальний зиск [1, с. 313]. У випадку, якщо за життя особа, яка записана батьком, оспорила такий запис, але померла під час слухання справи, суд також мав закрити провадження. В обох випадках справедливість не була відновлена, а інтереси особи, яка була записана батьком дитини, залишалися незахищеними.

Лише після ухвалення Сімейного кодексу України 2002 р. спадкоємці особи, яка за життя була записана батьком дитини, отримали право

оспорити її батьківство шляхом подання до суду позову про виключення її імені як батька з актового запису про народження дитини. Верховний Суд України у п. 12 постанови № 3 від 15 травня 2006 р. «Про застосування судами окремих норм Сімейного кодексу України при розгляді справ щодо батьківства, материнства та стягнення аліментів» зазначив, що ст. 137 СК України передбачена можливість оспорування батьківства й після смерті особи, записаної батьком дитини. Якщо така особа померла до народження дитини, оспорити батьківство мають право спадкоємці цієї особи за умови подання нею за життя заяви до нотаріуса про невизнання свого батьківства. У разі настання смерті особи після оспорення нею свого батьківства в суді, її спадкоємці можуть підтримати позовну заяву відповідно до положень ст. 37 Цивільного процесуального кодексу України про процесуальне правонаступництво в цивільних справах. Коли ж померла особа не знала про те, що її записано батьком дитини, оспорити батьківство вправі її спадкоємці першої черги за законом, названі у ст. 1261 Цивільного кодексу України, – дружина, батьки та діти.

У названих випадках батьківство оспорується шляхом пред'явлення позову про виключення відомостей про померлу особу як батька з актового запису про народження дитини. Для цих вимог позовну давність не встановлено.

Не дивлячись на таку законодавчу новелу, практика застосування ст. 137 СК України незначна. На наш погляд, це пояснюється тим, що її норми досить не чіткі та залишають чимало запитань при застосуванні.

Стан дослідження. Проблематика застосування ст. 137 СК України не отримала достатньої наукової розробки. Так, проблеми оспорування батьківства розглядалися у працях О. М. Ганкевич, Л. Є. Гузя, А. В. Гузя, Н. А. Д'якової, Л. В. Красицької та ін. Однак не всі питання оспорування батьківства після смерті особи, яка записана як батько в актовому записі про народження дитини, були розглянуті.

Метою статті є науковий аналіз норм ст. 137 СК України, який дозволить полегшити їх застосування, та надання практичних рекомендацій щодо захисту прав спадкоємців особи, яка записана батьком дитини.

Виклад основного матеріалу. На сьогодні відповідно до ст. 137 СК України оспорування батьківства після смерті особи, яка записана батьком дитини, можливе. Однак це є, скоріше, винятком із правила про допустимість оспорування батьківства за життя особи, яка записана

батьком дитини, і лише особисто нею. Так, ст. 137 СК України передбачає лише три умови, за яких батьківство може бути оспорене після смерті особи, записаної батьком дитини:

1) подання особою за життя заяви до нотаріуса про невизнання свого батьківства;

2) пред'явлення особою за життя позову про виключення свого імені як батька з актового запису про народження дитини;

3) необізнаність особи через поважні причини про те, що вона записана батьком дитини.

Не важко помітити, що перші дві умови тісно пов'язані з волею особи, записаною батьком дитини, яку вона має висловити ще за життя. Спадкоємці особи, звертаючись до суду з позовом про виключення імені спадкодавця як батька з актового запису про народження дитини або підтримуючи поданий нею позов, тільки завершують розпочату справу. І лише у третьому випадку дії спадкоємців не залежать від волі особи, яка записана батьком дитини.

Кожен із цих випадків має свої матеріальні та процесуальні особливості. Відповідно до ч. 1 ст. 137 СК України «якщо той, хто записаний батьком дитини, помер до народження дитини, оспорити його батьківство мають право його спадкоємці, за умови подання ним за життя до нотаріуса заяви про невизнання свого батьківства». В цьому випадку підставою для оспорування батьківства буде цілий комплекс юридичних фактів, які підлягають доведенню в суді. Такими юридичними фактами є:

1) подання особою, яка записана батьком дитини, заяви до нотаріуса про невизнання свого батьківства;

2) смерть цієї особи до народження дитини;

3) запис особи батьком дитини не на підставі ст. 135 СК України.

Вони мають виникати саме в такій послідовності, її зміна позбавить спадкоємців особи, яка була записана батьком дитини, права на оспорування її батьківства після її смерті, а відсутність хоча б одного зовсім унеможливило для спадкоємців звернення до суду з відповідним позовом.

На підтвердження зазначених юридичних фактів суду мають бути надані відповідні документи. По-перше, це *заява про невизнання свого батьківства особою, яка записана батьком дитини*, що була нею за життя подана до нотаріуса. Проте її надання ускладнюється тим, що порядок подання заяви до нотаріуса не врегульований законодавством України про нотаріат. Залишається незрозумілим також питання про те, чи може бути така заява подана іншим органам і посадовим особам, які відповідно до

ст. 1 закону України «Про нотаріат» від 2 вересня 1993 р. мають право вчиняти нотаріальні дії.

Так, у цивільній справі про оспорювання батьківства, яка знаходилася у провадженні Коропського районного суду Чернігівської області позивачка звернулась до суду з позовом, вказуючи, що її син, який помер, перебував у шлюбі з відповідачкою з 14 червня 2000 р. У 2006 р. син перейшов жити до матері, хоча офіційно розірвання шлюбу оформлено 28 листопада 2008 р. В цей час його дружина проживала з іншим чоловіком і народила від нього доньку, про що в Книзі реєстрації народжень Шабалинівської сільської ради було зроблено запис від 25 травня 2007 р., батька дитини записано за вказівкою матері. Після смерті сина позивачці стало відомо, що 16 листопада 2013 р. було переписано свідоцтво про народження дитини, де батьком записали її сина. Тому позивачка просить суд встановити, що її син не є батьком неповнолітньої дитини відповідачки, скасувати запис про його батьківство та внести відповідні зміни до актового запису про народження дитини, складеного органами державної реєстрації актів цивільного стану України 16 листопада 2013 р., а також видати нове свідоцтво про народження.

В судовому засіданні начальник відділу державної реєстрації актів цивільного стану Коропського районного управління юстиції пояснила, що 25 травня 2007 р. було видано свідоцтво про народження на ім'я дитини відповідачки. Мати дитини та її чоловік подали заяви про те, що останній не є батьком дитини, отже батька було записано зі слів відповідачки. Але цей запис було зроблено без урахування змін до ст. 122 СК України, які були внесені в січні 2007 р. і згідно з якими, подружжя може подати заяву про невизнання батьківства лише у випадку визнання батьківства іншою особою. Після виявлення такого порушення відповідачку було викликано до органу реєстрації актів цивільного стану і запропоновано написати відповідну заяву про внесення змін до запису про народження дитини. На підставі цієї заяви були внесені відповідні зміни та видано нове (спірне) свідоцтво про народження, де батьком дитини записаний син відповідачки.

У судовому засіданні свідок у справі, який працює секретарем Шабалинівської сільської ради, наголосив, що у 2007 р. саме він проводив реєстрацію народження дитини. Тоді мати дитини заявила, що син відповідачки не є батьком, але оскільки вони перебували у шлюбі, свідок сказав, щоб прийшли до сільради удвох. Вони з'явилися і подали спільну заяву, що він

не є батьком дитини. Позов судом був задоволений [2].

Таким чином, заяву про те, що особа, яка була записана батьком дитини, але яка не визнає себе батьком, подавали спочатку до органу державної реєстрації актів цивільного стану, а пізніше до сільської ради. Суд урахував зазначені заяви у сукупності з іншими доказами і позов задовольнив, постановивши виключити запис про сина позивачки з актового запису про народження дитини.

На наш погляд, таке рішення суду свідчить, що не має особливого значення, куди саме особою, яка записана батьком дитини, подавалася заява за життя. Важливим є волевиявлення цієї особи. З огляду на це необхідно було б внести зміни до ч. 1 ст. 137 СК України, вказавши, що якщо той, хто записаний батьком дитини, помер до народження дитини, оспорити його батьківство мають право його спадкоємці за умови подання ним за життя заяви про невизнання свого батьківства не тільки до нотаріуса, а й до інших органів, які уповноважені вчиняти нотаріальні дії, а також до органу державної реєстрації актів цивільного стану. Таке положення буде сприяти інтересам особи, яка записана батьком дитини, та її спадкоємців.

По-друге, суду на підтвердження факту смерті особи, яка записана батьком, має бути надане *свідоцтво про смерть цієї особи*. З огляду на те, що закон дає право оспорити батьківство особи, яка записана батьком дитини, після її смерті, батьківство не може бути оспорене в разі визнання фізичної особи безвісно відсутньою.

По-третє, як відомо, при реєстрації дитини та встановленні її походження від певного чоловіка правові наслідки має тільки запис про батька, зроблений на підставі його власної заяви або на підставі презумпції батьківства чоловіка матері дитини, яка зберігає силу протягом десяти місяців з моменту припинення шлюбу. Якщо запис про батька в актовому записі про народження дитини зроблений зі слів матері, то він не породжує для батька ніяких правових наслідків. Підстави здійснення запису про батька відображаються в актовому записі про народження дитини. Тому суду на підтвердження здійсненого запису про батька дитини необхідно надати *копію актового запису про її народження*.

Таким чином, на підтвердження юридичних фактів, зазначених у ч. 1 ст. 137 СК України, позивачам необхідно надати суду такі документи:

– заяву про невизнання свого батьківства особою, яка записана батьком дитини;

- свідоцтво про смерть особи, яка записана батьком дитини;
- копію актового запису про народження дитини.

Отже, на підтвердження юридичних фактів, вказаних у зазначеній нормі, мають подаватися письмові докази. Однак постає питання, чи можуть бути подані інші докази на підтвердження відсутності кровного споріднення між чоловіком, якого записано батьком, і дитиною. Стаття 57 Цивільного процесуального кодексу України встановлює, що доказами є *будь-які фактичні дані*, на підставі яких суд встановлює наявність або відсутність обставин, що обґрунтовують вимоги і заперечення сторін, та інших обставин, які мають значення для вирішення справи. Ці дані встановлюються на підставі пояснень сторін, третіх осіб, їхніх представників, допитаних як свідків, показань свідків, письмових доказів, речових доказів, зокрема звуко- і відеозаписів, висновків експертів. Тобто законом передбачений значно ширший спектр засобів доказування, ніж впливає з аналізу ч. 1 ст. 137 СК України, яка пов'язує відсутність кровного споріднення між чоловіком та дитиною виключно з його волевиявленням, що виражене у формі заяви, поданої до нотаріуса.

Наголошуючи на обов'язковій наявності такої заяви, законодавець обмежує засоби доказування для спадкоємців, які звернулися з позовом про виключення запису про особу як про батька з актового запису про народження дитини. При цьому залишаються поза увагою суду інші факти, які можуть підтвердити відсутність кровного зв'язку між такою особою та дитиною. Наприклад, чоловік, який записаний батьком дитини, та мати дитини могли не проживати разом досить тривалий час, не розірвавши шлюб, або шлюб міг бути фіктивним, або чоловік міг знаходитися тривалий час за кордоном, або чоловік міг написати заяву до нотаріуса про заперечення свого батьківства через сварку з дружиною, знаючи, що насправді він є батьком, тощо. Ці обставини не можуть ігноруватися під час розгляду справи про виключення запису про чоловіка як батька з актового запису про народження дитини. Вони можуть бути встановлені на підставі не тільки письмових доказів, а й пояснень сторін, третіх осіб та їх представників, показань свідків, речових доказів, висновків експертів.

Таким чином, ч. 1 ст. 137 СК України обмежує для спадкоємців особи, яка записана батьком дитини, можливість доказування обставин, які обґрунтовують вимоги та заперечення сторін у справі.

Частина 2 ст. 137 СК України передбачає право спадкоємців підтримати заяву померлого спадкодавця про виключення його імені як батька з актового запису про народження дитини, тобто мова йде про процесуальне правонаступництво. Відповідно до ч. 1 ст. 37 ЦПК України у разі смерті позивача суд залучає до участі у справі його правонаступника. Це може відбутися на будь-якій стадії цивільного процесу. Усі дії, вчинені в цивільному процесі до вступу правонаступника, обов'язкові для нього так само, як вони були обов'язкові для особи, яку він замінив.

У цьому випадку має місце заперечення особою свого батьківства у вигляді звернення до суду з позовом про виключення свого імені як батька з актового запису про народження дитини з наданням доказів, які підтверджують відсутність кровного споріднення між нею та дитиною. При цьому підстави подання цього позову мають відповідати вимогам ст. 136 СК України. Відповідно до ст. 37 ЦПК України смерть особи на будь-якій стадії цивільного процесу дає підстави суду залучити до участі у справі її правонаступника. Ним може бути лише спадкоємець. Проте ні ч. 2 ст. 137 СК України, ні ЦПК України не уточнюють, які саме спадкоємці можуть залучатися як правонаступники до участі у справі. Є підстави вважати, що у цьому випадку ними можуть бути спадкоємці як за заповітом, так і за законом. Якщо має місце спадкування за законом – спадкоємці тієї черги, яка закликається до спадкування. При цьому є підстави вважати, що мова йде про спадкоємців у власному розумінні, тобто про осіб, які вже реалізували належне їм право спадкування, а в необхідних випадках (ч. 2 ст. 1299 ЦК України) – також зареєстрували його [3, с. 30]. Тобто такі спадкоємці мають уже прийняти спадщину. Особи, які не мають право на спадкування, відмовилися від прийняття спадщини або не прийняли її, не можуть звернутися з позовом про виключення імені спадкодавця як батька з актового запису про народження дитини.

Своє право на правонаступництво спадкоємці повинні довести суду. Доказами права на правонаступництво можуть бути: свідоцтво про право на спадщину, заява про прийняття спадщини і підтвердження нотаріуса про це, а також докази, що особа може бути спадкоємцем, – свідоцтво про шлюб, свідоцтво про народження, рішення суду про усиновлення.

При вступі в процес правонаступник продовжує здійснювати процесуальні права й обов'язки попередника. Він має право подавати докази, брати участь у дослідженні доказів,

користуватися іншими процесуальними правами, встановленими законом. Для підтвердження своїх вимог або заперечень він також зобов'язаний подати всі наявні в нього докази до або під час попереднього судового засідання, а якщо попереднє судове засідання у справі не проводиться, – до початку розгляду справи по суті.

Таким чином, можна констатувати, що дуже важливо, на якій саме стадії цивільного процесу відбулося правонаступництво. Якщо воно відбулося до розгляду справи по суті, спадкоємці померлого позивача ще мають змогу подати суду наявні в них докази відсутності кровного споріднення між спадкодавцем та дитиною. Якщо вони були залучені до справи вже після початку розгляду її по суті, то не завжди будуть мати змогу надати докази, які обґрунтовують заявлені в позові вимоги. Такий стан речей теж не є задовільним. На наш погляд, особи, які вступають у цивільний процес замість померлої сторони на стадії розгляду справи по суті, повинні завжди мати право на подання наявних у них доказів, які підтверджують або заперечують заявлені в позові вимоги.

Частиною 3 ст. 137 СК України передбачено оспорювання батьківства правонаступником у зв'язку зі смертю особи, яка записана в актовому записі про народження батьком дитини та яка через поважні причини не знала про це. Закон дає право на оспорювання батьківства в цьому випадку таким його спадкоємцям: дружині, батькам, дітям.

Поважність причин, за якими особа не знала, що вона записана батьком, є фактором, що оцінюється судом. Такими причинами можуть бути: перебування в довготривалому службовому відрядженні за кордоном; перебування в діючій армії (в зонах військових конфліктів); відсутність на місці проживання через природні катаклізми (в результаті шторму був викинутий на безлюдний острів); відсутність зв'язку з домом за якихось інших причин і таке інше. Не повертаючись додому, ця особа померла. За цей час його дружина народила дитину від іншої особи, але батьком зареєструвала чоловіка, з яким знаходилась у нерозірваному шлюбі. Про те, що він був записаний батьком дитини, померлий, звичайно, не знав і не міг знати з поважних причин.

У такому випадку право на пред'явлення позову набувають спадкоємці. Для подання позову вони повинні разом із позовною заявою надати письмові докази того, що вони є спадкоємцями померлого і прийняли спадщину або

подали заяву про її прийняття, а також того, що спадкодавець не знав із поважних причин про те, що записаний батьком дитини, не будучи кровним батьком цієї дитини. У цьому випадку має значення момент народження дитини та тривалість відсутності чоловіка, якого записано її батьком. Якщо дитина, наприклад, народилася через одинадцять місяців або більше після зникнення померлого, то медично-генетична експертиза не потрібна, достатньо доказів, що особа, яка записана в актовому записі батьком, була відсутня в місці зачаття і народження дитини.

Таким чином, СК України встановлює три підстави для оспорювання батьківства після смерті особи, яка записана батьком дитини, іншими особами (зокрема її спадкоємцями). Це:

1) подання особою за життя письмової заяви до нотаріуса про невизнання свого батьківства (ч. 1 ст. 137);

2) пред'явлення особою за життя позову до суду про виключення запису про неї як батька дитини з актового запису про народження дитини з переводом цих прав на правонаступників (ч. 2 ст. 137);

3) відсутність в особі з поважних причин інформації про запис її батьком дитини (ч. 3 ст. 137).

За інших обставин ніхто не має права оспорити батьківство іншої особи, навіть за наявності достатніх для цього доказів.

Висновки. Науковий аналіз норм ст. 137 СК України дозволив виявити прогалини у правовому регулюванні відносин щодо оспорювання батьківства після смерті особи, яка записана батьком дитини. У переважній більшості випадків оспорювання батьківства можливе за життя особи, яка записана як батько в актовому записі про народження дитини, і тільки нею самою, оскільки ці відносини тісно пов'язані з особою. Однак чинний СК України допускає три винятки з цього правила, надаючи право спадкоємцям померлої особи в окремих випадках вимагати виключення запису про неї як батька з актового запису про народження дитини. Разом із тим, оспорювання батьківства в таких випадках значно ускладнене через вади механізму, який дозволяє доводити спадкоємцям померлого чоловіка свої позовні вимоги. Отже, коло доказів та засобів доказування у справах про оспорення батьківства після смерті особи, яка записана батьком, передбачене сімейним законодавством, потребує розширення з урахуванням норм цивільного процесуального законодавства.

Список використаних джерел

1. Гузь Л. Є. Судово-практичний коментар до Сімейного кодексу України / Л. Є. Гузь, А. В. Гузь. – Харків : Фактор, 2011. – 576 с.
2. Заочне рішення Коропського районного суду Чернігівської області від 16 верес. 2014 р., спр. № 735/754/14 р. // Єдиний державний реєстр судових рішень [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/40487570>.
3. Ромовська З. В. Українське цивільне право. Спадкове право : підручник / З. В. Ромовська. – Київ : Алерта ; КНТ ; ЦУЛ, 2009. – 264 с.

Надійшла до редколегії 12.01.2016

СУПРУН Т. С. ОСПАРИВАНИЕ ОТЦОВСТВА ПОСЛЕ СМЕРТИ ЛИЦА, ЗАПИСАННОГО ОТЦОМ РЕБЁНКА

Выполнен научный анализ норм об оспаривании отцовства лица, которое записано отцом ребёнка, после его смерти. Даны практические рекомендации по защите прав наследников этого лица, призванные облегчить применение этих норм. Сделан вывод, что оспаривание отцовства в таких случаях значительно затруднено из-за недостатков механизма доказывания наследниками умершего лица своих исковых требований. Этот механизм нуждается в расширении с учётом норм гражданского процессуального законодательства.

Ключевые слова: оспаривание отцовства; лицо, которое записано отцом ребёнка; актовая запись о рождении; наследники; наследодатель; доказательства; доказывание.

SUPRUN T. S. CHALLENGING PATERNITY AFTER THE DEATH OF A PERSON REGISTERED AS THE CHILD'S FATHER

Scientific analysis of the provisions of the Article 137 of the Family Code of Ukraine on challenging paternity after the death of a person registered as the child's father has been accomplished. The author argues that because of the problems of applying, these norms are not widely used in practice, as well do not have sufficient scientific development. The objective of the article is the scientific analysis of the provisions of the Article 137 of the Family Code of Ukraine, which will facilitate their application and provision of practical recommendations on the protection of the heirs of a person registered as the child's father.

The author has proved that the Family Code of Ukraine establishes three reasons for challenging paternity after the death of a person registered as the child's father by other persons (in particular by the heirs). They are:

- 1) submission by a person *vita matris* a written statement to a notary to disclaim his paternity (p. 1 of the Art. 137);
- 2) presenting by a person *vita matris* the claim in court to withdraw the registration of him as the father of the child from the birth record of the child with transferring the successors to these rights (p. 2 of the Art. 137);
- 3) the lack of information about recording him as the child's father with valid reasons (p. 3 of the Art. 137).

In other circumstances, nobody has the right to contest the paternity of another person, even if there is sufficient evidence.

The author has provided practical recommendations on the protection of the heirs of the person intended to facilitate their use. It is concluded that challenging paternity in such cases is considerably hampered by shortcomings of the mechanism of proving as heirs of the deceased man of the claims. This mechanism needs to be expanded considering the norms of civil procedural legislation.

Keywords: *challenging paternity, person registered as the child's father, the birth record, heirs, legator, evidence, proving.*

ЮРИДИЧНА ПСИХОЛОГІЯ

УДК 159.98:347.992(477)

Л. М. БАЛАБАНОВА,

доктор психологічних наук,
професор кафедри соціології та психології
факультету № 6 (права та масових комунікацій)
Харківського національного університету внутрішніх справ;

А. А. КОВАЛЬ,

помічник судді Апеляційного суду Полтавської області,
аспірант кафедри соціології та психології
факультету № 6 (права та масових комунікацій)
Харківського національного університету внутрішніх справ

ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ СУДДІВ АПЕЛЯЦІЙНОГО СУДУ

Актуальність дослідження діяльності суддів з точки зору психології спрямована на вирішення одного з найважливіших завдань судової системи – розроблення шляхів оптимізації професійної діяльності та особистісного розвитку суддів, особливо в період кардинального реформування судової системи. В результаті проведеного дослідження встановлено, що судовий розгляд являє собою складну психологічну картину, припускає серйозне напруження мислення, спостережливості. Підвищена навіюваність або самонавіювання, яскраво виражений суб'єктивний тип установки дуже ускладнюють роботу судді та можуть спричинити низку дефектів.

Ключові слова: суддя, особистість, мислення, поведінка, психологічне супроводження.

Balabanova, L.M. and Koval, A.A. (2016), "Psychological aspects of professional activity of judges of the court of appeal" ["Psykhologichni aspekty profesiinoi diialnosti suddiv apeliatsiinoho sudu"], *Pravo i Bezpeka*, No. 1, pp. 146–151.

Постановка проблеми. У процесі вдосконалення суддівської діяльності значну роль відіграє психологічна наука. Вона аналізує такі характеристики і прояви людини, як пам'ять і мислення, стрес і фрустрація, любов і ненависть, комфортність і конфліктність, лідерство, креативність і пасивність, розвиток і старіння. Юридична психологія становить найбільш розгалужену галузь психологічної науки, яка стосується загальних психологічних питань сучасного права в цілому.

Психологічні особливості професійної діяльності суддів стосуються психологічних закономірностей правозастосовної діяльності, дослідження психологічних основ професіограми судді, індивідуального стилю та майстерності, вироблення професійних навичок та умінь, підбору й розстановки кадрів, професійної орієнтації, професійного відбору, професійного виховання та формування особистості судді.

Актуальність дослідження діяльності суддів з точки зору психології спрямована на вирішення одного з найважливіших завдань судової системи – розроблення шляхів оптимізації

професійної діяльності та особистісного розвитку суддів, особливо в період кардинального реформування судової системи.

Стан дослідження. Дослідженням цієї теми займалися такі відомі учені, як В. Бедь, О. Данильян, Ю. Ірхін, Л. Казміренко, Н. Клименко, В. Коновалова, І. Кудрявцев, І. Мостова, Б. Романюк, М. Строгович, В. Татенко, В. Шепітько, С. Яковенко та ін. Однак незважаючи на численні здобутки науковців, складна інтелектуальна трудова діяльність суддів, що має низку специфічних особливостей, досліджена недостатньо. У період реформування судової системи та підвищеної уваги до поведінки носіїв судової влади висвітлення психологічних аспектів діяльності суддів і пошук шляхів їх оптимізації є надзвичайно актуальними.

Виклад основного матеріалу. Досліджувати особистість судді необхідно крізь призму завдань, що ставить перед особою професійна діяльність, адже в процесі здійснення трудової діяльності загальна структура особистості відповідним чином «переломлюється» через здійснювану професійну діяльність. При цьому не

всі риси особистості мають однакове значення для успішного здійснення службових обов'язків. Одні істотно впливають на кінцевий результат, ефект діяльності, інші ж ніколи не впливають або впливають негативно [1, с. 186]. Отже, досліджувати особистість судді потрібно в поєднанні з аналізом змісту його професійної діяльності для того, щоб виявити ті її психологічні властивості, які є професійно корисними з точки зору ефективності, успішності виконуваної діяльності.

У професійній діяльності судді можна виділити кілька сторін: соціальну, пізнавальну (когнітивну), реконструктивну, комунікативну, організаційну, посвідчувальну).

1. Соціальна

Суддя стурбований не лише тим, щоб належним чином, відповідно до закону розглянути і вирішити кримінальну або цивільну справу, але й тим, щоб максимально використати судові процеси, судову практику і матеріали для попередження злочинних проявів та інших порушень законності. З цією метою проводяться публічні процеси за місцем роботи або проживання тих, хто сприяв правопорушенням, суддя бере участь у пропаганді законів серед населення, проводить іншу профілактичну роботу. Це характеризує професійну спрямованість особистості судді, що виражається, зокрема, в постійному підвищенні рівня знань і вдосконаленні професійної майстерності, прагненні до панування справедливості, встановлення істини, у почутті власної гідності, професійної гордості тощо. Кожний суддя втілює в життя ідеї, закладені в законі. Водночас він виховує значну кількість людей. Досвідченого суддю характеризують висока відповідальність за свою діяльність і прийняті рішення, принциповість, неупередженість і витримка. Він постійно знаходиться в центрі уваги всіх учасників судового процесу, всі його зауваження й навіть жести піддаються постійному контролю та оцінці з боку присутніх [2].

2. Пізнавальна (когнітивна)

Когнітивна діяльність судді відрізняється багатоплановістю, переважаністю оперативної пам'яті, передбаченням різноманітних варіантів можливого розвитку судового слідства, оперативним аналізом отриманої інформації та правовою концептуальністю. Всі особисті джерела інформації піддаються критичному аналізу з урахуванням індивідуально-типологічних особливостей відповідних осіб. Складні, заплутані ситуації підлягають систематизації, іноді графічному відображенню. Звертається увага на

стратегію й тактику поведінки сторін, їх установчі позиції.

3. Реконструктивна

Це поточний і завершальний аналіз усієї зібраної у справі інформації, остаточною метою якого є винесення справедливого, відповідно до чинного законодавства вироку або рішення. У реконструктивній діяльності реалізуються загальний і спеціальний інтелект, пам'ять, уява, аналітичне та синтетичне мислення, інтуїція. Мислення судді повинно відрізнитись об'єктивністю, всесторонністю, конкретністю та певністю. Інтуїція та уява беруть участь лише в оцінці інформації на початкових етапах дослідження доказів.

4. Комунікативна

Виявляється у спілкуванні з людьми під час судового процесу. Це спілкування проходить у межах процесуального регулювання, і суддя є його головним організатором. При цьому реалізуються такі якості судді, як чуйність, емоційна стабільність, вміння слухати і розмовляти тощо. Дуже важливим є також позитивний емоційний настрій, що створюється в залі судового засідання зусиллями головуючого і сприяє справедливому розгляду справи. Встановлення психологічного контакту є важливою умовою будь-якого спілкування, тим паче спілкування, що відбувається в судовому процесі.

5. Організаційна

Полягає в тому, що головуючий керує ходом судового розгляду в межах процесуального закону. Як показали дослідження, в цій діяльності варто виділити два аспекти: організованість судді та спосіб керування особами, які знаходяться у сфері судового процесу. При цьому реалізуються такі якості судді, як воля, зібраність, цілеспрямованість, наполегливість. В організаційній діяльності судді наявна риса, яка відрізняє її від керівної діяльності в загальноприйнятому змісті – учасники процесу не знаходяться в судді в підпорядкуванні, керівництво обмежене рамками процесуального регулювання, яке, як правило, має публічний характер.

6. Посвідчувальна

Завершує професіограму судді й спрямований на подання добутої під час процесу інформації у спеціально передбачених законом формах (наприклад, протокол, вирок, визначення). У такій діяльності реалізуються загальна і спеціальна культура письмової мови судді, його професійні навички щодо складання документів у письмовій формі.

Судді впливають на низку аспектів суспільної думки:

- формують у громадян правосвідомість;
- кримінальні процеси створюють соціально-психологічну атмосферу невідворотності покарання;
- за високої культури судового процесу судді створюють навколо злочинця атмосферу морального осуду;
- судовий процес стимулює прагнення суспільної думки до виявлення причин та умов, що сприяли вчиненню злочину.

Для найбільш ефективного та кваліфікованого вирішення більшості питань, що постійно виникають перед судовими органами, разом з юридичною та загальною ерудицією, професійним досвідом необхідні також великі психологічні знання. Безперечно, знання психології необхідне кожному, хто має справу з людьми, хто покликаний впливати на них, а тим, хто вирішує їхні долі, – тим паче.

Судді повсякденно стикаються з різноманітними проявами психіки підсудного, обвинуваченого, потерпілого, свідка, намагаються розібратися в складнощах їх духовного світу для того, щоб правильно зрозуміти й належним чином оцінити його. Особливість професії судді полягає в тому, що він поступово формує певні знання про людську психіку, керуючись положеннями так званої практичної психології. Проте об'єм та якість цих знань, переважно інтуїтивних, не можуть вийти за межі індивідуального досвіду й особистих даних судді [3, с. 596].

У процесі розгляду цивільних і кримінальних справ суддя стикається з різноманітними професійними ситуаціями, які характеризуються низкою психологічних ознак, зокрема:

- непередбаченою поведінкою учасників;
- заплутаністю вихідних даних про істинний перебіг подій;
- складністю емоційних станів задіяних осіб;
- довільним або спонтанним наміром учасників судового процесу ввести суд в оману;
- обмеженістю часу для ухвалення рішень;
- значним емоційним і нервово-психічним навантаженням.

Професійна діяльність судді ускладнюється тим, що досить часто кожна зі сторін-учасників упевнена у своїй правоті й наполягає на тому, що саме її дії відповідають букві та духу Закону, про зміст чи існування якого ця сторона, можливо, навіть не мала уяви під час скоєння злочинних дій, які, зрештою, і призвели до судового процесу. В діяльності судді реалізується значна кількість спеціальних якостей особистості, які визначають його творчий потенціал та індивідуальний стан діяльності [3, с. 593].

Психологічні аспекти діяльності судді включають у себе таку важливу психологічну властивість, як дивергентне мислення. Дивергентне мислення – це мислення людей, яким властивий пошук максимальної кількості варіантів вирішення проблеми. Таке мислення судді виражається пошуком нестандартних шляхів установлення істини й дослідження окремих обставин при дефіциті інформації. Воно набуває особливого значення в умовах судової діяльності за відсутності достатньої інформації про розвиток події, наявності суперечностей під час перевірки доказів і встановлення об'єктивної істини у справі. Творче мислення пов'язане зі створенням нового продукту, висуненням нових припущень, судових версій, воно виявляється у здатності судді відшукувати в одиничності та індивідуальності розглянутої ним юридичної ситуації загальність, абстрактність і типовість юридичної норми.

Під час дослідження матеріалів справи активізується аналітична та критична сторони психологічної діяльності судді. Він намагається уявити виникнення та розвиток досліджуваної події, здійснюючи при цьому логічне моделювання, проводячи уявні експерименти, висуваючи контрверсії. Критичному аналізу піддаються всі дії слідчого, з'ясовується їхня необхідність і процесуальна обґрунтованість [4, с. 119]. Таким чином суддя створює суспільну єдність загального, абстрактного та конкретного. Для цього йому необхідно мати активність і рухливість пізнавальних процесів, кмітливість, гнучкість мислення, ерудицію, аналітичні та прогностичні здібності.

Діяльність судді великою мірою підпорядковується загальним нормам і соціальним очікуванням. Від людини в мантії оточуючі справедливо чекають суворой, відповідної роду занять поведінки, справедливості, співучасті, допомоги, захисту.

Суддівська діяльність характеризується підвищеною публічністю, будь-який проступок судді, його слова, тон, манери, зовнішній вигляд – все привертає до себе увагу. Суддя завжди працює під гострим, пильним поглядом соціуму, тому що він є представником влади і закону, всі його дії піддаються суворій оцінці з боку оточуючих. Професія судді вимагає від особистості не тільки постійного самовдосконалення, а й свідомого самообмеження. В деяких випадках дуже сильний емоційний фактор – «присутність глядачів» – сприяє успішному виконанню професійних завдань, в інших може викликати дезорганізацію дій судді, призвести до помилок у діяльності [5, с. 313].

Наступний дуже важливий психологічний аспект суддівської діяльності – це виражений примусовий її характер. Незважаючи на внутрішнє самопочуття, особисті переживання, в той момент, коли суддя одягає мантию, він повинен представляти закон, інтереси держави, від імені якої говорить та іменем якої проголошує рішення.

Ще одна особливість здійснення правосуддя з точки зору психології – послідовність або чітка регламентованість дій. Це положення можна підтвердити низкою показників. Як носієві державної влади виключно судді надається право на здійснення правосуддя, що передбачає високий рівень професіоналізму й особистої відповідальності за ухвалення справедливого та всебічно виваженого рішення в конкретній юридичній справі. Діяльність судді в загальному плані – це не тільки втілення в життя духу і букви закону, відновлення порушеного права, а й втілення соціальної справедливості, підтримка та забезпечення загальносоціальних цінностей. Суддя повинен діяти виключно так, як встановлено процесуальним законом. Він не має права проявити своє особисте ставлення через якусь емоцію, тобто повинен ухвалювати рішення, не піддаючись зовнішньому тиску, обіцянкам або спокусам з боку зацікавлених осіб, навіть не звертаючи увагу на прохання або вимоги представників владних структур. Проте слід наголосити, що сліпе, фанатичне поклоніння закону навіть тоді, коли він суперечить почуттю справедливості, є ознакою деформованої морально-професійної свідомості судді [6, с. 155].

Існують певні психологічні особливості в ухваленні рішень складом суду під час колегіального обговорення справ у суді апеляційної інстанції. Тут слід наголосити на таких психологічних явищах як конформізм і сугестія. В будь-якому разі судді піддаються груповій поведінці, впливу лідера. Тут необхідні процесуальні гарантії для ухвалення рішень, при цьому головуючий повинен ставити кожне запитання в такій формі, щоб на нього можна було дати тільки позитивну або негативну відповідь. При вирішенні кожного окремого питання ніхто з членів колегії не має права утримуватися від голосування. Кожен суддя має право викласти письмово окрему думку, яка не оголошується в судовому засіданні, а приєднується до матеріалів справи і є відкритою для ознайомлення. Йдеться про формування власної думки суддів та усунення будь-яких сторонніх впливів [7, с. 1202].

Значущою особливістю суддівської професії є конфліктний характер ситуацій, на фоні яких проходить судове засідання. Суддя по-

стійно перебуває у стані відносин конфлікту сторін, які не завжди звертаються за допомогою для представництва своїх інтересів до кваліфікаційних юристів і не мають достатніх знань законодавства та судових процедур, а інколи взагалі налаштованих нігілістично стосовно права [8, с. 59]. За таких умов його правосвідомість зазнає професійної деформації через «дефектний» опосередкований вплив середовища.

Конфліктність діяльності проявляється в найрізноманітніших формах. Вступаючи у взаємодію з конфліктуючими сторонами, в емоційно-забарвлених ситуаціях спілкування суддя повинен зберігати самоконтроль, володіти підвищеною психологічною стійкістю, щоб не піддаватись на провокації і протистояти психічному зараженню людини, яка втратила над собою контроль.

Наступним важливим аспектом діяльності представників Феміди є найвищий психогенний ризик і ризик професійної деформації. Відповідно до Міжнародного рейтингу найбільш небезпечних для життя і здоров'я професій, в якому є окрема категорія «Професії, пов'язані з високим психогенним ризиком», професія судді стабільно, впродовж 10 років, посідає перші позиції. Такий показник зумовлений надмірними нервово-психічними навантаженнями та переважанням негативного емоційного фону в роботі судді. Найбільш небезпечний психологічний аспект професійної діяльності суддів – велика ймовірність емоційного вигорання. Враховуючи, що здійснення правосуддя має високе комунікативне та емоційне навантаження, ризик емоційного вигорання у суддів дуже високий. При цьому воно може стосуватися як професійної діяльності, так і особистого життя, відобразитися на судді як на професіоналі, так і на особистості. Виражається емоційне вигорання в появі апатії, відрази до професії, небажання працювати, а завершується депресивними станами, психосоматичними захворюваннями. Слід зазначити також про вплив обстановки суду на діяльність судді. Сучасна перевантаженість суду позначається на роботі суддів, яким доводиться працювати до знемоги.

Висновки. Отже, слідство та судовий розгляд являють собою складну психологічну картину, припускають серйозне напруження мислення, спостережливості. Підвищена навіюваність або самонавіювання, яскраво виражений суб'єктивний тип установки дуже ускладнюють роботу судді та можуть спричинити низку дефектів.

Досліджуючи тіньові сторони життя, іноді в найвідразливіших проявах, суддя повинен зуміти

зберегти особисту несприйнятливість (імунітет) негативних впливів та уникнути небажаного спотворення особистості, так званої професійної деформації, яка може проявлятися у трансформації пильності в зайву підозрілість, прискіпливість, недовіру до будь-якої людини. У зв'язку з цим виникає необхідність володіти не лише професійно важливими якостями, а й такими психологічними знаннями і навичками, які б забезпечували стійкість до негативних впливів перерахованих факторів і сприяли реалізації професійної діяльності на високому рівні без шкоди для здоров'я.

Майбутня судова реформа в Україні повинна торкнутися і цієї сфери – потрібно створити найсприятливіші умови роботи суддів, запровадити психологічне забезпечення судової діяльності з метою досягнення максимальної продуктивності їхньої праці. Необхідно розробити та впровадити у практичну діяльність суддів проведення групових психологічних семінарів-тренінгів та індивідуальних психологічних консультацій, розробити спеціальні програми та створити умови для психологічного розван-

таження. Для реалізації цих завдань, у першу чергу, необхідно створити спеціальну службу психологічної підтримки суддів, що є звичною нормою в практиці європейських країн. Крім того, потрібно розробити методичні рекомендації щодо здійснення заходів із психологічного забезпечення професійної діяльності суддів, де були б визначені принципи та форми роботи фахівців психологічної служби.

В системі психологічного супроводження професійної діяльності служителів Феміди одним із головних напрямів повинен стати корекційний, а залежно від мети і завдань у кожному конкретному випадку – профілактичний або реабілітаційний. Корекційний або реабілітаційний напрями діяльності психологічної служби повинні включати в себе такі заходи, як проведення групових або індивідуальних занять з метою навчання прийомам психологічної саморегуляції, проведення сеансів психологічного розвантаження або мобілізації співробітників судової системи, проведення групових тренінгових занять тощо.

Список використаних джерел

1. Москвич Л. М. До питання удосконалення статусу суддів як складового елементу системи заходів підвищення ефективності судової системи / Л. М. Москвич // Вісник Академії правових наук України. – 2011. – № 1 (64). – С. 184–197.
2. Бондаренко О. Ф. Специфіка психологічного знання та його місце в діяльності судді [Електронний ресурс] / О. Ф. Бондаренко. – Режим доступу: <http://www.judges.org.ua/article/seminar5-1.htm>.
3. Сурнін А. О. Правові аспекти розробки професіограми службової діяльності судді / А. О. Сурнін // Держава і право. – 2009. – Вип. 44. – С. 592–597.
4. Марчак В. Я. Деякі психологічні особливості судового процесу / В. Я. Марчак, О. К. Черновський // Науковий вісник Чернівецького університету. – 2011. – Вип. 559. – С. 118–122.
5. Чуева Е. Н. Психологическая культура как составляющая профессиональной компетентности судьи. Ч. 2 // Современные проблемы судостроительства и организации судебной деятельности в Российской Федерации : материалы Междунар. науч.-практ. конференции (Екатеринбург, 12–13 апреля 2012 года). – Екатеринбург : Урал. гос. юрид. акад., 2013. – С. 310–316.
6. Меліхова Ю. А. Морально-професійна культура судді: історія і сучасність : монографія / Ю. А. Меліхова. – Харків : Право, 2015. – 224 с.
7. Правова доктрина України : у 5 т. Т. 5. Кримінально-правові науки в Україні: стан, проблеми та шляхи розвитку / за заг. ред. В. Я. Тація, В. І. Борисова. – Харків : Право, 2013. – 1240 с.
8. Константи́й О. Щодо проблеми правової культури суддів як умови забезпечення прав і свобод особи в Україні / О. Константи́й // Вісник Академії правових наук України. – 2008. – № 1 (52). – С. 57–66.

Надійшла до редколегії 19.02.2016

БАЛАБАНОВА Л. М., КОВАЛЬ А. А. ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ СУДЕЙ АПЕЛЛЯЦИОННОГО СУДА

Актуальность исследования деятельности судей с точки зрения психологии направлена на решение одной из важнейших задач судебной системы – разработки путей оптимизации профессиональной деятельности и личностного развития судей, особенно в период кардинального реформирования судебной системы. В результате проведенного исследования установлено, что правосудие представляет собой сложную психологическую картину, предполагает серьезное напряжение мышления, наблюдательности. Повышенная внушаемость или самовнушение, ярко выраженный субъективный тип установки очень усложняют работу судьи и могут вызвать ряд дефектов.

Ключевые слова: судья, личность, мышление, поведение, психологическое сопровождение.

BALABANOVA L. M., KOVAL A. A. PSYCHOLOGICAL ASPECTS OF PROFESSIONAL ACTIVITY OF JUDGES OF THE COURT OF APPEAL

This article is devoted to studying the psychological aspects of professional activities of the judges. The objective of the study is to identify the characteristics of judges' personality working in the court of appeal. Psychological features of professional activities of judges concern psychological patterns of legal enforcement activities, studies of the psychological basis of a judge's job description, individual style and skills, development of professional skills, selection and placement of personnel, vocational guidance, professional selection, professional training and formation of the personality of a judge.

As a result of the conducted study it is found out that the trial is a complex psychological picture involves serious stress of thinking, observation. Increased suggestibility or self-hypnosis, a distinct subjective type of installation seriously complicate the work of judges and can cause a number of defects.

Studying the shadow sides of life, sometimes in the most vulnerable manifestations, a judge must be able to maintain personal immunity of negative effects and avoid unwanted distortion of personality, the so-called professional deformation, which can be manifested into the transformation of vigilance into excess suspicion, fault-finding, distrust of any person. In this regard it is necessary to have not only professionally important qualities, but such psychological knowledge and skills that would ensure resilience to the negative impacts of these factors and contributed to realization of professional activity at a high level without compromising health.

The future judicial reform in Ukraine should also concern this field – it is necessary to create the most favorable working conditions for judges, to implement psychological support of judicial activities to achieve the maximum effectiveness of their work.

Keywords: judge, personality, thinking, behavior, psychological support.

УДК 159.922

В. І. БАРКО,

*доктор психологічних наук, професор,
професор кафедри соціології та психології факультету № 6 (права та масових комунікацій)
Харківського національного університету внутрішніх справ;*

В. В. БАРКО,

*науковий співробітник
науково-дослідної лабораторії психологічного забезпечення
Державного науково-дослідного інституту МВС України (м. Київ);*

Л. А. КИРІЄНКО,

*провідний науковий співробітник
науково-дослідної лабораторії психологічного забезпечення
Державного науково-дослідного інституту МВС України (м. Київ)*

ПСИХОЛОГІЧНА ДІАГНОСТИКА СТАВЛЕННЯ ПОЛІЦЕЙСЬКИХ ДО КЕРІВНИЦТВА ЗА ДОПОМОГОЮ МЕТОДУ СЕМАНТИЧНОГО ДИФЕРЕНЦІАЛУ

Розглянуто психодіагностичні можливості методу семантичного диференціалу як інструмента дослідження особливостей міжособистісної взаємодії поліцейських. Показано, що метод семантичного диференціалу дає об'єктивну картину сприйняття поліцейськими своїх керівників. Наведено алгоритм математичної обробки даних, проілюстровано механізм, що лежить в основі взаємовідносин керівників поліції з підлеглими.

Зроблено висновок про можливість використання цього методу в цілях побудови системи психологічної підтримки поліцейських під час їхньої професійної діяльності.

Ключові слова: семантичний диференціал, психологічна діагностика, національна поліція, поліцейські, керівники поліції, сила, активність, ставлення.

Barko, V.I., Barko, V.V. and Kyrienko, L.A. (2016), "Psychological diagnostics of police officers' attitude towards the leadership by the method of semantic differential" ["Psykhologichna diahnostyka stavlennia politseiskykh do kerivnytstva za dopomohoiu metodu semantychnoho dyferentsialu"], *Pravo i Bezpeka*, No. 1, pp. 151–156.

Постановка проблеми. Як відомо, семантичний диференціал (далі – СД) є психологічним інструментом дослідження семантичних просторів суб'єкта. Метод розробив у середині 50-х років американський психолог Чарльз Осгуд. Семантичний диференціал служить для якісного і кількісного індексування значень або особистісних сенсів за допомогою двополосних шкал, що задаються парами антонімічних прикметників, між якими розташовані 7 градусів міри входження того чи іншого слова в цю якість.

Широко відомий у психолінгвістиці та психосемантиці, СД мало використовується з метою психологічної діагностики міжособистісних відносин. На наш погляд, цей метод є дуже інформативним для вивчення сприйняття індивідом різних об'єктів пізнання. Зокрема, СД дозволяє вивчити сприйняття працівниками організації своїх керівників, а також колег як партнерів у професійній діяльності та спілкуванні. Дослідження особливостей взаємосприйняття, міжособистісних відносин є важливим для ефективної групової взаємодії й оптимізації діяльності організації, в тому числі новоствореної Національної поліції України.

Метою цієї статті є розкриття психодіагностичних можливостей методу СД для дослідження особливостей ставлення поліцейських до керівників підрозділів поліції.

Аналіз останніх досліджень і публікацій свідчить про те, що метод СД допомагає досліднику побачити той образ оцінюваного об'єкта, який складається у свідомості обстежуваного [1–4]. Будь-який сприйманий індивідом об'єкт (людина, предмет, зображення предмета, назва предмета тощо) викликає у цього індивіда певні реакції. Дослідники відзначають, що СД структурує сприйняття об'єкта за трьома напрямками: активністю об'єкта, його силою (потенційністю), ставленням респондента до нього [3; 5]. Відзначається, що в разі діагностики сприйняття підлеглими керівників за цими показниками можливо побачити оцінку кожного керівника з боку підлеглого, колективний «портрет» кожного керівника у сприйнятті колективом підрозділу, коректне порівняння «портретів»-сприйняття різних керівників або одного керівника різними підрозділами [2; 6; 7].

Виклад основного матеріалу. Метод СД у нашому дослідженні застосований як інструмент діагностики особливостей міжособистісної взаємодії поліцейських підрозділів Національної поліції України зі своїми керівниками. Обстеження проводилось на базі патрульної поліції УМВС України в Миколаївській облас-

ті, усього опитано 110 осіб. Отримані дані відбивають реальну/об'єктивну картину реальної взаємодії працівників поліції з керівництвом, підтверджену й іншими методами, зокрема інтерв'ю, бесідами, спостереженнями.

Процедура діагностики ґрунтувалася на передбаченні/припущенні, згідно з яким система установок індивіда стосовно значущих для нього людей виявляється в його оціночних судженнях, які класифікуються свідомістю за схемою логічних дихотомій (приємний – неприємний, безпечний – небезпечний тощо). Біполярні оцінки, які отримані за методом СД, можливо виміряти кількісно. Взаємодія керівника з підлеглими описується трьома шкалами: активність, сила (потенційність) і ставлення. Активність керівника означає характер організації взаємодії між ним і підлеглими. Сила (потенційність) може тлумачитись як міра його впливу на підлеглих (в основі чого лежить ригідність/стенічність керівника, його воля, здатність наполягти на своєму, а також його авторитетність). Ставлення до керівника показує міру близькості, взаєморозуміння між ним і колективом підлеглих.

Поєднання цих характеристик створює досить цілісну картину міжособистісних відносин працівників і керівника. Особливістю методики СД є відсутність прямих характеристик в оцінюваного об'єкта, за які б респонденти ставили певні бали. Метафорична процедура діагностики не завжди правильно розуміється обстежуваними, тому важливим завданням психолога є пояснення принципу оцінювання, який полягає в описуванні своїх вражень від об'єкта оцінки. Процедура діагностики викладена у ряді робіт [2–5]. Вона трудомістка для респондентів, тому інструкція повинна містити чітке пояснення завдань дослідження, а також порядок виконання дій. У нашому дослідженні використовувався такий варіант інструкції:

«Шановний респонденте! Вам пропонується оцінити своїх керівників за парними якостями, що описують певне враження від оцінюваного об'єкта. Негативний або позитивний знак пропонування ознак потрібний нам тільки для обробки результатів. Немає хороших або поганих якостей, кожній людині властиве їх певне поєднання. Так, художник, малюючи портрет, не поділяє фарби на «хороші» і «погані». Ваше завдання – намалювати психологічний портрет керівника, чие прізвище Вам назвуть. Оцініть близькість керівникові якості з лівого або правого стовпчика і поставте відповідний знак. Потім оцініть міру вибраної Вами якості у балах:

- 1 чи –1 – якість, властива незначною мірою;
- 2 чи –2 – якість, властива середньою мірою;

3 чи –3 – якість, властива значною мірою; 0 – якщо складно визначитися щодо якості керівника обидві якості;
0 – якщо утруднюється віднести до цього керівника».

Зразок реєстраційного бланка

1.	Слабкий	–3	–2	–1	0	+1	+2	+3	Сильний
2.	Безвідповідальний	–3	–2	–1	0	+1	+2	+3	Добросовісний
3.	Балакучий	–3	–2	–1	0	+1	+2	+3	Мовчазний
4.	Поступливий	–3	–2	–1	0	+1	+2	+3	Впертий
5.	Тихий	–3	–2	–1	0	+1	+2	+3	Гучний
6.	Грубий	–3	–2	–1	0	+1	+2	+3	Ніжний
7.	Залежний	–3	–2	–1	0	+1	+2	+3	Незалежний
8.	Непевнений	–3	–2	–1	0	+1	+2	+3	Впевнений
9.	Пасивний	–3	–2	–1	0	+1	+2	+3	Діяльний
10.	Нестійкий	–3	–2	–1	0	+1	+2	+3	Стійкий
11.	Несправедливий	–3	–2	–1	0	+1	+2	+3	Справедливий
12.	Дратівливий	–3	–2	–1	0	+1	+2	+3	Незворушний

Запропоновані 12 антонімічних пар мають семантичний зв'язок із характеристиками активності керівника (пари 3, 6, 9, 12), його потенційності (пари 1, 4, 7, 10), ставлення до нього (пари 2, 5, 8, 11). Прикметники лівого стовпчика означають відсутність потенційності або активності, негативне сприйняття об'єкта, прикметники правого стовпчика – наявність потенційності, активності, позитивне сприйняття об'єкта.

При повторному вимірі з тими ж респондентами варто підібрати інші антонімічні пари, що описують ті ж характеристики і розташовані в тій самій послідовності. Обов'язкова умова – вони не повинні містити прямих характеристик об'єкта (наприклад, людина – агресивна), а повинні мати асоціативні характеристики (мова – гостра, цибуля – зла). Щоб зіставити сприйняття одного керівника різними підрозділами, потрібно пред'являти однакові антонімічні пари. Процедура оцінювання вимагає анонімності, проводити її діагностові краще з групою працівників. Для зручності обробки рекомендується використовувати бланк на папері у велику клітину.

Xi	–3	–2	–1	0	1	2	3
ni	n1	n2	n3	n4	n5	n6	n7

X_i – оцінка певної якості керівника за семибальною шкалою;

n_i – частота значення X_i , тобто скільки разів був поставлений бал X_i при оцінюванні керівника за досліджуваним параметром усіма працівниками підрозділу в сукупності.

Етап 2. Підрахунок середнього значення величини.

Математична обробка результатів та їх інтерпретація. Методика СД дозволяє досить чітко за допомогою простих статистичних характеристик здійснити обробку результатів та інтерпретувати їх. За такі характеристики пропонуються середнє значення вимірюваної величини, дисперсія або середнє квадратичне відхилення, коефіцієнт кореляції. Первинна обробка результатів полягає у складанні статистичного ряду вимірюваної величини, тобто активності, потенційності керівника в очах підлеглих, ставлення до нього. Потім підраховується середнє значення вимірюваної величини по підрозділу і міра однотайності оцінок, виражена дисперсією або середнім квадратичним відхиленням. Після того, як виявлені середні оцінки кожного керівника за трьома вимірюваними показниками, цікаво простежити їх взаємозалежність. Підраховувавши коефіцієнти кореляції відповідних величин, можна визначити, чи впливає на ставлення до керівника в цьому підрозділі його потенційність або активність. Алгоритм математичної обробки результатів СД такий:

Етап 1. Складання статистичного ряду у вигляді таблиці.

Якщо в опитуванні брало участь n працівників поліції, то середнє значення величини обчислюється за формулою

$$X = \frac{1}{n} \sum_{i=1}^7 x_i n_i$$

де $n = 4K$, оскільки досліджувана якість оцінюється n працівниками поліції в запропонованому

нами бланку 4 рази (у чотирьох парах антонімічних прикметників). Середнє значення X служить показником сукупного оцінювання цієї якості керівника усім підрозділом, будучи при цьому досить об'єктивною характеристикою, оскільки дозволяє нівелювати вплив суб'єктивних чинників (наприклад, упередженість окремих працівників стосовно цього керівника на момент опитування).

Етап 3. Підрахунок середнього квадратичного відхилення.

Середнє квадратичне відхилення служить показником міри розсіювання значень величини біля її середнього значення X , тобто міри однастайності, згуртованості підлеглих в оцінюванні цієї якості керівника. Середнє квадратичне відхилення обчислюється як корінь ква-

дратний із дисперсії: $\sigma_x = \sqrt{D_x}$, де дисперсія D_x , у свою чергу, обчислюється за формулою

$$D_x = \frac{1}{n-1} \sum_{i=1}^7 (x_i - x)^2 \cdot n_i$$

Описані три етапи математичної обробки даних діагностики виявляють картину сприйняття підлеглими керівника. Це дозволяє наочно уявити стиль управлінського спілкування кожного з них. Розглянемо обробку результатів СД, проведеного у підрозділі з 22 працівників за оцінкою активності керівника. У нашому прикладі активність оцінюється другою, п'ятою, восьмою, одинадцятю парами прикметників. Після обробки усіх 22 бланків статистичний ряд оцінок мав такий вигляд:

-3	-2	-1	0	1	2	3
8	3	6	8	22	19	22

Середнє значення активності A :

$$A = \frac{1}{4 \cdot 22} \cdot (-3 \cdot 8 - 2 \cdot 3 - 1 \cdot 6 + 0 \cdot 8 + 1 \cdot 22 + 2 \cdot 19 + 3 \cdot 22) = 1,02$$

Дисперсія D :

$$D_A = \frac{1}{4 \cdot 22 - 1} \cdot \left[\begin{aligned} &(-3 - 1,02)^2 \cdot 8 + (-2 - 1,02)^2 \cdot 3 + (-1 - 1,02)^2 \cdot 6 + (-1,02)^2 \cdot 8 \\ &+ (1 - 1,02)^2 \cdot 22 + (2 - 1,02)^2 \cdot 19 + (3 - 1,02)^2 \cdot 22 \end{aligned} \right] \approx 2,79$$

Середньоквадратичне відхилення розраховується як корінь квадратний із значення дисперсії:

$$\bar{\sigma}_x = \sqrt{D_x} = 1,62$$

Отримані характеристики дозволяють зробити висновок про те, що активність керівника оцінюється позитивно, хоча й не досить високо ($X/A = 1,02$), при цьому спостерігається розсіювання думок обстежуваних ($D = 2,79$; $\sigma = 1,62$). Описана процедура підрахунку характеристик повторюється ще двічі, щоб виявити середнє значення оцінок потенційності у сприйнятті підлеглими керівника і оцінок ставлення до нього. За кожною з отриманих оцінок підраховується квадратичне відхилення. Таким чином, кожен керівник отримує по три оцінки з боку підлеглих, які цікаві як самі собою, так і в порівнянні з відповідними оцінками інших керівників. Необхідно відмітити, що абсолютизація цих порівнянь небажана, оскільки при діагностиці виявляється сприйняття в конкретний момент (яке може бути не типовим), для точнішого оцінювання потрібне повторне обстеження з пред'явленням інших пар прикметників.

Дані, отримані після вищеописаної обробки, можуть бути зіставлені між собою шляхом підрахунку їх кореляції. Цей етап обробки має на меті встановити, якою мірою ставлення до керівника пов'язане з його активністю або потенційністю. Отримані експериментальні дані свідчать про відсутність взаємної залежності між активністю і потенційністю керівника у сприйнятті працівників поліції. Щодо взаємозв'язку потенційності і ставлення, то зафіксовано досить високі позитивні коефіцієнти кореляції (0,65–0,70), що свідчить про пропорційність зміни цих параметрів; тобто чим сильнішим (потенційнішим) є керівник – тим більше уваги до нього з боку підлеглих і тим кращими є їхні взаємні стосунки. Оцінки активності й ставлення також позитивно корельовані, тобто при зростанні активності керівника має місце тенденція до зростання уважно-го ставлення до нього поліцейських.

Дослідження показало, що авторитарні керівники оцінюються підлеглими як дуже потенційні, помірно або сильно активні, але не з надто високими балами за шкалою «ставлення».

Керівники, у яких склалися з підлеглими дружні стосунки, отримали високі оцінки за шкалою «ставлення», «потенційності» та помірні – «активності». Неавторитетні керівники оцінюються найменшою кількістю балів за всіма показниками.

Етап 4. Розрахунок кореляції отриманих оцінок.

При визначенні коефіцієнта кореляції, поперше, підраховується середнє значення оцінок одного з показників (активність, потенційність, ставлення) для всіх оцінюваних керівників. Припустимо, поліцейськими оцінюється одразу 15 керівників. Якщо за активністю 1-й керівник був оцінений середнім значенням A_i , то середня оцінка активності керівників становитиме:

$$A = \frac{1}{n} \sum_{i=1}^n A_i, \text{ де } n = 15.$$

Середня оцінка потенційності:

$$\bar{\pi} = \frac{1}{n} \sum_{i=1}^n \pi_i, \text{ де } n = 15.$$

Середня оцінка ставлення:

$$\bar{O} = \frac{1}{n} \sum_{i=1}^n O_i$$

Тоді коефіцієнт кореляції активності та ставлення $r_{A,O}$:

$$r_{A,O} = \frac{K_{A,O}}{\bar{\sigma}_A \cdot \bar{\sigma}_O},$$

де K_A – коваріація; A , O – середні квадратичні відхилення величин A й O від їх середніх значень, які знаходяться таким чином:

$$\bar{\sigma}_A = \sqrt{D_A}; \quad \bar{D}_A = \frac{1}{n-1} \sum_{i=1}^n (A_i - \bar{A})^2; \quad n = 15;$$

$$\bar{\sigma}_O = \sqrt{D_O}; \quad \bar{D}_O = \frac{1}{n-1} \sum_{i=1}^n (O_i - \bar{O})^2; \quad n = 15.$$

Для знаходження коефіцієнта кореляції потенційності та ставлення використовується формула

$$r_{\pi,o} = \frac{K_{\pi,o}}{\bar{\sigma}_\pi \cdot \bar{\sigma}_o}$$

і проводяться відповідні розрахунки коваріації:

$$K_{\pi,o} = \frac{1}{n} \sum_{i=1}^n [(\pi_i - \bar{\pi}) \cdot (O_i - \bar{O})]$$

Розрахунки середнього квадратичного відхилення:

$$\bar{\sigma}_\pi = \sqrt{D_\pi}; \quad \bar{D}_\pi = \frac{1}{n-1} \sum_{i=1}^n (\pi_i - \bar{\pi})^2$$

В результаті розрахунку кореляції оцінок можна наочно побачити психологічний механізм побудови ставлення поліцейських до керівників. Як показали наші дослідження, оцінки активності і ставлення позитивно корельовані, тобто при зростанні активності керівника має місце тенденція до зростання уважного ставлення до нього поліцейських.

Висновки. Проведене дослідження свідчить про те, що СД дає досить об'єктивну картину сприйняття поліцейськими своїх керівників. Це підтверджується додатковими методами, зокрема опитуванням і анкетуванням. Тому для адекватної побудови спілкування в поліцейських підрозділах практичним психологам доцільно використовувати цей метод.

СД дозволяє в коректній формі продіагностувати комунікативну стратегію керівника стосовно колективу поліцейських. Діагностика дає підстави для зіставлення поведінкових характеристик різних керівників. Повна чотириступінчаста математична обробка даних ілюструє механізм, що лежить в основі взаємовідносин керівників з підлеглими.

Оскільки отримані на основі цього методу оцінки індивіда є показником його комунікативних особливостей, метод СД дозволяє непрямо діагностувати сприйняття й установки поліцейського стосовно керівників у цілому. Найбільш наочним є приклад, коли працівник поліції ставить усім керівникам негативні або нейтральні оцінки. Складність аналізу за допомогою даного методу полягає в тому, що оцінювання має бути анонімним, тільки спеціальне спостереження психолога за процесом роботи окремих поліцейських дозволяє виявити їх індивідуальне сприйняття. Проблема взаємозв'язку комунікативних установок індивіда і його оцінок стосовно оточення потребує окремого психологічного дослідження.

Психологічна діагностика сприйняття поліцейськими своїх керівників методом СД корисна також із метою самовивчення і саморозвитку суб'єктів спілкування, побудови системи психологічної підтримки поліцейських під час їх професійної діяльності.

Список використаних джерел

1. Барко В. І. Робоча книга керівника органу внутрішніх справ (психолого-педагогічний аспект) : навч. посіб. / В. І. Барко, В. І. Зелений, Ю. Б. Ірхін. – Вінниця : Книга-Вега ; Вінниц. обл. друк., 2009. – 248 с.
2. Практикум по психології / под ред. А. Н. Леонтьева, Ю. Б. Гиппенрейтер. – М. : Наука, 1972. – 215 с.

3. Осгуд Ч. Применение методики семантического дифференциала к исследованиям по эстетике и смежным проблемам / Ч. Осгуд, Д. Суси, П. Танненбаум // Семиотика и искусствометрия / под ред. Ю. М. Лотмана, В. М. Петрова. – М. : Прогресс, 1982. – С. 40–46.

4. Эткинд А. М. Опыт теоретической интерпретации семантического дифференциала / А. М. Эткинд // Вопросы психологии. – 1979. – № 1. – С. 60–65.

5. Симмат Е. В. Семантический дифференциал как инструмент искусствоведческого анализа / Симмат Е. В. // Семиотика и искусствометрия / под ред. Ю. М. Лотмана, В. М. Петрова. – М. : Прогресс, 1992. – С. 78–84.

6. Елисеев О. П. Практикум по психологии личности : учеб. пособие / О. П. Елисеев. – СПб. : Питер, 2006. – 512 с.

7. Журавлев А. Л. Коммуникативные качества личности руководителя и эффективность руководства коллективом / А. Л. Журавлев // Вопросы психологии. – 1993. – № 1. – С. 57–67.

Надійшла до редколегії 04.02.2016

BARCO V. I., BARCO V. V., KYRIENKO L. A. PSYCHOLOGICAL DIAGNOSTICS OF POLICE OFFICERS' ATTITUDE TOWARDS THE LEADERSHIP BY THE METHOD OF SEMANTIC DIFFERENTIAL

Рассмотрены психодиагностические возможности метода семантического дифференциала как инструмента исследования особенностей межличностного взаимодействия полицейских. Показано, что метод семантического дифференциала даёт объективную картину восприятия полицейскими своих руководителей. Представлен алгоритм математической обработки данных, проиллюстрирован механизм, лежащий в основе взаимоотношений руководителей полиции с подчинёнными.

Сделан вывод о возможности использования данного метода в целях построения системы психологической поддержки полицейских в ходе их профессиональной деятельности.

Ключевые слова: *семантический дифференциал, психологическая диагностика, национальная полиция, полицейские, руководители полиции, сила, активность, отношение.*

BARKO V. I., BARCO V. V., KYRIENKO L. A. PSYCHOLOGICAL DIAGNOSTICS OF POLICE OFFICERS' ATTITUDE TOWARDS THE LEADERSHIP BY THE METHOD OF SEMANTIC DIFFERENTIAL

Psychological diagnostic possibilities of the method of semantic differential as a tool to study the characteristics of interpersonal interaction between police officers of the National Police of Ukraine and their leaders have been considered. The survey was conducted at the patrol police unit of the Department of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine in Mykolaiv region and represented the results of a survey of more than 100 people. The procedure of the research was based on the assumption, under which the individual system settings regarding important people for him/her was estimated in value judgments that were classified under the scheme of logical dichotomies (pleasant – unpleasant, safe – dangerous, etc.). Bipolar estimates obtained by the method of semantic differential were measured quantitatively; interaction of a chief with subordinates was described by using three scales: activity, force (potentiality) and attitude.

Conducted study indicated that semantic differential method provided an objective picture of the perception of the leaders by police officers; that was confirmed by additional methods, namely surveys and questionnaires. The method in the correct form allows to diagnose communication strategy of a chief regarding the staff of police officers, and this diagnosis gives reasons to compare the behavioral characteristics of different chiefs. The paper presents an algorithm of full four-data mathematical data processing; the mechanism underlying in the relationship between police chiefs and their subordinates has been illustrated. According to the studies the assessments of activity and attitude are positively correlated, that is, with increasing activity of a chief there is a tendency of increasing careful attention by police officers.

As obtained estimates of an individual are an indicator of his/her communication features, semantic differential method allows to diagnose indirectly perceptions and attitudes of a police officer regarding chiefs in general. Psychological diagnostics of police officers' perception of their chiefs by the semantic differential method is also useful for the purpose of self-development and self-educating of the subjects of communication, constructing a system of psychological support of police officers during their professional activities.

Keywords: *semantic differential, psychological diagnosis, National Police, police officers, chiefs of police, force, activity, attitude.*

УДК 159.944.3

Я. Г. БОНДАРЕНКО,

кандидат психологічних наук,
професор кафедри тактико-спеціальної підготовки,
факультету № 3 (підрозділів поліції превентивної діяльності)
Харківського національного університету внутрішніх справ;

Д. В. СЕРГІЄНКО,

старший викладач кафедри тактико-спеціальної підготовки
факультету № 3 (підрозділів поліції превентивної діяльності)
Харківського національного університету внутрішніх справ

ОСОБЛИВОСТІ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ГОТОВНОСТІ ФАХІВЦІВ СПЕЦІАЛЬНИХ ПІДРОЗДІЛІВ ДО ДІЙ В ЕКСТРЕМАЛЬНИХ СИТУАЦІЯХ

На основі аналізу основних психологічних детермінант, що впливають на ефективність виконання професійних завдань різного рівня складності, відображено, що стан психологічної готовності має складну структуру та є вираженням сукупності різноманітних сторін психіки людини в їх співвідношенні із зовнішніми умовами та майбутніми завданнями.

Надано належні висновки й обґрунтування щодо готовності як психічного стану та прояву готовності як стійкої характеристики особистості.

Ключові слова: психологічна готовність, психологічна стійкість, стан готовності, готовність до діяльності.

Bondarenko, Y.H. and Serhienko, D.V. (2016), "Features of psychological readiness of special units' experts to act while emergencies" ["Osoblyvosti psykhologichoi hotovnosti fakhivtsiv spetsialnykh pidrozdiliv do dii v ekstremalnykh sytuatsiakh"], *Pravo i Bezpeka*, No. 1, pp. 157–162.

Постановка проблеми. Кожна діяльність вимагає свого набору професійних, вольових, психологічних якостей; надзвичайно важливим виявляється формування особи зі стійкою системою поглядів, загальних потреб і мотивів, через які людина сприймає та оцінює дійсність, вибирає адекватну поведінку й регулює її відповідно до стійкої загальної позиції.

Професійну діяльність фахівців підрозділів спеціального призначення МВС України без вагань можна віднести до типу професій, які вважаються екстремальними за своїм профілем. Під час виконання своїх професійних завдань фахівці підрозділів спеціального призначення постійно зазнають на собі шкідливого впливу негативних факторів, які несуть психологічне, фізичне, емоційне та розумове навантаження.

Вкрай напружені соціально-психологічні умови професійної діяльності цих підрозділів загострюються також пережитими країною соціально-економічними труднощами, які торкнулися й переважної більшості працівників ОВС. Незважаючи на вжиті заходи, напружений характер професійної діяльності фахівців спеціальних підрозділів, висока відповідальність і висока психологічна ціна результатів їх діяльності, наявність невизначеності й інформаційних переважань, висока ймовірність виникнення непередбачених подій, погроза здоров'ю й життю – все це може бути причи-

нами виникнення різного роду труднощів під час здійснення професійної діяльності в особливих умовах, викликати у працівників спеціальних підрозділів МВС України стан напруженості, ставити під загрозу зриву вирішення професійного завдання. Отже, вирішення проблеми психологічної готовності працівників органів внутрішніх справ до професійної діяльності набуває в цей час особливого соціального й політичного значення.

У нинішній час питання сутності й структури готовності до діяльності працівників органів внутрішніх справ, виходячи зі специфіки їхніх функціональних обов'язків, пов'язаних з боротьбою зі злочинністю, не знайшли глибокого вивчення. Досі відсутнє визначення змісту й показників, що характеризують готовність працівників ОВС до професійної діяльності щодо припинення злочинів терористичного характеру, недостатньо повно висвітлені особливості формування, розвитку й реалізації готовності у складних ситуаціях службової діяльності. Таким чином, ми вважаємо за потрібне узагальнити отримані дані та співвіднести їх зі специфічними особливостями діяльності фахівців спеціальних підрозділів МВС України.

Аналіз основних досліджень і публікацій. Питання формування готовності знайшли своє відображення та одержали розвиток у теорії та практиці професійної підготовки насамперед

стосовно діяльності людини в особливих, напружених умовах. Багатопланові дослідження проблеми провели психологи В. І. Варваров, О. Д. Глоточкин, М. І. Дьяченко, Л. А. Кандинович, В. П. Каширін, М. П. Коробейников, П. А. Корчемний, Л. Н. Кузнецов, О. Т. Ростунов, А. М. Столяренко, В. В. Сисоєв, О. В. Тімченко, Н. Ф. Феденко, В. Т. Юсов та інші вчені, які проаналізували процес психологічної підготовки з урахуванням специфіки особливостей діяльності конкретного фахівця. Зазначені дослідники визначають сутність психологічної підготовки в цілеспрямованому впливі на психіку працівників з метою формування психологічної готовності, стійкості, інших характеристик і якостей, які забезпечують надійність дій в умовах, що вимагають високих нервово-психічних витрат.

Мета нашої роботи полягає в тому, щоб на основі аналізу основних психологічних детермінант, що впливають на ефективність і надійність виконання професійних завдань різного рівня складності, визначити специфічні особливості формування та підтримання психологічної готовності фахівців спеціальних підрозділів МВС України.

Виклад основного матеріалу. Можна припустити, що готовність має своїм механізмом функціональну систему, яка забезпечує на основі певного збудження настроювання організму й наступну доцільну поведінку відповідно до умов і завдань. Реакція на непередбачені подразники, стійкість до дії факторів зовнішнього середовища визначаються силою (працездатністю) нервової системи стосовно гальмового процесу, балансом нервових процесів, їхньою здатністю до переважного розвитку збудження або гальмування, рухливістю нервових процесів, їх тимчасовою характеристикою.

Деякі автори доходять висновку, що психологічна готовність – це виборча, прогноуюча активність на стадії підготовки, що спрямовує організм, особистість на майбутню діяльність. Виникнення психологічної готовності визначається розумінням майбутнього завдання, усвідомленням відповідальності і виділяє тривалу й ситуативну готовність.

Цікавим є підхід, в якому визначаються такі компоненти психологічної готовності:

– відображуючий – високий професійний розвиток пізнавальних і стійких якостей особистості, що забезпечує стійке реагування працівника на всі впливи навколишнього середовища з урахуванням майбутньої діяльності;

– спонукальний (центральный) – система мотивів з їхньою взаємозалежністю й супідрядністю;

– виконавчий – міцні й високорозвинені розумові й сенсорні здатності;

– регулюючий – вольові якості особистості, емоційна стійкість, здатність доволно знижувати негативний вплив шкідливих факторів, управляти своїм поведінням у стані напруженості.

Зазначається, що сформована готовність дозволяє адекватно реагувати на зміну зовнішніх умов, забезпечуючи взаємозв'язок внутрішнього стану індивіда із зовнішніми цілями діяльності. Наголошується на потенційно «багатоцільовому» характері цього стану й необхідності його розгляду як «системи багатьох готовностей» [1, с. 211].

Деякі вчені, розглядаючи психологічну стійкість як найважливішу професійну характеристику особистості, багаторівневий і системний об'єкт професійної підготовки в динаміці протікання й цілісної взаємодії компонентів, виділяють в понятті психологічної готовності внутрішню налаштованість на самовіддане поведіння, мобілізованість усіх сил на активні й доцільні дії. Водночас відзначається, що для позначення психологічного компонента збереження ефективності діяльності в екстремальних умовах працівником органів внутрішніх справ термін «психологічна стійкість» повніше відбиває проблему. Однак недостатньо виділяється взаємозв'язок між поняттями «психологічна готовність» і «психологічна стійкість», прояв стійкості не розглядається як якісна сторона готовності, хоча на стадії виконання дії цілком може йтися про готовність до стійкості.

Питання формування готовності знайшли своє відбиття й одержали подальший розвиток у теорії та практиці професійної підготовки насамперед відносно діяльності людини в особливих напружених умовах, що вимагають високих нервово-психічних витрат.

Необхідно відзначити, що науковці вкладають у поняття «стан готовності» різний зміст. Це пов'язано, на наш погляд, з тим, що використовуються різні підходи: 1) до розуміння психіки; 2) до розуміння сутності готовності; 3) до дослідження різних видів діяльності.

У функціонально-системному аспекті готовність визначає насамперед цільові, тимчасові, ресурсні, операційно-інструментальні, продуктивні параметри діяльності фахівця підрозділу швидкого реагування системи МВС. У рамках ситуації готовність як інтегральний системний параметр психіки працівника характеризує функціональні особливості активації, доцільності й спрямованості службової діяльності, ефективності її реалізації та стійкості до негативних

факторів, а також до відновлення системи професійно важливих якостей працівника для його наступних дій [2, с. 7].

Слід зауважити, що готовність до професійної діяльності розглядається як стан, що передую певній діяльності; це стан, у якому концентруються можливості людини, що досягають вищого ступеня; він виявляється перед, під час виконання та завершення службового завдання; стан готовності до професійної діяльності має різні рівні й компонентну структуру; прояв готовності залежить від особливостей особистості й умов діяльності.

Стан готовності вирішальною мірою обумовлюється стійкими психічними особливостями, властивими певній людині. На стан психологічної готовності впливають і ті конкретні умови, в яких здійснюється діяльність.

До числа об'єктивних та суб'єктивних факторів, що обумовлюють психологічну готовність, варто віднести:

- зміст завдань, їх труднощі, новизну, творчий характер;
- умови діяльності, приклад поведінки оточуючих;
- особливості стимулювання дій і результатів;
- мотивацію, прагнення до досягнення того чи іншого результату;
- оцінку ймовірності досягнення певного результату;
- самооцінку власної готовності;
- попередній нервово-психічний стан;
- стан здоров'я й фізичне самопочуття;
- особистий досвід мобілізації сил на виконання завдань підвищеної складності;
- уміння контролювати й регулювати рівень свого стану готовності;
- уміння самонастроюватись, створювати оптимальні внутрішні умови для майбутньої діяльності.

Динамічну структуру стану психологічної готовності до складних видів діяльності утворюють такі взаємозалежні елементи:

- 1) усвідомлення своїх потреб, вимог суспільства, колективу або завдання, поставленого іншими людьми;
- 2) усвідомлення цілей, досягнення яких приведе до задоволення потреб або виконання поставленого завдання;
- 3) осмислення й оцінка умов, у яких будуть протікати майбутні дії, актуалізація досвіду, пов'язаного з виконанням подібних завдань і вимог;
- 4) визначення на основі досвіду й оцінки майбутніх умов діяльності найбільш імовірних

і допоміжних способів виконання завдань або вимог;

5) прогнозування рівня розвитку інтелектуальних, емоційних, мотиваційних і вольових процесів, оцінка співвідношення своїх можливостей, рівня домагань і необхідності досягнення певного результату;

6) мобілізація сил відповідно до умов і завдань, самонавіювання в досягненні мети [1, с. 220].

У підсумку фахівець налаштовується на певну поведінку, на здійснення дій, необхідних для досягнення поставленої мети; готує, якщо необхідно, матеріальну базу для виконання завдання, а якщо умови досягнення мети залежать якоюсь мірою від нього, – створює ці умови, а також виконує підготовчі дії, поповнює недолік інформації, проходить вправи, тренування, малює схеми можливого розгортання подій тощо; з початком практичних дій уважно стежить за зміною обстановки, оцінює адекватність своїх дій, модель яких він побудував заздалегідь, прагне використовувати оптимальні умови й засоби, що ведуть до досягнення мети, свідомо управляє собою.

Отже, стан психологічної готовності є вираженням сукупності інтелектуальних, емоційних, мотиваційних і вольових сторін психіки людини в їхньому співвідношенні із зовнішніми умовами й майбутніми завданнями [3, с. 11].

Крім готовності як психічного стану, існує і виявляється готовність як стійка характеристика особистості. Її називають по-різному: підготовленістю, тривалою або стійкою готовністю. Будучи завчасно сформованою, ця готовність стає істотною передумовою успішної діяльності.

У загальному вигляді тривала готовність являє собою структуру, в яку входять:

- 1) позитивне ставлення до того чи іншого виду діяльності, професії;
- 2) риси характеру, здатності, темперамент, мотивація;
- 3) адекватні вимоги діяльності, необхідні знання, навички, уміння;
- 4) стійкі професійно важливі особливості сприйняття, уваги, мислення, емоційних і вольових процесів.

На відміну від стану тимчасової готовності, що відображає особливості й вимоги майбутньої ситуації, тривала готовність – це стійка система професійно важливих якостей особистості (позитивне ставлення до професії, організованість, уважність, самовладання тощо), її досвід, знання, навички, вміння, необхідні для успішної діяльності в багатьох ситуаціях.

Позитивні риси тривалої готовності – відповідність структурі, змісту й умовам професійної діяльності, легкість актуалізації та включення у виконання завдання, пластичність, сполучення стійкості і динамізму.

Позитивними рисами тимчасової готовності є: відносна стійкість, відповідність структури оптимальним умовам досягнення мети, дієвість впливу на діяльність.

Тимчасова і тривала готовність перебувають у єдності. Тимчасова готовність – це щоразу створюване функціональне вістря довгострокової готовності, що підвищує її дієвість. Виникнення готовності як стану залежить від довгострокової готовності. У свою чергу, тимчасова готовність визначає продуктивність тривалої готовності в даних конкретних обставинах. Обидва види готовності ефективно реалізуються за умови доцільного керування й самоврядування, впливу на свідомість і підсвідомість.

Практичний інтерес становить готовність до правильної, адекватної поведінки в екстремальних ситуаціях. Як загальні риси екстремальних ситуацій можна відмітити раптовість, несподіванку, необхідність зміни стереотипу діяльності, емоційну напруженість.

Ступінь психологічного впливу цих факторів визначається готовністю людини до подій, що розвиваються. Інакше кажучи, готовність як особливий психічний стан визначає межу впливу такого подразника, як екстремальна ситуація.

Готовність людини до успішних дій в екстремальній ситуації складається з його особливостей як особистості, рівня підготовленості, повноти інформації про ситуацію або завдання, наявності часу й засобів для ліквідації екстремальної ситуації, наявності інформації про ефективність засобів, що вживаються.

У цілому можна зробити висновок, що психологічна готовність до екстремальних ситуацій – це активний стан організму особистості, що відповідає всіляким вимогам цих ситуацій і виступає як регулятор доцільної поведінки. Психологічна готовність сприяє збереженню ефективності діяльності в разі несподіваних ускладнень і виникнення стресових реакцій.

У психологічній готовності до екстремальних умов виражаються властивості особистості, досвід, навички, здатності людини, її відносини й мотиви поведінки у зв'язку з майбутньою діяльністю. Оптимальним є стан доцільної мобілізованості потенційних можливостей і здатностей, наявність у цьому стані установки діяти відповідно до змін умов ситуації [4, с. 9].

Формування психологічної готовності, особливо тривалої, означає утворення тих необхід-

них відносин, установок, досвіду, майстерності та властивостей особистості, які забезпечують людині можливість свідомо і сумлінно, зі знанням справи виконувати свої обов'язки. В такій ситуації провідні позиції займає мотиваційний момент. Разом з тим необхідні належні об'єктивні умови діяльності, які б сприяли реальному втіленню готовності та подальшому її розвитку.

Готовність до діяльності розвивається й міцніє завдяки озброєнню загальними та професійними знаннями, уміннями й навичками, розвитку професійно важливих якостей особистості.

Формування особистісних передумов готовності до діяльності має особливе значення. Мотиви поведінки перед виконанням складного завдання носять складний і нерідко суперечливий характер. Людина випробовує боротьбу різних мотивів і навіть шукає привід для відхилення від участі у виконанні складного завдання, пов'язаного з ризиком, великими труднощами. Позитивне ставлення до завдання спонукає виявляти цікавість до нього, активізує пізнавальну активність та змушує виконувати з піднесенням більший обсяг підготовчої роботи протягом коротшого часу. Саме завдання набуває в цьому випадку більшої спонукальної сили, тому що воно відповідає потребам, запитам і установкам особистості.

За нейтрального або пасивного ставленні до завдання хоча й може бути досягнутий позитивний результат, але підготовчі дії вимагають більшої напруги або перенапруги сил, що негативно позначиться на рівні психологічної готовності. Поведінка такої людини включає інші психологічні компоненти, ґрунтується на іншому співвідношенні психічних процесів і властивостей, вона в більшій мірі залежить від неусвідомлених спонукань і збігу обставин. Справа може дійти до ігнорування інтересів колективу, людина починає керуватися вузькоособистими прагненнями.

Поведінка ж людини, в якій домінує мотив виконати поставлене завдання, має іншу структуру: сприйняття, мислення, пам'ять, воля, почуття – вся психіка вибірково орієнтована в напрямку поставленої мети. У цьому випадку фахівець не буде діяти згідно зі своїми вузькоособистими інтересами, навпаки, він здатний урахувати інтереси колективу, має чітке уявлення про колективне завдання й досить сильне прагнення до його виконання.

Таким чином, стан готовності залежить від мотивів поведінки особистості, її потреб, ставлення до оточуючих, до пред'явлених вимог, до своїх можливостей.

Як показали дослідження, перед виконанням складного, пов'язаного з небезпекою й ризиком завдання, у фахівців підрозділів швидкого реагування МВС України можуть виникати різні психологічні стани: активної мобілізації сил, готовності й упевненості; пасивності, заглибленості в себе; тривоги, недоцільної активності, коливань, сумнівів; переваги установок на неминучість невдачі, непевності й страху [5, с. 14].

Про різноманітність станів і реакцій перед складною ризикованою дією свідчать наступні дані спостережень і вимірів психофізіологічних функцій. Завдяки підготовчій роботі в 50 % фахівців перед небезпечною дією зберігаються більш-менш нормальні фізіологічні й психологічні стани, хоча вони й напружені, але не відчують страху, коливань, сумнівів, непевності. Близько 20 % переживають сильне хвилювання й тривогу; 20 % проявляють неупорядковану активність або скутість. Близько 10 % відчують непевність і сильну напруженість. Становлять інтерес спостереження й психофізіологічні виміри після небезпечної дії: у частини фахівців відновлюються показники, близькі до звичайного (близько 35 %), у деяких знижений тонус (20 %), інші зберігають збуджений стан [5, с. 16].

Суб'єктивні стани фахівців перед небезпечною дією залежать від їхнього досвіду й індивідуальних особливостей, від проведеної підготовчої роботи, особистого прикладу керівників, товаришів.

Висновки. Сформовану готовність фахівців спецпідрозділів швидкого реагування з початком практичних дій щодо виконання завдання

не можна залишати без уваги й подальшого впливу, тому що їхня діяльність ускладнюється, з'являються нові труднощі, до яких треба додатково пристосовуватися і які треба переборювати на базі вже наявної готовності.

Для підтримання готовності на етапі виконання завдання потрібно активізувати позитивні мотиви впливу на психічні стани фахівців загонів спеціального призначення МВС України, вводити елемент новизни в умови і зміст їхньої діяльності, управляти їхньою активністю, вносити ясність у ситуацію, вказувати кращі способи дій, подавати особистий приклад пильності, майстерності й дисципліни.

Керування готовністю проводиться не тільки для збереження й підтримки її на належному рівні, але й з метою її мобілізації відповідно до нових вимог. Це досягається шляхом застосування різноманітних засобів впливу на особистість, колектив і ситуацію, виходячи з інформації про реальний їхній стан, зміну й розвиток, міру відхилення від бажаних характеристик.

Дослідження показують, що зниження рівня готовності, особливо в складній ситуації, виникає, як правило, за переваги в діяльності вузько-особистісних мотивів і негативних психічних станів. Тому необхідно постійно активізувати почуття відповідальності і прагнення виконати завдання, оптимізувати ситуацію, здійснювати координацію сил усередині колективу, вчасно забезпечувати необхідну його організаційну і психологічну структуру, контролювати й коректувати хід діяльності, стимулювати спонукальні мотиви виконання завдання.

Список використаних джерел

1. Тимченко А. В. Прикладная психология в практике правоохранительной деятельности / А. В. Тимченко, В. Е. Христенко. – Харьков : Одиссей, 2004. – 448 с.
2. Ковальська І. Е. Формування психологічної готовності членів громадських формувань до охорони державного кордону : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.09 / Ковальська Ірина Едуардівна. – Хмельницький, 2009. – 20 с.
3. Будник С. М. Формування професійної готовності офіцерів-прикордонників до творчого вирішення завдань управлінської діяльності : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 / Будник Сергій Михайлович. – Хмельницький, 2006. – 20 с.
4. Горелов І. Ю. Психологічна готовність працівників ОВС до застосування вогнепально-силового впливу : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.09 / Горелов Ігор Юрійович. – Харків, 2008. – 19 с.
5. Бондаренко Я. Г. психологічна готовність фахівців спеціальних підрозділів МВС України до виконання професійних задач різного рівня складності : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.06 / Бондаренко Ярослав Геннадійович. – Харків, 2011. – 24 с.

Надійшла до редколегії 19.02.2016

БОНДАРЕНКО Я. Г., СЕРГИЕНКО Д. В. ОСОБЕННОСТИ ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ ГОТОВНОСТИ СПЕЦИАЛИСТОВ СПЕЦИАЛЬНЫХ ПОДРАЗДЕЛЕНИЙ К ДЕЙСТВИЯМ В ЭКСТРЕМАЛЬНЫХ СИТУАЦИЯХ

На основе анализа основных психологических детерминант, которые оказывают влияние на эффективность и надежность выполнения профессиональных задач различной степени сложности, отображено, что состояние психологической готовности имеет сложную структуру и является выражением совокупности различных сторон психики человека в их соотношении с внешними условиями и будущими задачами.

Даны соответствующие выводы и обоснования готовности как психического состояния, а также проявления готовности как стойкой характеристики личности.

Ключевые слова: психологическая готовность, психологическая стойкость, состояние готовности, готовность к деятельности.

BONDARENKO Y. H., SERHIENKO D. V. FEATURES OF PSYCHOLOGICAL READINESS OF SPECIAL UNITS' EXPERTS TO ACT WHILE EMERGENCIES

The authors of the article define the content of the basic structural components of special divisions, psychological experts, the readiness within the Ministry of Internal Affairs of Ukraine. The analysis is based on the main psychological determinants that affect the efficiency and the reliability according to effectiveness of professional tasks of various degrees of complexity.

It is demonstrated that the state of psychological readiness has a complex structure and is an expression of the totality of intellectual, emotional, motivational, volitional aspects of the personality and thinking in their correlation to external conditions and upcoming problems.

Appropriate conclusions and grounds were made on the basis of the readiness as a psychological state, and to demonstrate personality traits as evidence, which can be defined depending on conditions of the activity and expression of its individual psychological components.

Keywords: psychological readiness, psychological firmness, readiness condition, activity readiness.

УДК 159.9:34(075.8)

А. Р. КОЖУШКО,

аспірант Харківського національного університету внутрішніх справ

ОСОБЛИВОСТІ САМООЦІНКИ ЗАСУДЖЕНИХ ДО ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ ЖІНОК НА ЕТАПІ РЕСОЦІАЛІЗАЦІЇ

Розкрито вплив самооцінки на готовність до ресоціалізації жінок у місцях позбавлення волі. Наведені дані свідчать про те, що засуджені жінки вирізняються менш критичним ставленням до себе, яке характеризується переважно соціально схвалюваними властивостями. На основі проведеного дослідження встановлено, що в самооцінці засуджених робиться акцент на якості, за допомогою яких відкидається схожість із шаблонним образом злочинця, поширеним у повсякденній свідомості, з частковим прийняттям «ролі й образу», що виражається у визнанні в себе деяких стереотипних злочинних рис.

Ключові слова: самооцінка, діяльність, самоствердження, особистість.

Kozhushko, A.R. (2016), "Features of self-esteem of women sentenced to imprisonment on the resocialization stage" ["Osoblyvosti samoocinky zasudzhenykh do pozbavlennia voli zhinok na etapi resotsializatsii"], *Pravo i Bezpeka*, No. 1, pp. 162–166.

Постановка проблеми. Однією з найважливіших властивостей повноцінної особистості вважається адекватна самооцінка, яка залежить від характеру індивіда і формується залежно від думки оточуючих людей, соціального статусу індивіда. Самооцінка пов'язана з однією із центральних потреб людини – потребою в самоствердженні, що визначається відношенням її дійсних досягнень до того, на що людина претендує, яку мету перед собою ставить, – рівня домагань.

Як зазначає А. В. Ільїн, у своїй практичній діяльності людина звичайно прагне до досягнення таких результатів, які узгоджуються з її самооцінкою, сприяють її зміцненню, нормалізації. Істотні зміни в самооцінці з'являються тоді, коли досягнення зв'язуються суб'єктом

діяльності з наявністю або відсутністю в неї необхідних здібностей.

Аналіз останніх досліджень і публікацій показав, що історично проблема усвідомлення людиною того, що «вона собою являє» і «хто вона є насправді», виникла в філософії і довгий час розвивалася тільки в руслі цієї науки. Психологічною проблема самосвідомості стала тільки в кінці XIX століття. Цій проблемі було присвячено величезну кількість праць таких зарубіжних і вітчизняних психологів, як З. Фрейд, У. Джеймс, Д. Мід, С. Л. Рубінштейн, Л. С. Виготський, О. М. Леонт'єв, Б. Г. Анан'єв, Л. І. Божович, І. І. Чеснокова, І. С. Кон та інші [1; 2; 3, с. 46–58].

Поняття «самооцінка» відображає різноманітні аспекти самопізнання і самоставлення.

Самооцінка – оцінка людиною власних можливостей, якостей, достоїнств і недоліків, місця серед інших людей. Вона відображає почуття особистої цінності і компетентності, які пов'язують зі своїми Я-концепціями [4, с. 635].

Згідно з Маслоу, всі люди мають потребу або прагнення до стабільного і міцного відчуття власної цінності або самоповаги, і вони потребують такої оцінки як від самих себе, так і з боку оточуючих. Спираючись на поняття мотивуючої сили первинної неповноцінності і компенсації, А. Адлер розробив свою теорію особистості. Він стверджував, що кожна людина розвиває унікальну особистість у прагненні подолати реальні або свідомі невідповідності [1].

Важливо відзначити, що найбільша увага серед цих досліджень приділяється безпосередньо самооцінці злочинців, оскільки розгляд механізмів соціально адекватної поведінки завжди пов'язаний з феноменом самооцінки. У ній фокусується психічне відображення всіх об'єктивних відносин і зв'язків особистості з середовищем. Через самооцінку проглядаються установки й орієнтації на значущі для суб'єкта системи цінностей.

Згідно з О. Р. Ратіновим можливі дві тенденції неадекватності самооцінок. По-перше, завищена самооцінка і домагання особистості, які, не отримуючи громадського визнання і задоволення, призводять до відчуження від суспільної системи цінностей, спонукають на пошуки способу життя і місця, що забезпечують задоволення цих домагань. По-друге, занижена самооцінка і знижені вимоги до себе штовхають людину на шлях найменших труднощів. «Комплекс неповноцінності» в порядку компенсації породжує антигромадські вчинки [5].

Так, у більшості випадків досліджувалися окремі характеристики самооцінки, проте її роль у розвитку злочинної поведінки залишається не до кінця з'ясованою. У зв'язку з тим вивчення самооцінки в засуджених у напрямку розробки методів диференційованого впливу

на поведінку є одним із актуальних завдань, що стоять перед психологічними службами кримінально-виконавчої системи.

Мета нашого дослідження – дослідити зміни у самооцінці засуджених до позбавлення волі жінок зрілого віку в період ресоціалізації.

Для дослідження особливостей самооцінки засуджених до позбавлення волі жінок зрілого віку в період ресоціалізації ми використовували метод психодіагностики «Методика Дембо – Рубінштейн».

Виклад основного матеріалу. Наше дослідження проводилося на базі Качанівської виправної колонії Управління Державної пенітенціарної служби України в Харківській області (№ 54) із загальними умовами тримання, де перебувають жінки, вперше засуджені до позбавлення волі. У дослідженні брали участь засуджені жінки зрілого віку в кількості 200 осіб. Вік досліджуваних становить від 21 до 45 років. Для вивчення припущення про вікові особливості готовності до ресоціалізації досліджуваних вибірка досліджуваних була розподілена на дві групи за віковою ознакою: до першої групи (молодші за віком досліджувані) були віднесені досліджувані віком від 21 до 35 років у кількості 100 осіб. До другої групи (старші за віком) були віднесені досліджувані віком від 36 до 45 років у кількості 100 осіб. На момент дослідження час до закінчення строку відбування покарання всіх засуджених становив від півроку до року.

Аналізуючи результати проведеного дослідження, розглянемо середні показники за кожною шкалою в обох групах досліджуваних.

Із таблиці 1 видно, що респонденти двох груп мають реалістичний рівень домагань, що підтверджує їх упевненість у собі, наполегливість у досягненні мети, більшу продуктивність, критичність в оцінці досягнутого. Це говорить про те, що з питання про свої розумові здібності жінки переживають успіх в цій діяльності.

Таблиця 1

Середні показники за шкалою «розум, здібності» у групах досліджуваних

Шкала «розум, здібності»	Перша група	Друга група	t	p
Рівень домагань	65,48	70,81	2,7	0,05
Рівень самооцінки	52,38	38,58	6,8	0,001
Розбіжності	13,28	32,33	7,9	0,001

При цьому жінки віком 21–35 років ставлять перед собою цілі, яких вони дійсно прагнуть досягти. Домагання ґрунтуються на оцінці їхніх можливостей і служать стимулом особистісного розвитку. Засуджені другої групи ма-

ють різкий розрив між рівнем домагань і рівнем самооцінки. Це вказує на конфлікт між тим, до чого вони прагнуть, і тим, що вони вважають для себе можливим. Це може бути пов'язано з тим, що, знаходячись в соціальній

ізоляції, змінивши звичний уклад життя, вони втратили віру в себе, у свої можливості. Вихід на свободу лякає їх, вони втратили самостійність, незалежне життя. Цей життєвий етап вони розцінюють як велику помилку.

Інша картина спостерігається у респондентів вікової категорії 36–45 років; вони, на відміну від своїх попередників, мають стабільно середній рівень домагань та все ж оцінюють свої можливості низькою самооцінкою. Отримані результати свідчать про неадекватне ставлення до своїх розумових можливостей. Засуджені самі звинувачують себе в нерозумності

зроблених у минулому вчинків, які призвели до позбавлення волі. Це може бути пов'язано з навколишнім середовищем, людьми, які знаходяться поруч із ними та намагаються нав'язати свою точку зору, що згодом призводить до ганебних вчинків.

Отримані результати за шкалою «характер» показали, що більшість засуджених жінок із нашого дослідження мають адекватний середній рівень як самооцінки, так і домагань (табл. 2). Це свідчить про оптимальне уявлення засуджених жінок про свої можливості.

Таблиця 2

Середні показники за шкалою «характер» у групах досліджуваних

Шкала «характер»	Перша група	Друга група	t	p
Рівень домагань	64,27	66,76	0,98	–
Рівень самооцінки	56,22	57,18	0,75	–
Розбіжності	8,05	9,58	1,44	–

Розбіжність між рівнем домагань і рівнем самооцінки в обох групах свідчить про оптимальний рівень цілей, які ставлять перед собою засуджені.

На даному етапі дослідження можемо відверто зазначити, що вікова характеристика розвитку особистості відображає певну систему вимог, пропонованих суспільством людині на тому чи іншому етапі її життя, сутність її відносин з оточуючими та її суспільне становище.

У молодіжному віці (з 21 до 35 років) завершується формування особистості, з'являється здатність більш адекватно сприймати реальність і критично оцінювати свої вчинки. Водночас психічний склад особистості в цей період відзначається суперечливістю, оскільки

в ньому поєднуються риси юності та зрілості. Тому істотний вплив на поведінку особистості мають сформовані стереотипи.

Подальше життя дорослих жінок (36–45 років) більш спокійне та обачне. Вони розуміють, що життя не є безперервним потоком щастя і насолоди, що слід задовольнятися тим, що є, знаходячи задоволення в маленьких радощах. Розуміння світу стає реалістичним, а в багатьох випадках – і по-життєвому приземленим, прагматичним. Романтичний туман минулого розвіяний.

Інтерпретуючи отримані результати за шкалою «авторитет», можемо відзначити, що нами виявлені вищі за середні показники рівня домагань (а саме 69,1 та 71,47) як у першій, так і в другій вікових групах (табл. 3).

Таблиця 3

Середні показники за шкалою «авторитет» в обох групах

Шкала «авторитет»	Перша група	Друга група	t	p
Рівень домагань	69,10	71,47	2,5	0,05
Рівень самооцінки	67,06	63,91	1,8	–
Розбіжності	1,99	7,64	3,5	0,001

Оптимальним для особистісного розвитку є показники рівня самооцінки у жінок обох вікових груп. Можна сказати, що вони впевнені у своєму статусі. В сучасному суспільстві жінки почали брати більш активну участь у суспільному виробництві й у суспільному житті. На виробництві вони роблять розкрадання не тільки у зв'язку з доступністю цінностей, але й тому, що іншим шляхом не можуть придбати такі цінності через відсутність грошей або високі

ціни. Багато засуджених займалися підприємництвом, працювали в торгівлі або громадському харчуванні, будучи головними годувальниками в сім'ї. Відчуваючи повагу, вплив, досвід, вони можуть здійснювати різні антисоціальні вчинки, а саме красти, обманювати споживачів, займатися проституцією тощо.

Жінки віком 21–35 років мають прагнення посісти гідне місце в ієрархії засуджених, знайти фізичний захист і опору в малій неофіційній

групі, пристосуватися до життя в колонії. Прагнення гуртування пов'язане з пошуком захисту в групі і завоюванням високого статусу. Цей статус вони можуть виражати в наколках, татуюваннях, жаргоні, дотриманні тю-

ремних звичаїв і традицій.

Отримані дані свідчать, що саме за шкалою «краса, зовнішність» чітко помітна різниця між показниками рівня самооцінки у групах досліджуваних (табл. 4).

Таблиця 4

Середні показники за шкалою «краса, зовнішність» у групах досліджуваних

Шкала «краса, зовнішність»	Перша група	Друга група	t	p
Рівень домагань	68,46	65,70	1,70	–
Рівень самооцінки	58,27	32,27	3,04	0,001
Розбіжності	10,57	33,38	3,80	0,001

Респонденти першої вікової групи (вік 21–35 років) показали майже однаковий рівень як домагань, так і самооцінки – стабільно середній (68,46 та 58,27). А от респонденти другої вікової групи (вік 36–45 років) мають дуже занижений рівень самооцінки (32,27). Щодо рівня домагань, то показники дорівнюють середньому рівню (65,7). Ціннісні орієнтації в засуджених цієї групи зводяться до здоров'я, матеріального благополуччя, родини, спілкування з близькими. Втомилися вони і від тюремної романтики, хоча зовні дотримуються, внаслідок звички, неофіційних норм і правил, прийнятих у середовищі засуджених.

Засуджені мають різкий розрив між рівнем домагань і рівнем самооцінки. Це вказує на конфлікт між тим, до чого вони прагнуть, і тим, що вони вважають для себе можливим.

Засуджені 35–45 років песимістично ставляться до своєї долі, оскільки у них руйнується життєва перспектива і втрачається сенс життя. Відбуваються спеціалізація професійних знань, перебудова соціальних ролей. Особи цього віку частіше замислюються над своїм життям, більш критичні в оцінках оточуючих і самих себе і вже не прагнуть до високого статусу, як засуджені молодіжного віку. Їх основні цінності – матеріальне благополуччя і турбота про своє здоров'я.

Дослідження рівня самооцінки за шкалою «впевненість у собі» дало такі результати (див. табл. 5): засуджені обох вікових груп показали середній рівень самооцінки та домагань. Це свідчить про реалістичність, стійкість показників самооцінки.

Таблиця 5

Середні показники за шкалою «впевненість у собі» в групах досліджуваних

Шкала «впевненість у собі»	Перша група	Друга група	t	p
Рівень домагань	67,43	61,41	1,98	0,05
Рівень самооцінки	59,43	54,61	0,85	–
Розбіжності	8,65	6,80	1,20	–

Виправні установи ламають звичний уклад життя засуджених, відриваючи їх від рідних, близьких людей, прирікаючи на роки важкого, приреченого існування. Перебування в соціальній ізоляції справляє сильний вплив на особистість людини, її подальшу долю. Порушуються форми взаємодії засудженого після звільнення від відбування покарання із соціальним середовищем на волі, що перешкоджає формуванню в нього адекватної реакції на життєві ситуації, самореалізації. Проте, незважаючи на всі ці життєві обставини, засуджені мають бажання та можливість змінити своє майбутнє.

Висновки. Засуджені першої групи оцінюють власну особистість стабільно середнім рівнем майже за всіма показниками. У них з'являється здатність більш адекватно сприй-

мати реальність і критично оцінювати свої вчинки. Водночас психічний склад особистості в цей період відзначається суперечливістю, оскільки в ньому поєднуються риси юності та зрілості. Тому істотний вплив на поведінку особистості справляють сформовані стереотипи. На думку цих засуджених, вони мають великий авторитет у колі однолітків, у місцях позбавлення волі займають гідне місце в ієрархії засуджених, мають фізичний захист і опору в малій неофіційній групі, що допомагає їм пристосуватися до життя в колонії. Майже всі жінки віком 21–35 років однаково оцінюють свою зовнішність і красу. Вони вважають, що краса дає їм успіх у протилежної статі, відкриває більше можливостей, привертає увагу з боку оточуючих, дає впевненість у собі і своїх силах.

На відміну від першої групи, жінки віком 36–45 років оцінюють свої можливості низькою самооцінкою за шкалами «розум, здібності» та «краса, зовнішність». Засуджені самі звинувачують себе у нерозумності зроблених у минулому вчинків, які призвели до позбавлення волі. Це може бути пов'язано з навколишнім середовищем, людьми, які знаходяться поруч із ними та намагаються нав'язати свою точку зору, що згодом призводить до ганебних

вчинків. До того ж вони мають оптимальне уявлення про свої можливості. Вони розуміють, що життя не є безперервним потоком щастя і насолоди, що слід задовольнятися тим, що є, знаходячи задоволення в маленьких радощах. Ціннісні орієнтації в засуджених зрілого віку зводяться до здоров'я, матеріального благополуччя, родини, спілкування з близькими, забезпеченості житлом, наявності духовної підтримки.

Список використаних джерел

1. Габрият Т. М. Самооценка как метод исследования личности // Проблемы патопсихологии : тез. докл. конф. / ред. Ю.Ф. Поляков, Б. В. Зейгарник. – М. : [МО ВНОП АПН СССР], 1972. – С. 105–117.
2. Ратинов А. Р. Самооценка преступников / А. Р. Ратинов, Н. Я. Константинова, Е. М. Собчик // Личность преступника как объект психологического исследования : сб. науч. тр. / Всесоюз. ин-т по изучению причин и разработке мер предупреждения преступности. – М., 1979. – С. 63–78.
3. Самосознание: мое и наше. К постановке проблемы / РАН, Ин-т философии ; [отв. ред. Ф. Т. Михайлов]. – М., 1997. – 249 с.
4. Психологическая энциклопедия. – 2-е изд. / под ред. Р. Корсини и А. Ауэрбаха ; науч. ред. пер. на рус. яз. А. А. Алексеева. – М. ; СПб. ; Н. Новгород [и др.] : Питер, 2006. – 1096 с.
5. Ратинов А. Р. Изучение самооценки преступников / А. Р. Ратинов // Юридическая психология : хрестоматия / сост. и общ. ред. Т. Н. Курбатовой. – СПб. : Питер, 2001. – С. 148–159.

Надійшла до редколегії 18.02.2016

КОЖУШКО А. Р. ОСОБЕННОСТИ САМООЦЕНКИ ОСУЖДЁННЫХ К ЛИШЕНИЮ СВОБОДЫ ЖЕНЩИН НА ЭТАПЕ РЕСОЦИАЛИЗАЦИИ

Раскрыто влияние самооценки на готовность к ресоциализации женщин в местах лишения свободы. Приведённые данные свидетельствуют о том, что осуждённые женщины отличаются менее критическим отношением к себе, характеризующимся преимущественно социально одобряемыми свойствами. На основе проведённого исследования установлено, что самооценка осуждённых акцентирована на качествах, с помощью которых отвергается сходство с шаблонным образом преступника, распространённым в повседневном сознании, с частичным принятием «роли и образа», что выражается в признании в себе некоторых стереотипных преступных особенностей.

Ключевые слова: самооценка, деятельность, самоутверждение, личность.

KOZHUSHKO A. R. FEATURES OF SELF-ESTEEM OF WOMEN SENTENCED TO IMPRISONMENT ON THE RESOCIALIZATION STAGE

The impact of the self-esteem on readiness for resocialization of women in prisons has been revealed in the article. These data indicates that women prisoners have less critical attitude to themselves, which is characterized mainly by socially acceptable properties. On the basis of the research it is found out that self-esteem of convicts emphasizes on the quality, which assists to reject similarities with stereotype criminal's character, common in everyday consciousness, with the partial adoption of the «role and image», resulting in the recognition of certain stereotypical criminal traits.

Based on the analysis of the literature on the researched problem it has been revealed that adequate self-esteem is considered as one of the most important properties of a complete personality, which depends on the individual's character and is formed according to the views of people, social status of the individual. Self-esteem is associated with one of the central human needs – the need for self-affirmation, which is determined by the ratio of its actual achievements to what the person claims, what purpose he has – the level of harassment.

It has been found out that convicted of the first group (aged 21–35 years) evaluate their own personality as stable middle-leveled by almost all indicators. They gain the ability to perceive reality more adequately and critically evaluate their actions. However, the mental structure of the individual in this period is marked by contradictions, since it combines features of youth and maturity.

Unlike the first group women aged 36–45 years, assess their potential by low self-esteem according to the scales «mind, abilities» and «beauty, appearance». The prisoners blame themselves in incomprehension of the past actions that led to imprisonment. This may be due to the environment, people who are close to them and try to impose their views, which eventually leads to shameful deeds.

Keywords: self-esteem, activity, self affirmation, personality.

УДК 159.925

С. В. ХАРЧЕНКО,

кандидат психологічних наук, доцент,
доцент кафедри психології та педагогіки
факультету № 3 (підрозділів поліції превентивної діяльності)
Харківського національного університету внутрішніх справ

ІНДИВІДНІ ЧИННИКИ ФОРМУВАННЯ СОЦІАЛЬНОГО ІНТЕЛЕКТУ

Соціальний інтелект виступає основою соціального пізнання людини. Метою роботи було узагальнення досліджень індивідних чинників, які впливають на особливості та рівень соціального інтелекту особистості. Розглянуто дослідження впливу на соціальний інтелект таких чинників, як стать і психофізіологічні властивості, особливу увагу приділено психічному здоров'ю, дефіцитарним особливостям та враженням мозку. Наведено результати досліджень автора щодо впливу на соціальний інтелект таких чинників, як стать і психофізіологічні властивості особистості.

Ключові слова: соціальний інтелект, індивідні властивості особистості, стать, психофізіологічні властивості, психічне здоров'я.

Kharchenko, S.V. (2016), "Individual factors of forming of social intellect" ["Indyvidni chynnyky formuvannia sotsialnoho intelektu"], *Pravo i Bezpeka*, No. 1, pp. 167–171.

Постановка проблеми. Соціальний інтелект є важливою складовою особистості, яка виступає основою соціального пізнання, та виконує певні регуляторні функції в поведінці та діяльності людини. В сучасній психології до чинників формування особистості відносять: біологічні передумови, соціальне середовище у вигляді взаємин, що складаються, та цілеспрямованої дії соціуму у формі навчання та виховання, а також активність самого суб'єкта розвитку та його особистісних особливостей.

Стан дослідження. Феномен соціального інтелекту у вітчизняній науці активно вивчається лише два десятиріччя. Інтерес до формування соціального інтелекту значною мірою пов'язаний з пошуком засобів оптимально розвинутої особистості, яка успішно адаптується в мінливих умовах сучасного суспільства, вдало опановує професійно важливі вміння та навички.

Соціальний інтелект є тим видом інтелекту, який формується впродовж соціалізації індивіда під впливом умов соціального середовища. На його розвиток, на думку Г. Айзенка, впливають соціальний та економічний статус, харчування, культура, освіта, стратегії дій, виховання, ставлення до алкоголю, психічні розлади, особистість, здоров'я, досвід, мотивація тощо [1]. Серед індивідних властивостей людини вчені, ґрунтуючись на теоретичних положеннях Б. Г. Ананьєва, пов'язують з рівнем соціального інтелекту деякі особливості вищої нервової діяльності, стать, вік та певною мірою, стан здоров'я.

Актуальним є аналіз провідних детермінант розвитку соціального інтелекту, **метою**

цієї роботи – узагальнення результатів досліджень індивідних чинників, які впливають на особливості та рівень соціального інтелекту особистості.

Виклад основного матеріалу. Низка авторів (Я. І. Михайлова, Л. А. Ясюкова, Є. І. Пашенко, Н. М. Князева, Г. М. Молокостова, А. А. Іванов) відмічала, що особи жіночої статі мають кращі показники соціального інтелекту, ніж чоловічої, але ці результати здебільшого отримані як побічні в дослідженнях інших властивостей. Слід зазначити, що в наших власних дослідженнях [2; 3] не було виявлено достовірних відмінностей соціального інтелекту та його окремих здібностей в юнацькому та ранньому дорослому віці за статевою ознакою.

Ученими психофізіологічною передумовою більш високого рівня розвитку соціального інтелекту були названі лише пластичність ЦНС під час реалізації зорової та моторної функцій у старшому дошкільному віці (Т. В. Алімова). В дослідженні соціального інтелекту в дітей 6–7 років Я. І. Михайловою було встановлено відсутність його взаємозв'язку з такими індивідними характеристиками, як швидкість біологічного дозрівання та ювенільність. Гальмівний вплив на становлення соціального інтелекту молодших школярів, як виявила Л. А. Ясюкова, має властива багатьом дітям у цьому віковому періоді некерована рухова та емоційна реактивність. Слабкість нервової системи, що встановлено М. К. Акімовою, обмежує можливості індивідів в операції з великим обсягом інформації, це безумовно впливає й на успішність функціонування соціального інтелекту. У нашому власному

дослідженні [4] не було виявлено впливу властивостей темпераменту на рівень соціального інтелекту й окремих складових в юнацькому віці, але був діагностований негативний взаємозв'язок темпу реакцій і соціального інтелекту.

Залишається поза увагою вчених вплив функціональної асиметрії великих півкуль головного мозку на особливості здібностей соціального інтелекту. При цьому встановлено, що ліва півкуля відповідає за понятійне, конвергентне (націлене на одне правильне рішення) мислення, прогнозування майбутніх подій, висування гіпотез; у семантичній пам'яті лівої півкулі зберігаються усвідомлені соціальні стереотипи та соціальна система значимостей, тоді як права півкуля забезпечує інтуїтивне, почуттєве, образне мислення, здійснюючи перевірку гіпотез, має справу з актуальним часом, діями «тут» і «зараз» [5].

Психологами та педагогами були проведені численні дослідження особливостей розвитку соціального інтелекту на різних етапах онтогенезу: роботи І. В. Харитонової, Я. І. Михайлової, І. Ю. Ісаєвої, Н. В. Рубльової описують соціальний інтелект дітей дошкільного віку, О. В. Шиловой – старших дошкільнят та першокласників, О. В. Белавіна, Л. А. Ясюкова, О. В. Шешукова вивчали соціальний інтелект дітей молодшого шкільного віку, особливості соціального інтелекту в підлітковому віці були предметом досліджень К. Ю. Вепро, М. В. Оданович, Н. В. Панової, О. Б. Чеснакової, юнацького – О. І. Пашенко, Н. М. Князевої, Т. М. Карпович, Є. О. Капустіної, М. Л. Тарасенко, С. А. Рахманкулової, В. О. Порядиної, М. О. Вишвіркиної та інших, досліджень соціального інтелекту в осіб похилого віку було проведено дуже мало (А. А. Іванов, 2010). У більшості проведених досліджень вивчаються особливості соціального інтелекту лише в одному віковому періоді [6].

Зазначимо, що сьогодні відсутні наукові роботи, в яких би аналізувалися особливості соціального інтелекту осіб з різним темпом психофізіологічного дозрівання. На нашу думку, акселерати й ретарданти опиняються в специфічних соціальних ситуаціях розвитку, коли вони можуть бути прийнятими у двох вікових групах (своїй та старшою чи молодшою), бути прийнятими не в своїй віковій групі, а старшою чи молодшою за свою, бути неприйнятими в групі, що зумовлює особливості досвіду міжособистісної взаємодії та не може не вплинути на формування соціального інтелекту як у підлітковому віці, так і пізніше.

Вченими був описаний негативний вплив на рівень соціального інтелекту дефіцитарних особливостей та вражень мозку:

- зупинка в розвитку дендритного дерева в лімбічній системі та ріст кількості аномальних клітин у мозочку в хворих на аутизм (R. M. Joseph, 1999);

- труднощі сприйняття емоцій і душевного стану інших після поразки правої півкулі та лобових структур (Лурия А. Р., 1973);

- розлади критичності, адекватності реакцій на соціальні стимули при лобовому синдромі (Лурия А. Р., 1973);

- труднощі пізнання виразу страху та переляку на обличчі при білатеральній поразці амігдали (Ammerlaan E. et al. 2008);

- розлади соціального пізнання після унілатерального ішемічного інсульту в басейні правої середньої мозкової артерії (Krukow P., 2012);

- розлади соціального інтелекту при шизофренії (Рычкова О. В., 2013; Матросова О. С., Пахомова С. А., 2015);

- специфіка соціального пізнання при вадах зору, слуху (Григорьева Г. В., 1998; Зубкова В. П., 2009; Сутырина М. П., Понамарєва С. О., 2013);

- специфіка соціального пізнання при дитячому церебральному паралічі (ДЦП) (Алексеева Е. А., 2009);

- розлади соціального інтелекту при дефіциті розумового розвитку (Агавелян М. Г., 1998; Першина Н. А., 1999; Семенченко И. В., 2005; Шевченко Н. Б., 1999; Василевская Е. А., Менделевич В. Д., 2014) та затримці розумового розвитку (Агавелян О. К., 1999; Грибанова Г. В., 1986; Триггер Р. Д., 2008);

- розлади соціального пізнання при хімічній залежності (Сирота Н. А., Зенцова Н. И., 2010);

- надмірне навантаження на зорову систему в результаті тривалого перегляду дитиною телепередач призводить до сенсорної депривації інших аналізаторних систем та навичок комунікації (Глозман Ж. М., 2009)¹.

У клінічній психології достатньо широко вивчалися утруднення в розумінні хворими шизофренією ситуацій соціальної взаємодії, їх невміння передбачати розвиток взаємодії, дефіцит необхідних для прогнозування розвитку ситуації сценаріїв, несформованість поведінкових навичок вирішення складних соціальних ситуацій (Елигулашвили Е. И., 1982; Хломов Д. Н., 1984; Рычкова О. В., 2013; Матросова О. С., Пахомова С. А., 2015; Corrigan P. W.,

¹ Авторів указано мовою відповідних робіт.

Green M. F., 1993; Corrigan P. W., Addis I. B., 1995; Addington J., Addington D., 1998; Moritz S., Woodward T. S., 2005 та інші)². Відмічено, що чим триваліший період захворювання, тим більше виражене зниження рівня соціального інтелекту, а також, що форма захворювання та ліки, що приймаються пацієнтами, впливають на особливості здібностей соціального інтелекту хворих.

Зокрема, О. В. Ричкова так описала особливості соціального інтелекту в хворих шизофренією:

– розпізнавання емоцій хворими, в тому числі на основі мімічних і парамімічних стимулів, гірше, ніж здоровими людьми;

– розпізнавання емоцій хворими відбувається дещо легше при використанні мімічних сигналів у порівнянні з парамімічними;

– найефективніше пізнаваною хворими шизофренією є емоція «радість» (як мімічних, так і пантомімічних її проявів);

– «здивування» часто помилково пізнається хворими як інший емоційний стан, переважно негативного спектру [7].

За даними О. С. Матросової та С. О. Пахомової, у хворих шизофренією соціальний інтелект понижений у порівнянні з нормою, при цьому в жінок соціальний інтелект знижений меншою мірою, ніж у пацієнтів чоловічої статі [8].

Результати дослідження соціального інтелекту в хімічнозалежних було надано Н. О. Сиротою та Н. І. Зенцовою. Автори показали, що залежні від героїну особи мають низький рівень соціального інтелекту. В них порушено передбачення наслідків поведінки людей і розпізнавання різних сенсів одних і тих же вербальних повідомлень залежно від характеру взаємовідносин людей і контексту ситуації спілкування. Ці особи зазнають труднощів в аналізі ситуацій міжособистісної взаємодії, внаслідок чого виникають розлади в адаптації до соціального середовища. Аналогічні якісні характеристики соціального інтелекту в цілому властиві хворим, залежним від алкоголю, при його кількісній оцінці «нижче середнього» [9].

Проблема соціального інтелекту все активніше розробляється в спеціальній психології, перш за все щодо дітей з інтелектуальними розладами – розумовою відсталістю і затримкою психічного розвитку. Значна увага приділена вченими такому параметру соціального інтелекту дітей з відхиленнями у розвитку, як уміння використовувати невербальну інфор-

мацію для інтерпретації поведінки та діяльності партнерів по спілкуванню (О. К. Агавелян, М. Г. Агавелян, Н. А. Першина, І. В. Семенченко, Н. Б. Шевченко та ін.).

Сприйняття емоційного стану іншої людини, особливостей її невербальної поведінки доступне молодшим школярам з розладами інтелекту, але існує недостатнє усвідомлення ними емоційних станів інших. Підлітки з інтелектуальною недостатністю здатні ідентифікувати базові емоції за виразом очей, однак відсутні вміння адекватно розпізнавати наміри партнера по спілкуванню і правильно вибудувати лінію поведінки. У школярів з розумовою відсталістю, за даним Н. Б. Шевченко, спостерігається складність впізнання за інтонаціями емоцій презирства, гніву, подиву тощо.

За даними Л. Ф. Фатіхової, у дітей з розумовою відсталістю спостерігаються підміни одного емоційного стану іншим: частіше серед них – «смуток», «спокій», «страх», «злість». Найбільш доступними для розпізнавання для дітей був такий емоційний стан, як «радість». У дітей з розумовою відсталістю не виявлено тенденції до вербального опису ними емоційного стану персонажів. Ці діти визначають емоційні стани персонажів-дітей дещо краще, ніж персонажів-дорослих [10].

Загалом діти з розумовою відсталістю (як з легкою, так і з помірною розумовою відсталістю) показують низький або нижче середнього рівень розвитку здатності до розпізнавання емоційних станів.

Діти із затримкою психічного розвитку дошкільного віку можуть диференціювати протилежні або емоційні стани, які істотно відрізняються, однак утруднюються в називанні емоцій, близьких за своїм емоційним проявом або без елементів яскравої експресії. Такі діти в цілому адекватно співвідносять портретні картинки з психічними станами персонажів, зображених на сюжетних картинках, але їм малодоступне розуміння емоційних станів за виразом обличчя персонажів картинок. Діти частіше роблять помилки при впізнанні емоційних станів дорослих, ніж однолітків. Загалом діти із затримкою психічного розвитку показують середній рівень і рівень нижче середнього у здатності розпізнавати емоційні стани людей [10].

У дітей з розладами мовлення, як відмітила, Л. Г. Соловйова, спостерігаються невміння орієнтуватися в ситуації спілкування. За даними Л. Ф. Фатіхової, діти із загальним недорозвиненням мови відстають від своїх однолітків, які нормально розвиваються, у рівні розвитку

² Авторів указано мовою відповідних робіт.

здатності до розпізнавання емоційних станів, показуючи середній рівень і рівень нижче середнього.

Дані Є. О. Алексеевої показали, що для дітей дошкільного віку з ДЦП сприйняття міміки на фотографії або малюнку має великі труднощі. Більшість дітей розпізнають лише радість та смуток. Цим дітям більш доступно сприйняття емоційних станів за пантомімічними особливостями, ніж за мімікою. При сприйнятті пантоміміки діти з ДЦП інколи можуть вказати причину переживання. У дошкільнят з ДЦП також не сформоване уявлення про те, що одне і те ж почуття може виявлятися по-різному і в той же час різним емоційним станом можуть бути властиві схожі експресивні прояви. Бідність словника емоційної лексики дітей з ДЦП, вказує Є. О. Алексеева, знижує рівень вербалізації ними емоцій (цит. за [10]).

Висновки. Проаналізовані наукові дані дозволяють стверджувати:

1. Серед психофізіологічних чинників важливим для формування та збереження адекватного рівня соціального інтелекту є відсутність

нервово-психічних захворювань, розладів з боку інтелекту та сенсорних систем, сенсорної депривації та пластичність центральної нервової системи.

2. Вплив чинника статі, властивостей нервової системи та сенсорної депривації на особливості соціального інтелекту потребує подальших досліджень.

3. Відсутні наукові роботи, в яких аналізуються особливості соціального інтелекту осіб з різним темпом психофізіологічного дозрівання та вплив на особливості здібностей соціального інтелекту особистості функціональної асиметрії великих півкуль головного мозку.

4. Серед нервово-психічних захворювань соціальний інтелект найбільш ретельно досліджувався у хворих шизофренією. Виявлено виражені проблеми хворих у розпізнаванні емоцій інших.

5. Найбільш досліджуваною складовою соціального інтелекту в дітей з інтелектуальними розладами є вади сприйняття емоційних проявів оточуючих.

Список використаних джерел

1. Айзенк Г. Ю. Интеллект: новый взгляд / Г. Ю. Айзенк // Вопросы психологии. – 1995. – № 1. – С. 111–131.
2. Харченко С. В. Особенности общения мужчин и женщин / С. В. Харченко // Практична психологія та соціальна робота. – 2007. – № 4. – С. 24–32.
3. Харченко С. В. Особенности спілкування дівчат та юнаків – курсантів Харківського національного університету внутрішніх справ / С. В. Харченко // Соціально-психологічне забезпечення правоохоронної діяльності: теоретичні та прикладні аспекти : матеріали наук.-практ. конф. (Харків, 24 квіт. 2009 р.). – Харків : ХНУВС, 2009. – С. 283–288.
4. Харченко С. В. Влияние динамических характеристик темперамента на особенности общения в юношеском возрасте / С. В. Харченко // Социальная психология сегодня: наука и практика : материалы IV межвуз. науч.-практ. конф. – СПб. : СПбГУП, 2009. – С. 169–171.
5. Сирина Е. А. Межполушарная асимметрия и индивидуальные различия : монография / Е. А. Сирина, Т. В. Евтух. – Пермь : Перм. гос. пед. ун-т. – 2004. – 136 с.
6. Харченко С. В. Особенности соціального інтелекту в різні вікові періоди: теоретичний аналіз / С. В. Харченко // Проблеми сучасної педагогічної освіти. Серія : Педагогіка і психологія. – 2014. – Вип. 43, – ч. 3. – С. 333–341.
7. Рычкова О. В. Нарушения социального интеллекта у больных шизофренией : автореф. дис. ... д-ра психол. наук : 19.00.04 / Рычкова Ольга Валентиновна. – СПб., 2014. – 58 с.
8. Матросова О. С. Особенности социальной компетенции у больных шизофренией [Електронний ресурс] / Матросова О. С., Пахомова С. А. // Бюллетень медицинских Интернет-конференций 2015. – Т. 5, № 2. – С. 108–110. – Режим доступа: <http://cyberleninka.ru/article/n/osobennosti-sotsialnoy-kompetentsii-u-bolnyh-shizofreniey>.
9. Сирота Н. А. Исследование социального познания и социального интеллекта у лиц, зависимых от психоактивных веществ [Електронний ресурс] / Н. А. Сирота, Н. И. Зенцова // Медицинская психология в России. – 2010. – № 4. – Режим доступа: http://www.medpsy.ru/mprj/archiv_global/2010_4_5/nomer/pomer01.php.
10. Фатихова Л. Ф. Практикум по психодиагностике социального интеллекта детей дошкольного и младшего школьного возраста : учеб.-метод. пособие / Л. Ф. Фатихова, А. А. Харисова. – Уфа : Изд-во Уфим. фил. ГОУ ВПО «МГГУ им. М. А. Шолохова», 2010. – 69 с.

Надійшла до редколегії 10.02.2016

ХАРЧЕНКО С. В. ИНДИВИДУАЛЬНЫЕ ФАКТОРЫ ФОРМИРОВАНИЯ СОЦИАЛЬНОГО ИНТЕЛЛЕКТА

Социальный интеллект является основой социального познания человека. Целью работы было обобщение исследований индивидуальных факторов, влияющих на особенности и уровень социального интеллекта личности. Рассмотрены исследования влияния на социальный интеллект личности таких факторов, как пол и психофизиологические свойства, особое внимание уделено психическому здоровью, дефицитарным особенностям и поражениям мозга. Приведены результаты исследований автора о влиянии на социальный интеллект таких факторов, как пол и психофизиологические свойства личности.

Ключевые слова: социальный интеллект, индивидуальные свойства личности, пол, психофизиологические свойства, психическое здоровье.

KHARCHENKO S. V. INDIVIDUAL FACTORS OF FORMING OF SOCIAL INTELLECT

Social intellect acts as a basis of social cognition of a man. The objective of the work was summarizing the research of individual factors that affect the characteristics and the level of social intellect of an individual. The modern research concerning the impact of such factors as gender, psychological and physiological properties on social intellect has been considered; special attention has been paid to the mental health, diminished features and the brain's effects. The author's research results concerning the impact of such factors as gender, psychological and physiological properties of the individual on social intelligence has been provided.

The author has analyzed scientific data that allowed to assert that among physiological factors important for the formation and preservation of an adequate level of social intellect is the lack of neuropsychiatric diseases, disorders of the intellect and sensor systems, sensory deprivation and plasticity of the central nervous system. The impact of gender factor, properties of the nervous system and sensory deprivation on social intellect features requires further research. There is not any scientific paper, which analyzes the features of social intellect of people with different rates of psychological and physiological maturation and effect on the characteristics of social intellect skills of functional asymmetry of the cerebral hemispheres. Social intellect among neuropsychiatric diseases is the most thoroughly studied in patients with schizophrenia. Patients' obvious problems in identifying the emotions of others have been found out. The most studied components of social intellect in children with intellectual disabilities are abnormalities of perception of emotional expressions of others.

Keywords: social intellect, individual properties of an individual, gender, psychological and physiological properties, mental health.

УДК 159.9:[351.741:343.102]

Г. В. ЧУХРАЄВА,

кандидат медичних наук,

начальник Центру психіатричної допомоги та професійного психофізіологічного відбору

Державної установи «Територіальне медичне об'єднання

Міністерства внутрішніх справ України по Харківській області»

ТЕОРЕТИЧНІ ТА ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ ПРОФЕСІЙНОГО ПСИХОФІЗІОЛОГІЧНОГО ВІДБОРУ ПРАЦІВНИКІВ ПОЛІЦІЇ

Розглянуто питання обов'язкового необхідного психофізіологічного відбору в системі МВС. Зазначено, що не кожна людина, навіть практично здорова, здатна виконати всі вимоги служби в поліції. Проаналізовано середні показники непридатності серед кандидатів на службу в органи та підрозділи внутрішніх справ України та серед вступників до навчальних закладів МВС України через наявність психічної патології, а також показники непридатності за психофізіологічними особливостями центральної нервової системи.

Ключові слова: психологічний відбір, психофізіологічні особливості, військово-лікарська комісія, непридатність.

Chuhraeva, G.V. (2016), "Theoretical and practical aspects of professional psychological and physiological selection of police officers" ["Teoretychni ta praktychni aspekty profesiinoho psykhozfiolohichnoho vidboru pratsivnykiv politsii"], *Pravo i Bezpeka*, No. 1, pp. 171–176.

Постановка проблеми. Ретельний відбір на службу в Національну поліцію України має велике значення, тому що ця служба є однією з найбільш напружених у зв'язку з великими психоемоційними й фізичними навантаженнями, ризиком для життя та здоров'я. До працівників поліції висуваються особливо високі вимоги.

Мета цієї статті – показати, що профілактичні психологічний та психофізіологічний відбори до лав поліції є однією з основних ланок психологічного супроводу майбутніх поліцейських.

Виклад основного матеріалу. Для розробки загальних методологічних підходів до психопрофілактичного відбору працівників поліції необхідно чітко визначити позицію психологів МВС із цього питання.

У вітчизняній психологічній науці неодноразово розглядалося питання про диференціацію та взаємозв'язки здібностей. Так, С. Л. Рубінштейн і Б. М. Теплов сформулювали положення про нерозривний зв'язок загальних і спеціальних здібностей людини [1, с. 4; 2, с. 536]. В. Д. Шадриков вказує на професійні здібності людини як на генетично безперервну лінію «переростання» загальних можливостей у спеціальні [3, с. 184].

Таким чином, загальним підходом до розгляду питання професійної придатності й успішної діяльності є позиція щодо взаємозумовленості та взаємозв'язку вроджених і набутих психологічних якостей, тобто ефективність професійної діяльності залежить як від генетично обумовлених властивостей та якостей особистості, так і від рівня професійно важливих психологічних якостей, умінь, знань, навичок, набутих у процесі діяльності. Можна припустити, що будь-яка діяльність сприяє розвитку конкретних індивідуально-психологічних і психофізіологічних властивостей індивіда, які мають цінність для особистісного розвитку, збільшують свободу вибору та збагачують особистість. Діяльність, яка є процесом динамічним, стимулює розвиток людини та її здібностей, однак повинні бути також вихідні індивідуально-психологічні властивості та якості, що сприяють розвитку певних психологічних здібностей.

М. М. Решетніков вказує на загальні й спеціальні професійні здібності людини, при цьому загальні здібності є фундаментом для оволодіння багатьма видами діяльності, а спеціальні визначають успішність освоєння певної діяльності [4, с. 145–153]. Такий підхід повністю збігається з методологічним підходом до оцінки професійних здібностей, що були закладені в систему профвідбору працівників, які проводять оперативно-розшукову діяльність. З

позиції професійного відбору діяльність працівників оперативно-розшукових підрозділів розділена на певні види і групи призначення.

Спеціальними здібностями є психологічні властивості особистості, які вимагаються від людини в межах конкретної посади (спеціальності). При цьому, відзначає М. М. Решетніков, чим складніша професійна діяльність – тим важливіша необхідність розвитку цих здібностей. Спеціальні професійні здібності визначаються підвищеними вимогами до певних якостей людини, які для інших видів діяльності не актуальні [4, с. 145–153].

Таким чином, із цих тверджень стає зрозуміло, що система професійного психологічного відбору повинна вирішувати завдання оцінки рівня розвитку як загальних, так і спеціальних здібностей залежно від виду службової діяльності й групи призначення. Це дозволяє нам виділити таку властивість професійного психологічного відбору, як диференційованість методичних підходів його організації. Тобто обсяг методик, що входять до процедури проведення професійного психологічного відбору, може суттєво відрізнитися залежно від цілей і завдань відбору або від виду діяльності. Ця характеристика нерідко збігається з такою формою професійного відбору, як диференційний професійний добір, за якого профконсультування здійснюється, наприклад, по закінченні освітньої установи тільки чітко обмеженим професіям, спеціальностям або посадам.

Важливим для визначення моделі професійного відбору вбачається висновок К. К. Платонова про необхідність виділення функцій, що лімітують професійну діяльність, тобто тих обмежень, труднощів і складнощів, які викликають певну напруженість й утруднення в роботі та успішне подолання яких є показником рівня професійної майстерності [5, с. 94–100].

У сучасному світі, на жаль, збільшуються психологічні, емоційні й фізичні навантаження на людину, особливо на працівника поліції. Тому, насамперед, дуже важливим є питання здоров'я, від якого залежить стійкість до вищевказаних чинників і, звідси, професійна придатність. Саме розгляд цього питання є дуже своєчасним і важливим.

Професійна придатність розглядається різними вченими в різних аспектах. Вона в будь-якій сфері діяльності, особливо в силових структурах, зокрема у працівників оперативно-розшукових підрозділів, визначається станом здоров'я особи. Визначень терміна «здоров'я» існує безліч. На фізичне й психічне здоров'я впливають різні чинники, тому особливо

ретельно вивчаються ті види професійної діяльності, які безпосередньо пов'язані із впливом негативних чинників, наприклад, частими стресовими ситуаціями у працівників поліції. Нас цікавлять саме такі аспекти.

Служба в поліції є тим особливим видом діяльності, який пред'являє особливо високі вимоги до особистості, її здоров'я. Через те, що професійна діяльність працівників поліції пов'язана зі значними фізичними, емоційними, моральними навантаженнями, не кожна людина здатна виконати всі необхідні вимоги. Основними особливостями служби в поліції є ненормований робочий день, емоційні навантаження, пов'язані часто з ризиком для життя та здоров'я, спілкування з кримінальними елементами, необхідність ухвалювати правильні рішення часто в умовах обмеженого часу, нести відповідальність за свої дії та вчинки. Всі ці й інші особливості служби впливають на здоров'я працівників поліції, тому в системі МВС питання професійного здоров'я й професійної придатності є особливо гострим.

Проблема професійного здоров'я привертає до себе все більше уваги. Досліджуються різні аспекти психологічного забезпечення професійної діяльності, які безпосередньо пов'язані із впливом несприятливих умов праці (перенапруження, перевантажень, психотравмуючих чинників тощо) на фізичне й психічне здоров'я особистості. Адже неправильний вибір професії може призвести до розвитку невротичних і психосоматичних розладів, викликаних постійними стійкими переживаннями, почуттям незадоволеності від виконуваної роботи.

Стан соматичного здоров'я й професійну придатність під час прийому на службу визначає військово-лікарська комісія. Психологічну придатність визначають у Центрах практичної психології при управліннях кадрового забезпечення Головних управлінь Національної поліції в областях, зараз це психологічні відділи управлінь кадрового забезпечення Головних управлінь. Особливо ретельно психологічний відбір проводиться Центрами психіатричної допомоги та професійного психофізіологічного відбору в областях та м. Києві. Спеціальним органом, який складається з лікарів-фахівців та створюється в системі Міністерства внутрішніх справ є військово-лікарська комісія (ВЛК). Основною метою його діяльності є проведення військово-лікарської експертизи й медичного огляду кандидатів на службу, осіб рядового й начальницького складу Міністерства внутрішніх справ і членів їх родин, військовослужбовців Національної гвардії України, осіб із числа цивільної

молоді, які прагнуть вступити у вищі навчальні заклади Міністерства внутрішніх справ або Міністерства оборони, курсантів і слухачів навчальних закладів МВС.

Центр психіатричної допомоги та професійного психофізіологічного відбору (далі – Центр, Центр ПД та ППВ) є відомчим спеціалізованим лікувально-профілактичним підрозділом МВС України в областях, що надає психіатричну та наркологічну допомогу в обсязі, передбаченому для спеціалізованого (психоневрологічного та наркологічного) диспансеру органів охорони здоров'я України. Однією з основних функцій Центрів є професійний психофізіологічний відбір і психопрофілактична робота за відповідною програмою і планом.

Центр ПД та ППВ у своїй діяльності керується Конституцією України, законами України, актами Президента України та Кабінету Міністрів України. До основних нормативних актів слід віднести такі: закон України від 22.02.2000 № 1489-III «Про психіатричну допомогу», постанову Кабінету Міністрів України від 06.11.1997 № 1238 «Про обов'язковий профілактичний наркологічний огляд і порядок його проведення», наказ Міністерства охорони здоров'я України від 17.01.2002 № 12 «Про затвердження Інструкції про проведення обов'язкових попередніх та періодичних психіатричних оглядів», накази МВС України від 06.02.2001 № 85 «Про затвердження Положення про діяльність військово-лікарської комісії та Порядку проведення військово-лікарської експертизи і медичного огляду військовослужбовців та осіб рядового і начальницького складу в системі МВС», від 04.11.2003 № 1286 «Про затвердження положень про заклади охорони здоров'я МВС України», від 04.11.2003 № 1296 «Про медичне забезпечення в закладах охорони здоров'я системи МВС України», Положення про Центр ПД та ППВ сектору (служб) медичного забезпечення ГУМВС України в Криму, м. Києві, УМВС України в областях і м. Севастополі (наказ МВС України від 04.11.2003 № 1286).

Головними завданнями Центру, затвердженими наказом МВС України від 04.11.2003 № 1286 «Про затвердження положень про заклади охорони здоров'я МВС України», є:

– проведення психіатричної експертизи, психодіагностичного обстеження та медичного психофізіологічного професійного відбору кандидатів на службу в органи та підрозділи внутрішніх справ, вступників до навчальних закладів системи МВС України, які проходять медичний огляд у ВЛК;

– забезпечення контролю за дотриманням законності та захисту прав осіб під час надання психіатричної та наркологічної допомоги, проведення медичного психофізіологічного професійного відбору;

– безпосереднє надання амбулаторної психіатричної та наркологічної допомоги, проведення обов'язкових попередніх, періодичних психіатричних і профілактичних наркологічних оглядів, у тому числі з метою військово-лікарської експертизи, особам, які підлягають медичному обслуговуванню в лікувально-профілактичних закладах УМВС України (за раз – ГУНП);

– вивчення стану психічного здоров'я осіб, які підлягають обслуговуванню в лікувально-профілактичних закладах ГУМВС України (ГУНП), і вжиття заходів щодо його поліпшення;

– взаємодія Центру із зацікавленими службами, органами, установами, організаціями, юридичними особами у відомстві та поза ним.

Центр складається з відділення психопрофілактики та професійного психофізіологічного відбору та відділення амбулаторної психіатричної допомоги. Відділення психопрофілактики та професійного психофізіологічного відбору є спеціалізованим медико-психологічним структурним підрозділом Центру, розрахованим на психодіагностичне та психофізіологічне обстеження за встановленими стандартами. Воно здійснює:

– психодіагностичне обстеження кандидатів на службу в органи та підрозділи внутрішніх справ (Національну поліцію України), кандидатів на навчання у ВНЗ МВС України;

– медичне психофізіологічне обстеження кандидатів на службу в органи та підрозділи внутрішніх справ (Національну поліцію) з метою професійного відбору;

– психодіагностичне й медичне психофізіологічне обстеження осіб рядового і начальницького складу органів та підрозділів внутрішніх справ (Національної поліції) при переміщенні по службі;

– психодіагностичне й медичне обстеження осіб за розпорядженням керівництва Центру;

– медичне психофізіологічне обстеження за направленням лікаря-психіатра;

– аналіз результатів психодіагностичних і психофізіологічних обстежень згідно з вимогами керівництва Центру тощо.

Відділення амбулаторної психіатричної допомоги є лікувально-профілактичним структурним підрозділом Центру і здійснює в основному вторинну психопрофілактичну роботу.

Як бачимо, виявлення професійної придатності за станом здоров'я починається ще на етапах приймання кандидатів на службу й при вступі в навчальні заклади системи МВС України.

Нами були проаналізовані середні показники непридатності серед кандидатів на службу в органи та підрозділи внутрішніх справ України й серед вступників до навчальних закладів МВС через наявність психічної патології, а також показники непридатності за психофізіологічними особливостями центральної нервової системи. Крім того, значна кількість кандидатів на службу до лав МВС України та вступників до навчальних закладів МВС не рекомендується центрами психіатричної допомоги та професійного психофізіологічного відбору через психологічні особливості – акцентуації характеру, низькі показники інтелектуальних здібностей тощо.

Середні показники непридатності серед кандидатів на службу в органи внутрішніх справ України за останні роки знаходяться в основному на однаковому рівні і складають 1,2–1,5 на 1000 осіб. У структурі виявленої психічної патології переважають:

– невротичні, пов'язані зі стресом, і соматоформні розлади – в середньому 35 %;

– розумова відсталість і порушення психологічного розвитку – в середньому 30 %;

– розлади особистості та поведінки – в середньому 20 %.

У структурі виявленої психічної патології серед вступників до вищих навчальних закладів системи МВС України переважають:

– невротичні, пов'язані зі стресом, і соматоформні розлади – в середньому 54 %;

– розумова відсталість і порушення психологічного розвитку – в середньому 12 %;

– розлади особистості та поведінки – в середньому 16 %;

– психічні та поведінкові розлади внаслідок вживання психоактивних речовин – в середньому 7 %.

Серед вступників до вищих навчальних закладів МВС України виявляється в середньому 1 % осіб із психічними та поведінковими розладами.

Під час проведення військово-лікарської експертизи осіб, які проходили ВЛК ГУМВС України в Харківській області, середня кількість усіх непридатних за психічною патологією за останні роки складає від 1,45 % до 0,9 % від усієї кількості, оглянутих військово-лікарською комісією з метою прийому на службу. Показник непридатних за психічною патологією серед вступників до навчальних закладів системи

МВС України за останні 5 років складає в середньому від 1,5 % до 3 % від усіх оглянутих ВЛК осіб. Кількість непридатних до служби осіб серед кандидатів на службу складає в середньому 1,3 % від усіх кандидатів. Більш детально ці показники виглядають наступним чином.

За результатами військово-лікарської експертизи кількість непридатних за психічною патологією в 2011 р. склала 0,77 % від усіх осіб, оглянутих з метою ВЛК.

Кількість непридатних серед кандидатів на службу в ОВС склала 1,58 % від усіх кандидатів на службу (2010 р. – 1,33 %). Відсотковий показник непридатних за психічною патологією серед вступників до навчальних закладів МВС – 2,06 % від усіх вступників. Кількість вступників у 2011 р. значно зменшилася та склала лише 8 % від усіх оглянутих з метою військово-лікарської комісії (2010 р. – 12,0 %).

Відсотковий показник усіх непридатних осіб за психічною патологією в 2012 р. дещо збільшився в порівнянні з попереднім роком і склав 0,81 % від усіх осіб, оглянутих з метою ВЛК. Показник непридатних серед кандидатів на службу в ОВС зменшився в порівнянні з попередніми роками (2009–2011 рр.) та склав 1,07 % від всіх кандидатів на службу. Відсотковий показник непридатних за психічною патологією серед вступників до навчальних закладів МВС збільшився та склав 2,6 % від усіх вступників. Кількість вступників збільшилася та склала 385 осіб, або 10 % від усіх оглянутих з метою ВЛК.

Показник усіх непридатних осіб за психічною патологією в 2013 р. дещо збільшився в порівнянні з 2012 р. і склав 1,08 % від усіх осіб, оглянутих з метою ВЛК. Відсотковий показник непридатних серед кандидатів на службу в ОВС збільшився та склав 1,5 % від усіх кандидатів на службу.

Показник непридатних через психічну патологію серед вступників до навчальних закладів МВС практично не змінився та склав 2,54 % від усіх вступників. Кількість вступників збільшилася та склала 630 осіб, або 16,3 % від усіх оглянутих з метою проходження ВЛК.

Під час проведення військово-лікарської експертизи з приводу проходження ВЛК у 2014 р. кількість непридатних осіб збільшилась і склала 4828 осіб (2013 р. – 3855 осіб). Відсотковий показник усіх непридатних осіб через психічну патологію склав 0,62 % від усіх осіб, оглянутих з метою ВЛК. Відсотковий показник непридатних серед кандидатів на службу в ОВС зменшився та склав 0,64 % від всіх кандидатів на службу. Відсотковий показник не-

придатних через психічну патологію серед вступників до навчальних закладів МВС також змінився та склав 0,98 % від усіх вступників.

Чинним законодавством України в межах медичних оглядів при прийнятті на службу (призначенні на посаду) передбачено визначення психофізіологічної придатності до роботи (служби) осіб, діяльність яких передбачає носіння вогнепальної зброї або пов'язана з керуванням транспортом. У зв'язку з цим передбачається визначення придатності за індивідуальними особливостями кандидатів на службу:

- у підрозділі кримінального блоку;
- у підрозділі спеціального призначення;
- на посади водіїв;
- у підрозділі дорожньо-патрульної служби.

Обстеження проводиться за психофізіологічними методиками, які визначають:

- 1) омега потенціал – обстежується асиметрія областей чола та скроні;
- 2) теплінг-тест – сила та рухомість нервових процесів, працездатність;
- 3) ПЗМР – час зорово-моторної реакції;
- 4) РОР – час реакції на об'єкт, що рухається;
- 5) КЧСМ – критична частота світових миготінь, де обстежується лабільність нервової системи.

Підсумки психофізіологічного обстеження за останні 5 років мають незначні відмінності. Так, загальна кількість обстежень у Центри ПД та ППВ ГУМВС України в Харківській області в 2014 р. склала 1295 осіб (2013 р. – 1056), серед яких визнано непридатними 2,1 % (2013 р. – 2,9 %). Кількість непридатних до служби осіб через психофізіологічні дані за 5 останніх років складає в середньому 2,1–2,3%.

Ці показники по МВС України ще вищі. Так, серед кандидатів на службу відсоток непридатних через психофізіологічні дані доволі високий та складає в середньому 6–7 %, а серед вступників до навчальних закладів системи МВС України – 11–13 %.

Як бачимо, відсоток непридатних через психофізіологічні дані доволі високий. Це пояснюється тим, що психофізіологічне обстеження проводиться в основному кандидатам на посади до підрозділів з оперативно-розшуковою функцією діяльності, де вимоги до них значно вищі, ніж до кандидатів неоперативних підрозділів. Крім того, осіб, у яких є психологічні проблеми, не бажані для працівників ОВС, виявляють психологи Центрів психіатричної допомоги та професійного психофізіологічного відбору під час проведення психологічного обстеження кандидатів на службу та вступників до навчальних закладів системи МВС України на етапі

проходження ними військово-лікарської комісії. До таких проблем належать, зокрема, акцентуації характеру особистості, невисокий інтелект, низький рівень IQ тощо.

Висновки. Служба в поліції є тим особливим видом діяльності, який пред'являє особливо високі вимоги до особистості, до її здоров'я. Основними особливостями служби в поліції є ненормований робочий день, емоційні навантаження, пов'язані часто з ризиком для життя та здоров'я, спілкування і кримінальними елементами, необхідність ухвалювати правильні рішення часто в умовах обмеженого часу, не-

сти відповідальність за свої дії та вчинки. Всі ці й інші особливості служби впливають на здоров'я працівників органів внутрішніх справ. Тому в поліції питання професійного здоров'я й професійної придатності є особливо гострим.

Нами були проаналізовані середні показники непридатності серед кандидатів на службу в органи та підрозділи внутрішніх справ України й серед вступників до навчальних закладів системи МВС України через наявність психічної патології, а також показники непридатності через психофізіологічні особливості центральної нервової системи.

Список використаних джерел

1. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии / С. Л. Рубинштейн ; сост. А. В. Брушлинский, К. А. Абульханова-Славская. – СПб. : Питер Ком, 1999. – 720 с. – («Мастера психологии»).
2. Теплов Б. М. Проблемы индивидуальных различий / Б. М. Теплом. – М. : Просвещение, 1961. – 536 с.
3. Шадриков В. Д. Проблема системогенеза профессиональной деятельности / В. Д. Шадриков ; отв. ред. К. А. Абульханова-Славская. – М. : Наука, 1982. – 184 с.
4. Решетников М. М. Профессиональный отбор в системе образования, промышленности и армии США / М. М. Решетников // Психологический журнал. – 1937. – Т. 8, № 3. – С. 145–153.
5. Платонов К. К. Необходимые уточнения (о методических проблемах профессионального отбора в профессиональной ориентации) / К. К. Платонов // Социалистический труд. – 1970. – № 10. – С. 94–100.

Надійшла до редколегії 18.02.2016

ЧУХРАЕВА А. В. ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ И ПРИКЛАДНЫЕ АСПЕКТЫ ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО ПСИХОФИЗИОЛОГИЧЕСКОГО ОТБОРА РАБОТНИКОВ ПОЛИЦИИ

Рассмотрен вопрос обязательного необходимого психофизиологического отбора в системе МВД. Указано, что не каждый человек, даже практически здоровый, способен выполнить все требования службы в полиции. Проанализированы средние показатели негодности среди кандидатов на службу в органы и подразделения внутренних дел Украины и среди поступающих в высшие учебные заведения МВД Украины из-за наличия психической патологии, а также показатели негодности по психофизиологическим особенностям центральной нервной системы.

Ключевые слова: *психологический отбор, психофизиологические особенности, военно-врачебная комиссия, негодность.*

CHUHRAEVA G. V. THEORETICAL AND PRACTICAL ASPECTS OF PROFESSIONAL PSYCHOLOGICAL AND PHYSIOLOGICAL SELECTION OF POLICE OFFICERS

The issue of mandatory psychological and physiological selection in the system of the Ministry of Internal Affairs has been considered. It is noted that not everyone, even healthy, is able to fulfill all necessary conditions of service within the police. The author of the article has analyzed the average indicators of incapacity of candidates to serve within Internal Affairs Agencies of Ukraine and among applicants to educational establishments of the Ministry of Internal Affairs because of mental disorders, as well as indicators of incapacity according to psychological and physiological characteristics of the central nervous system.

As the result of the study the author has found out that major mental disorders among the candidates for service including applicants to higher educational establishments of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine are neurotic, stress-related and somatoform disorders. This category of disorders includes various reactions to stress and adaptation disorders, various phobic reactions, anxiety disorders, neurasthenia, etc.

It is therefore important to discover these disorders at the stage of professional psychological and physiological selection. It especially concerns police officers, who carry out operative activities and personnel of special units, where psychological pressure is very significant.

Keywords: *psychological selection, physiological and psychological characteristics, military physician board, incapacity.*

ДО УВАГИ АВТОРІВ НАУКОВОГО ЖУРНАЛУ «ПРАВО І БЕЗПЕКА»

ПОРЯДОК подання матеріалів для публікації в науковому журналі «Право і Безпека»

1. МОВИ ПУБЛІКАЦІЙ – українська, російська або англійська.

2. ОФОРМЛЕННЯ. Матеріали слід подавати у друкованому та електронному варіантах. Весь текст має бути набраний у текстових редакторах «MS Word-97–2010» із використанням стандартного шрифту Times New Roman 14-го кегля з міжрядковим інтервалом 1,5. Графіки, рисунки та діаграми виконуються за допомогою стандартного програмного забезпечення. Відступ зверху, знизу та праворуч має становити 20 мм, ліворуч – 25 мм. При такому форматі обсяг матеріалу має бути 6–12 сторінок, включаючи основний текст, анотації, список використаних джерел та інші елементи, що підлягають опублікуванню. Стаття має супроводжуватися шифром УДК.

3. СТРУКТУРА ТЕКСТУ. Стаття повинна містити такі елементи: постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями; аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано вирішення цієї проблеми і на які спирається автор, виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття; формулювання цілей статті (постановка завдання); виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів; висновки з цього дослідження і перспективи подальших розвідок у цьому напрямі.

4. СУПРОВІДНІ МАТЕРІАЛИ. До тексту **обов'язково** додаються:

- рецензія (до якої прирівнюється рекомендація до опублікування, надана головним редактором журналу або його заступником). Матеріали, що надходять, крім поданих докторами наук і професорами, які працюють у Харківському національному університеті внутрішніх справ (далі – Університет), підлягають також внутрішньому рецензуванню, яке здійснюють члени редакційної колегії – фахівці відповідної галузі;

- витяг із протоколу засідання кафедри або іншого навчального чи наукового підрозділу про рекомендацію статті до друку;

- авторська довідка (прізвище, ім'я, по батькові повністю, відомості про місце роботи, посаду, науковий ступінь, за їх відсутності – статус здобувача, ад'юнкта тощо навчального закладу (*вказані відомості підлягають опублікуванню*), а також поштову та електронну адреси і номер телефону);

- анотації, що відповідають вказаним нижче вимогам.

Рецензія та витяг із протоколу, що готуються поза межами Університету, підлягають за свідченням за місцем роботи рецензента чи місцем розгляду статті.

5. АНОТАЦІЇ. Анотація включає характеристику основної теми, проблеми об'єкта, мети роботи та її результати. В анотації вказують, що нового містить у собі подане дослідження порівняно з іншими, спорідненими за тематикою і цільовим призначенням.

Мови. Анотації подають українською, російською та англійською мовами, одна з яких є мовою публікації. Залежно від мови публікації подають звичайні та розширену анотації. При цьому розширена анотація повинна бути розгорнутою інформацією про зміст і результати дослідження, а звичайні – інформацією про основні ідеї та висновки дослідження.

Мовою публікації подають звичайну та розширену анотації. Звичайну анотацію подають також російською мовою (коли мовою публікації є українська або англійська) або українською мовою (коли мовою публікації є російська).

Обсяг. Рекомендований обсяг звичайної анотації – 500 друкованих знаків, розширеної – 1800–2000 друкованих знаків, без урахування транслітерації прізвища, ініціалів автора, перекладу назви дослідження та ключових слів.

Анотації друкують відповідно до вимог, встановлених до оформлення основного тексту дослідження.

Структура. Анотація в загальному вигляді повинна мати таку структуру: прізвище, ініціали автора, назва дослідження, текст анотації, ключові слова.

Прізвище, ініціали автора наводять у тій формі, як їх указано відповідною мовою у відповідному паспорті. За відсутності в паспорті англійськомовного написання використовують правила транслітерації, наприклад, Таблицю транслітерації українського алфавіту латиницею, затверджену постановою Кабінету Міністрів України від 27.01.2010 № 55 (розміщена на веб-сайті видання).

Текст анотації повинен містити такі структурні елементи:

- 1) предмет, тему, мету роботи;
- 2) метод чи методологію дослідження, відомості, що свідчать про актуальність та наукову новизну роботи;
- 3) основні результати дослідження;
- 4) галузь застосування, практичне значення роботи;
- 5) висновки.

Викладення матеріалу в анотації повинно бути: стислим і точним; інформативним; змістовним; структурованим.

У тексті анотації слід уживати синтаксичні конструкції, притаманні мові наукових і технічних документів, уникати складних граматичних конструкцій; застосовувати стандартизовану термінологію. Необхідно дотримуватися єдності термінології в межах анотації.

Скорочення та умовні позначення, крім загальноновживаних у наукових і технічних текстах, застосовують у виняткових випадках або дають їх визначення при першому вживанні.

Наприкінці кожної анотації наводяться *ключові слова* відповідною мовою. Ключовим словом називається слово або стійке словосполучення із тексту анотації, яке з точки зору інформаційного пошуку несе смислове навантаження. Сукупність ключових слів повинна відображати поза контекстом основний зміст наукової праці. *Кількість* ключових слів становить від 5 до 10. Ключові слова подають у називному відмінку, друкують у рядок, через кому.

Якість анотацій. Відповідальність за якість підготовки анотацій (крім літературного редагування і перекладу розширених анотацій, що здійснюють фахівці редакції) покладається одноосібно на авторів. З метою прискорення роботи редакції над рукописами статей та забезпечення правильності перекладу розширених анотацій дозволяється подання до редакції уже перекладених анотацій, при цьому переклад належним чином засвідчується.

У випадку, коли анотації підготовлено із грубими порушеннями встановлених вимог, публікацію результатів дослідження може бути затримано редколегією до їх усунення автором, про що йому повідомляється в письмовій чи усній формі негайно після їх виявлення.

6. ОФОРМЛЕННЯ СПИСКУ ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ. При написанні статті обов'язковим є посилання на авторів і джерела використаних або цитованих матеріалів. Список посилань оформлюється за допомогою прикінцевих зносок відповідно до вимог ДСТУ ГОСТ 7.1:2006.

Відповідальність за достовірність поданої інформації, використаних цитат, оформлення списку використаних джерел покладається на авторів.

Редколегія залишає за собою право відхиляти подані для публікації рукописи, які не відповідають програмним цілям видання, вимогам Міністерства освіти і науки України, МВС України, містять плагіат, а також повертати матеріали авторам для виправлення виявлених помилок і доопрацювання, скорочувати та редагувати надані тексти.

Автори попереджаються про те, що:

– електронна копія журналу безоплатно розміщується у відкритому доступі на сайті Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського НАН України у розділі «Наукова періодика України», на веб-сайті видання, а також на бібліотечному порталі Університету;

– статті, вміщені в журналі, безоплатно розміщуються у відкритому доступі в репозиторії Університету (KhNUAIR) і в тих архівах відкритого доступу, в яких Університет зареєстрований;

– на веб-сайті періодичного видання можуть бути розміщені коментарі опублікованих матеріалів, надіслані читачами;

– в рамках заходів, які вживатимуться Університетом щодо включення видання до міжнародних наукометричних баз, репозиторіїв, каталогів тощо, усі опубліковані матеріали після виходу видання у світ за рішенням редакційної колегії можуть бути розміщені в мережі Інтернет згідно з вимогами цих баз, репозиторіїв, каталогів тощо.

Редагування *Г. Я. Ступницької, С. С. Тарасової, П. О. Білоуса*
Внесення правок, комп'ютерне верстання *А. О. Зозулі, П. О. Білоуса*
Переклад анотацій англійською *Л. О. Осятинської*
Дизайн обкладинки *Н. М. Круглик, І. В. Зозулі, П. О. Білоуса*

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
КВ № 13012-1896 ПР від 28.08.2007.

Підписано до друку 23.02.2016. Формат 60x84/8.
Ум. друк. арк. 21,00. Тираж 100 прим. Зам. № 2016-3.

Адреса редакції, видавця та виготовлювача:
Харківський національний університет внутрішніх справ
просп. Льва Ландау, 27, Харків, 61080;
тел. (057) 73-98-168, факс (057) 73-98-181;
адреса електронної пошти: pb.hnuvs@ukr.net; сайт: <http://pb.univd.edu.ua>.

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3087 від 22.01.2008.